СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ

ЮРІЙ ВИННИЧУК. Ласкаво просимо в Щуроград. Повість.

МОЙСЕЙ ФІШБЕЙН. Поезії.

ВОЛОДИМИР КУЛИК. Повторення пройденого. Українська революція: 1917—1991

ЄВГЕН СВЕРСТЮК. Народження української інтелігенції.

НАЗІП ХАМІТОВ ОЛЕКСАНДР КІХНО. Служіння смерті у фашизмі й комунізмі.

ОЛЕГ ВОЛОВИНА. Скільки нас у США.

Фото Валерія Орлова

ISSN 0585-8364 2 ЛЮТИЙ 1992

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ «ПРОЛОГУ» І «СУЧАСНОСТІ»

*** СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Редактори: *Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак.*

Передня стаття Ю. Шевельова.

Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів: Записки наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека «Прологу» і «Сучасності» (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій, оформленій Б. Певним обкладинці; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. долярів (із пересилкою)

Наша найновіша публікація — спільне видання «Прологу» та Наукового товариства імені Шевченка (США), зготоване до друку головно членами редакції журналу «Сучасність». Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких «...були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях (організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету). Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу «Сучасність»...». До пропонованого читачам збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ *Люба Комар:* **ПРОЦЕС 59-И**

1991, 75 стор., 2 вид.; безкислотний папір ISBN 0-9628724-1-5

Ціна: 5,00 ам. долярів

Спогад підсудної з розправи у Львові «караючою рукою радянського правосуддя» 17—19 січня 1941 року над 59 молодими українцями, членами Організації українських націоналістів. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, траспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

■ **ДРУГІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 25—28 жовтня 1990. Документи**

1991, 74 стор., набір з України; безкислотний папір

ISBN 0-9628724-0-7

Ціна: 8,00 ам. долярів

Збірка документів, яку зготовили до друку в Секретаріаті Руху, містить за розділами офіційні документи, прийняті на з'їзді в Києві.

Замовлення на публікації В-ва «Пролог» висилати на адреси:

В Європі:
Prolog/Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

У всіх інших країнах:
Prolog/Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0542
Fax: (201) 622-1933

На 1 стор. обкладинки:
Державний прапор і Державний герб України

digitized by ukrbiblioteka.org

1992 лютий 2

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р (370)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та американського видавництва
«ПРОЛОГ»

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба— головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Рубан — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Мікулаш Неврлі — представник редакції в Чехо-Словаччині (Микола Неврлий)
Степан Козак — представник редакції у Польщі
Олег Коспа — художній редактор
Ніла Крюкова — оператор комп'ютерного набору

Усі матеріали до «*Сучасності*» із західніх країн просимо надсилати на адресу:
Sucasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Телефон редакції: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій до рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва.

Видає спільно:
Республіканська асоціація українознавців і видавництво «Пролог».

SUCASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a coybined issue. The annual subscription is S60 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892 USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

Поезія

5 *Мойсей Фішбейн.* Ліка-а-а-арня на передмісті .
5 Апокриф
6 «...І вже вуста судомою звело...».
6 Ранній проект фінішу
6 «Раби часу, вони раби рабів...»
7 *Іван Малкович.* Із книги «Вірші»
11 *Віктор Неборак.* Реставрація

Проза

21 *Юрій Винничук.* Ласкаво просимо в Щуроград
Повість

Політологія

59 *Володимир Кулик.* Повторення перейденого. Українська революція: 1917—1991
73 Євген Сверстюк. Народження української інтелігенції
79 *Тарас Марусик.* Нова церква чи зміна вивіски
83 *Назіп Хамітов, Олександр Кіхно.* Служіння смерті у фашизмі й комунізмі
88 *Іван Розпутенко.* Неоколоніальний синдром

Спогади

98 *Остап Тарнавський.* Літературний Львів 1941—1944

Критика

107 *Тарас Возняк.* «Народження трагедії з духу музики» та «Лісова пісня». Слово — Музика — Мовчання
113 *Микола Рябчук.* Замість післямови до «Рекреацій»
119 *Валеріан Ревуцький.* Канадський драматург Джордж Рига
125 *Євген Ященко.* Уривок з листа, або Роздуми провінціала з приводу статті Набокова «Николай Гоголь»
130 *Лесь Танюк.* До проблеми української «пророчої» п'єси
141 *Костянтин Москалець.* Здобутий час

Мистецтво

146 *Володимир Підгора.* Синтез мистецького мислення Андрія Антонюка

Світочі

159 *Роман Корогодський.* Довженко в полоні
167 *Христина Хомицька.* Пам'яті Мераба Мамардашвілі
170 «У кожного — своя доля і свій шлях широкий!..» *(Давнє інтерв'ю із сучасником поетеси Уляни Кравченко Михайлом Рудницьким)*

Українці у світі

173 *Олег Воловина.* Скільки нас у США?

Бібліографія

178 *Костянтин Матіїв.* «...Я ще визволю їх»
181 *Михайло Скаліцкі.* Місце для «авангардиста»

187 Інформаційна мозаїка

191 Анотації

192 Про авторів

digitized by ukrbiblioteka.org

Мойсей Фішбейн

ЛІКА-А-А-АРНЯ НА ПЕРЕДМІСТІ

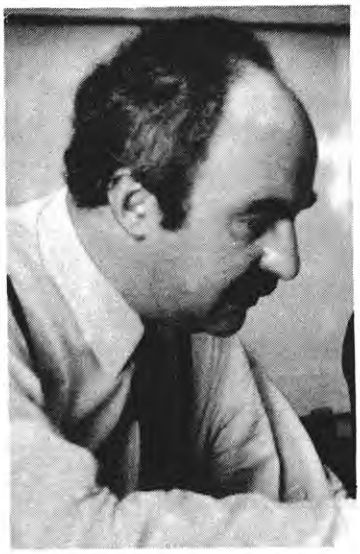

...Боже, як цупко держали...
Хто там... жалобу заграти...
...А!..
То вже суне за грати
Сутінь сумної держави.

...Тиша... І знов заіржала...
З цього іржання — волати.
Тілу — холодні халати,
Душам — колючка іржава.

Клаптика вічності свідки,
Щуляться від перестуди.
— Хто ви й куди ви?
— Нікуди.
— А звідкіля ви?
— Нізвідки.

24—25 березня 1990 р., Мюнхен

АПОКРИФ

Не може бути щасливим край, де Іуда славить Христа.
Не може бути щасливим край, де Іуда проповідує Христове вчення.

М. Ф.

... І солодко від присмаку скорботи,
І затишно у затінку хреста,
І лоскотно намацує вуста
Солодке слово смутку для жеброти,
І всі забули, звідки ти і хто ти,
Сказав-бо Він: «Забудьмо, що є мста», —
І шалом захлинаються міста,
І юрмище реве тисячороте,
І ти його ведеш, Іскаріоте,
І гучно славиш мертвого Христа.

28—29 липня 1991 р., Мюнхен

Богданові Бойчукові

...І вже вуста судомою звело,
І прийняла душа неопалима
Розпечені горби Єрусалима
І Києва обпалене зело.

О крапелько, промінчику, бджоло,
Перлинко, доле, о, напівнезрима, —
Мого буття недоторканна рима,
Солодке і розвогнене жало, —

Благослови, хай лишаться мені
Юга понад скорботною стіною
Й понад Рікою схили весняні.

Благослови, хай лишаться зі мною,
Допоки йти дорогою земною,
Допоки є ще спогади земні.

5—6 лютого 1989 р., Мюнхен

РАННІЙ ПРОЕКТ ФІНІШУ

Чи будуть у мене чотири стіни,
Чи буде велике поле,
Чи будуть у мене чотири сини,
Чи небо в зіницях голе,
Чи реквієм тиші розколе світи,
Чи будуть оркестри грати,
Чи будеш — яка-то ти будеш? — ти,
Чи будуть банальні грати
Чи буде в останні хвилини мої
І що по моєму сконі?

Дивлюся на сиві осінні гаї,
На татові сиві скроні.

14 жовтня 1970 р., Чернівці.

Григорієві Порфировичу КОЧУРУ
присвячую цей переклад.
М. Ф.

Єгуда ГАЛЕВІ
(прибл. до 1075 р. — після 1141 р.)

РАБИ ЧАСУ, ВОНИ РАБИ РАБІВ —
СВОБОДА — У ГОСПОДНЬОГО РАБА.
ВОНИ ЖИВУТЬ, ПРОХАЮЧИ СУДЬБИ,
Я НЕ ПРОШУ — ГОСПОДЬ МОЯ СУДЬБА.

(Переклад з івриту).

digitized by ukrbiblioteka.org

Іван Малкович

ІЗ КНИГИ «ВІРШІ»

УКРАЇНСЬКИЙ ПІВДЕНЬ

Тут іще не вивітрився дух
кіммерійських срібел і куниць,
ще тягучий спокій не ущух
в цих струнких, величних молодиць.

Хіть землі невтолена й крута
в них струмує з дикістю ріки,
глянь — хоробрих воїнів полки
дозрівають в їхніх животах...

Я вже знаю, що це за земля,
я вже знаю, що тут був за лад:
в цих жінках ще й нині промовля
ніжно-навісний матріархат.

КУБАНЩИНА

Дух скомороха поборов,
летить наохляп з пісні кляпом,
гуде свавільно-вільна кров,
ледь захаращена кацапом.

Від лаврських бань до рускіх бань
ця кров не рідшала й не гусла...

Човенці чалять на Кубань
дух прямувати в рідні русла.

Бо саме час, бо днина пізня,
бо український шлях потах.
Кордони наші вкаже пісня
і черепи в очеретах.

ТАВРІЯ

У Таврії крислаті лаври
й перлини перські в мідних стернах.
У Таврії таврянки й таври
заводять сонну кров в тавернах.

Напохваті отруйні стріли,
гаки наорлені орлами.
Блакитні очі у царівен
і золоті гердани.

Тепер у ті таверни тільки
орли таврическі літають
й опісля щирої гутірки
орельське пиво кружеляють.

Синочкові на першу його коляду в неповних два роки

1

Іде з хоругвою колядки
і прославляє урочисто
ровесника, що шоколадки
йому сулить з небес пречистих.

Солодка, мов кутя, колядка
сніги вселюдські розсуває...

У роті тане шоколадка,
в сердечко віра прибуває.

2

Сіна зелена кутя.
Темінь. Різдво таке.
Боже сумне дитя
славить дитятко людське.

Січня суворий острог,
зірка на небі німім...

Що їх чекає обох
в світі байдужім і злім?..

Жнець

По той бік жита — чорна перукарня,
по сей бік, женцю, ти — русявий перукар,
що жне за пасом пас, та лиш копа остання —
найменша із усіх — увесь твій гонорар.

Як, висихаючи, коротшає ріка,
і риба з нею йде — до витоку, до решти,
так поля дух повільно утіка
в останню горстку, що собі ужнеш ти.

Отож — ужни. Ти вартий. Ти не спав —
орав ріллю, уперту й неозору,
терпляче засівав, і довго-довго жав
з-за цеї горсточки, що більша за комору...

digitized by ukrbiblioteka.org

ПОТОЙБІЧНИЙ НАТЯК

Гад в'ється довкола бика,
а бик — щурячої масті...
Цей сон віщує напасті.
Я знаю. Розгадка така.

І я, малий, там стою,
стаєнька прогнила, трухка.
Бик довгий і злий. Боюсь,
що смерть це. Розгадка така.

Вийшов у сад. При вікні
перелічив роки.
Чути, як в тиші нічній
тверднуть у слив кісточки.

ЖИТІЄ ЧАСНИКА

Похитується в грядці, мов султан,
в осінній час увінчаний чалмою —
міністр-індус, вчарований собою,
бо має гарні зуби й гарний стан.

Та ця його міністрість — то омана,
насправді ж він запеклий чорнороб:
його насоси звечора до рана
сопуть, як прокляті, і не дурний сироп

вони помпують із земних цистерен,
не білизну й не чорноту, як терен,—
часник втягає в себе лють земну:

людський посол, він жертвує собою,
щоби земля родила нам з тобою
по картоплині і по кавуну.

ЛЕСБОС

В жіночому єстві то зрине, то потоне
сріблястий острів Лесбос: мов корал —
він світиться, заманює і стогне,
аж поки в кров не випустить свій шал.

Тоді з сестрою — юною, мов квітка,
цілується вона, гортаючи книжки,
з чарівними жінками, чи, мов кітка,
в футрини треться, і стократ знімки

перебира, милуючись своєю
тонкою вродою із божих тайників, —
і хоче в Францію, і, в'янучи за нею,
кляне розкішно всіх чоловіків.

ХОР

Хор — це класична виставка горлянок
на тлі у фраки схованих мужчин,
що нарізно — абсурдні. Їхній чин—
пліч-о-плічність, гармонія, порядок.

Хор — ще й парад дзвіничок, у якому
людина — це дзвіничка в один дзвін:
хористів гурт в обряді хоровому
як рупор, крізь який ми Богу шлем поклін.

Ось диригент, як той дзвонар, ввійшов
в дзвіницю кону — рвучко, без розмов
напнув між хором мотузки незримі,

руками торгнув — і серця співців
хитнулися, як дзвони — хвиля! пів! —
і задзвонили, як в Єрусалимі...

***

Запахи в липах потоплені.
Леви закралися в лан,
порпають лапами в попелі
і наганяють туман.

Ех, розганяти даремно,
Боже, які тумани!..
Швидко забачу, напевно,
тих, що сховали вони.
.....
Буду з женцями в ватагах
левів корняти з полів,
буду на сріберних вагах
гойдати сяйво ланів...

digitized by ukrbiblioteka.org

Віктор Неборак

РЕСТАВРАЦІЯ

(ямбічні мемуари з елементами бубабу)

Єней був парубок моторний...

Від'їзд ліричного героя зі Львова. Опис капелюха і розповідь про те, що з ним сталося. Спогади про поетичні застілля. Портрет Герасим'юка. Інтер'єр майстерні жінки Жигуна і пов'язані з ним спогади. Ода канапі. Реквієм канапі. Андріївський узвіз і мистецькі акації на ньому. Ода «Київському» пиву. Розповідь про кума Івана і його авто «Крайслер Імперіал». Вечір в Опері. Портрети Ірванця та Андруховича. Поєдинок Неборака з Крайслером. Ностальгійний фінал.

...Я протяг мав у голові.
Я мав та й досі маю дві
безодні, де витає дух,
які назовні — пара вух.
Це не суттєво. Я не мав
коштовностей. Від вин і кав
в очах я мав коштовний блиск.
Цінилось це — і мав я зиск
у вигляді прощань, махань
долонь ясновельможних пань,
які за шибами пливли
від мого поїзда, коли
оркестра видувала туш
з промерзлих оркестранських душ.
Я від'їздив. Високий Замок,
Підзамче, Королівський ліс,
дощ за лаштунками фіранок
пейзаж закреслював навкіс.
Я залишав, неначе острів,
увесь цей мотлох, тобто крам,
всю артилерію, всі гострі
кути на здобич ворогам.
Це жарт — услід мені ревіли
лише друзяки: «Хай живе!»
І я летів, і всі летіли
в життя, як мешт новий, нове
крізь ніч, що дев'яносто другий
розгойдував, крізь кола й дуги,
долаючи тунель, що ззовні
був рухом поїзда, хоча
всередині мав лямпи сонні,
і дотик дивної долоні,
як світла, до мого плеча
провадив через переходи
підземні і через пивниці,
яких нема, і через броди
медів осінньої столиці
сновиду. В Оперу приперлось

все панство. Тлум карет і слуг.
Ввійшов... Гов! Я згадав тепер ось —
крім всього мав я капелюх!
Мій капелюх торкався вух.
Всі оглядали — що за зух! —
широкополий, чорний, як
на кладовищі переляк
опівночі, шматок пітьми
округлий, зблиски і громи
його плекали, відьмаки
його носили, у віки
середні в'ївся в нього дим
від аутодафе, і тим
згорілим бідолахам він
відвішував земний уклін
за чорний колір і за дух
веселий... Гарний капелюх
був, та швиденько сплив із рук —
його змакітрив Римарук.
Це сталось так — був чорний вечір,
у ньому два метафористи
шукали вектор і, до речі,
знайшли і навіть чим загризти,
їх супроводжував незримо
найліпший в світі дегустатор.
Спинилися. Можливо, Рима-
рук раптом захотів у ватер-
кльозет. Під'їзд. Тінь. Подих вітру.
І капелюхові — каюк.
Він полетів. Ні за півлітру.
(А другим був Герасим'юк).

Суддя, щоб зачитати вирок,
прохає підвести зади.
Метафористам — панегірик!..
Такі в нас, братику, суди.

Хоча півлітр було доволі,
були під'їзди і таксі,
і чаркування при футболі,
і при поезії, і всі
поважно слухали, по колу
йшов жереб слова, інтер'єр
дрижав, бувало, що зі столу
зміталось все!.. Як сон тепер.

Ніс прогинався пальцем. Губи
в задумі випинались. Ніч
густішала. Полеглі юрби
в ліжках стогнали. Віч-на-віч
з Нічим ти опинявся раптом
на пустищі, і небеса

digitized by ukrbiblioteka.org

у тебе поціляли градом,
як в пса. Але яка краса
в твоєму мозку коливалась!
Які дороги із пітьми
на тебе мчали! Який фалос
ти мав для зрошення зими!..

Чи все минулося?.. До речі —
про фалос чи, в порядку черги,
про місце, де всілякі речі
траплялися і сторч, і верхи,
і навскач — про майстерню мова,
де Нижня Кава, метрів двісті
вверх від «Поезії», в під'їзді
направо двері, два-три слова —
«стучать в окно», але у мене
є ключ, та стукаю (блефую),
я входжу, я скрадаюсь, ще не
встиг роззирнутися і чую —
щось рипнуло, я в коридорі
завмер і двері до кімнати
намацую, коли надворі
щось гавкнуло, а тут не знати
хто причаївся, рип канапи
підвівся і вчепився в двері,
з обох боків тяжкі дві лапи
натисли клямку, на прем'єрі
були відсутні театрали,
міліціянти в пулю грали,
курви ж в цей час парфуми крали
і нишком набирали бали
в цій п'єсі, ну а консул-віце
прошепотів, що вже линяє,
пардон, я вийшов, з'їв дві піци,
вернувся — парочки немає.
Канапа спорожніла, та не
надовго. Дорога підпоро
сідниць! Розмова, щось гортанне
у голосі, ні, ще заскоро,
вікно завішане, вино
тьмяніє в келихах, рука
торкається панчіх, торка-
ється замків, і весь кіно-
театр танує подих, ось
сповзає шкіра, слину хтось
ковтнув, але цнотливо й ми
торкнемо вимикач, з пітьми,
там, де моє оружжя б'є,
канапа голос подає,
і на той голос, як на трубний,
посунули на неї в гості
вальти і дами, піки й бубни,
серця червові, хрестоносці,

як черга грішників до пекла,
попарно йшли вони до ложа —
картиною такою рекла-
мувати наші меблі можна —
патент! — тягли з собою різні
напої і презервативи,
і шоколаду, і корисні
поради, ніби особливе
щось та й відкриється, і справді,
коли відкрились двері, де ще
могла так зазирнути правді
у писок Жигунова теща?
(Жигун — той, що ключі давав —
навік позбавлений цих прав...)
Канапа зникла. Свідче, де ти
похований після вендети?
На цвинтарі струмують сльози
і ліпляться трагічні пози,
рідня невтішна, товариство
розлазиться, на диво чисто
оркестра грає у фіналі
канапних спогадів, а далі —
на сцену вносяться верстати
для ткацтва, тут би і настати
добі мистецтва! Так і вийшло —
зайшло і в світ широкий вийшло!

Хвала трудівникам-верстатам!
Честь покровителям хвостатим!
І слава джигунам жонатим!
І вічна пам'ять їх канапам!..
Хідник простелено угору.
Просякла волокнистим травнем
Андріївська, униз прозоро
дивитись лицарям примарним.
Узвіз хитається у ритмі
ходи, Узвіз міняє шкіру
і реставрується, і в гримі,
як в латах, атакує сіру
фалангу буднів. Геть завісу!
Я серед вух, як серед лісу,
серед очей, як серед свіч,
з завмерлим звіром віч-на-віч,
себто глядацтвом, воно стежить,
хустинки мне, у нього — нежить,
воно ховає свист у роті,
йому потрібен цирк на дроті,
воно реве і сітку рве,
воно чекає на «В В»!
В. В. —мої ініціали,
це не суттєво, але справи
це не міняє, театрали
були відсутні, та й вистави

digitized by ukrbiblioteka.org

передбачалось не, читання
моїх поезій плюс «Волання...»
зібрали фанів бубабізму
і панків, тож останнім клізму
таки я вставив, а вевешки
моїм прочистили довбешки,
і вечір вдався, і Маленький
там навіть виступив — один
такий собі поет товстенький,
авантюрист і чортів син,
його ж друзяка... та про нього
ще буде мова — про обох!
Я пива хочу — і премного,
бо мій потік вже пересох.

Коштовне, вичекане в черзі,
донесене до древ і трав
по точно вказаній адресі
на етикетці — часто брав
я «Київське» — воно ж — свіженьке —
лиш відімкнеш, пускає пару,
тебе наповнює і всеньке
аж мерехтить. З якого бару
відкриються такі пейзажі?!
Ти цмулиш пиво. Зриш Дніпро.
Ти шлеш привіт в пивниці вражі
і випромінюєш добро...

Так от, Маленький звів кумівство
з одним Іваном, той Іван
(хоч не Малкович) мав талан
музичний, вірші шкрябав, місто
про нього знало як про спеца
по антикваріату, крок
убік — мав до чужих жінок
маснющі очі, як нап'ється —
під сукню лізе, власну жінку
мав чи не третю вже, а та
була бабура не проста —
потрафив він, як пес на шинку,
на генеральські тестя метри,
на килими і на гараж,
в якому іржавіло аж
два добрі авта в стилі ретро,
одне з них називалось «Крайслер
Імперіал» — величний монстр!
(Про все те є пророцтва в Ностр...
у Нострадамуса!) Цей красень
завдожки був так собі майже
з гараж, заввишки вищий, ніж,
скажімо, я, ну, а в мені ж
є зросту зо два метри майже,
а між сидіннями ще місця,

як для грання у доміно,
піввіку, як яке лайно,
Імперіал був серед міста,
як невидимець серед маси, —
чи наш бензин його не брав,
чи генерал мав купу справ,
аж поки не простяг лампаси.
Та кум Іван жону поя!
І сходить вже зоря твоя,
автомобіле, тінь тридцятих,
америко, скотт-фіцджеральд,
перперто-мобіле затяте,
ти вже намацуєш асфальт
совдепівський кінця сторіччя,
тебе заводить кум Іван,
і ти рушаєш в потойбіччя,
точніше, в вічність, як в туман...

* * *

Принишкла Опера, Іван
покірно видерся на кін,
його тягнув за шкварку пан
Маленький, опинився він,
себто Іван, не просто на
отім кону над місцем, де
була оркестра, де стіна
розтанула, і щось тверде
у горлі стало — зал завмер —
а на найбільшій із засад
свого життя, і що ж тепер?
Тепер — могутній копняк в зад!

Чи попереджено юрбу,
що все це — вечір БУБАБУ?!

Оркестра людоінструментів
залазить у пази, пальчиська
ключ обертають, на прикметі
вже кілька фізій є, та зблизька
не розглядати ліпше всі ці
гумові маски, набухає
поволі зала, на сторінці
де мав би бути зміст, немає
що на початку, — увертюра,
звичайно, а тим часом в залі
поважно плине професура
з діаспори, і ріжні кралі
ведуть носами, а тим часом
у ложу входить пан Цибуля-
Червонопицький, з ним і разом
якийсь квартет із Ліверпуля
йде тим же часом, пан Валерій
Шевчук в оточенні жіноцтва,

digitized by ukrbiblioteka.org

ссе люльку з попелом імперій
і виголошує пророцтва
і часом потрафляє, Оля
із Герасим'юком-Космацьким
місця займають, пані Соля
для донечки виймає цяцьки
і оглядається, Малкович
усміхнено бреде назустріч,
за ним — жона-а-Андрухович
повторює слова, і зустріч
розпочинається! На сцену
замікрофонену натхненно
наш де Пу-тат і навіть Тат К⁰
пан Лесь Танюк несе краватку,
за ним — Лесь Курбас і Микола
Куліш і дорогий Микола
Григорович і ще Микола
Рябчук і Воробйов Микола!
Усі у фраках — при параді —
усі сказати слово раді,
та щоб ваги додати слову,
пан де Пу-тат штовхнув промову:
«Шановна братіє, віват!
Подох усенародний кат!»
Що тут зчинилося, оркестра
злетіла у повітря, гімном
крісла звелись, рука маестра
зафосфоризувала зимно,
окреслюючи знаки, люстра
розгойдана на мить загасла,
крик, вереск, регіт, Заратустра,
і ось уже скандують гасла:
БУ ДИФІРАМБАМ БУ ТАБУ
НАМ ЗУБИ ВСТАВИТЬ БУБАБУ
СОВДЕП МИ БАЧИЛИ В ГРОБУ
МАЛЮЙМО БАБУ ГОЛУ БУ!!!
Щільна клавіатура щелеп
розтягує жувальні м'язи
словами обростає череп,
немов щетиною, прикраси
золочені, як мед, поволі
стікають з ярусів, бальконн
розплавлено, костюми й ролі
летять у місиво червоне
до казана, як дрібка чаю,
а я це місиво мішаю —
марнота все — кати і жертви,
коти і миші, що б не жер ти —
себе жереш і п'єш себе
і випромінюєш 7-Б.
Наприклад, Ірванець — класичний
живий зразок саможертя —

являється, простий і вічний, —
рев переходить у виття.
Сашко прожовує слова,
голодний зал пантрує за
його ковтками, голова
Сашка вбирає небеса
очима, як волошки у,
вони цнотливі, вуса, як
антени, прошу на брову
звернути зір — брова-маньяк,
бровище — пострах ворогів —
суцільна, наче у творця
застою, двійко пирогів
налипло на овал лиця
вухоподібних, на кістяк
(все решта — зжерто) вбрано джинс
варений, руки ходять, як
незмащені, — наслідний принц
шестидесятників, підскарбій
франкомасонів, Олександр
Великий фестивальних армій
мадер нищитель і массандр,
любитель нашатиру, ревний
не санітар, але митець —
летить, обшарпаний і древній,
над залом Ворон-Ірванець.
Що б не спитав у нього хор,
Сашко прокряче «невермор».
Або Юрко — колишній грубас
(продовжим кулінарну тему),
а нині — дженжик, хорт і любас,
прочанин в пошуках Едему,
збирач порічок і суниць,
знавець смаків рослин і птиць,
в Москві послом був бубабістським,
а може, й резидентом, жер
калач московський з запорізьким
завзяттям, мав СРСР,
як на долоні, з верхотури
столиці шифрував листи —
послання до святого Юри,
в котрих означував пости
міліціянтські, точки, де ще
варилась брага, схему стін
Кремлівських — заля дико плеще,
Юрко поважно йде на кін.
За ним деруться мацапури,
єдинороги і варвари,
довкола нього квокчуть кури
і піють півні, спіють хмари
бурхливих оплесків, на марші
його колони патріарші,

digitized by ukrbiblioteka.org

піхота лізе і кіннота
з його владичеського рота
і з рота випурхнувши лиш,
летить на шпацер у Париж,
себто у Львів, який на сцені
будує свій підземний світ
пивниць, їх випари зелені,
їх очі жовті, синій лід
і ніжні, як мохи, гітари,
оброслі квітами химери,
і голоси, як у холери,
і дзенькіт келихів, і тари,
коли, наприклад, стіл угору
злітає догори ногами,
обляпуючи фраки хору
рідинами і пирогами!
У мене пріє карк і хвостик,
бо слово хоче взяти Костик
фон Москалець — ім'я баніти
розколює партер навпіл:
«Брати! Чи ж може щось змінити
між нами цей москальський стіл?»
І тут немов відкрились шлюзи
заводів винних, там, де ложі,
якісь кальмари і медузи
замість глядацтва, якісь бомжі,
немов бички, поміж стільцями
блищать хвостами і плавцями.
Пісок під ними кос-аральський,
над ними чорний стіл москальський.
Така-от кулінарна тема...
Я відволікся. Сцена темна.
Аж раптом світлом б'є в загал
знайомий наш — Імперіал!

(А в залі світить синім зором
душа бентежна, все це їй
незрозуміло, вийти — сором,
та й страшно в темряві самій,
у неї в грудях квітка мліє,
в торбинці терпне шоколад,
кицюню, ластівко, леліє,
трояндо, ми вже йдем назад
додому до пахких парфумів,
ти мій солодкий жереб кумів,
черешенько, суничко і
шипшинко, перчику, тернинко,
ще півхвилинки, ще хвилинку —
і справи скінчаться мої...)

Отож Імперіал — на сцені
в боксерській формі, Неборак —
його суперник, суверенні

народи роздирають фрак
Імперіала, що на пам'ять
було пожбурено, його
вітають шалом, засипають
бюстгальтерами, що, чого
не скажеш про Неборацюру,
якого помічають не,
Імперіалову хвигуру
обліплюють, як порт-моне
з долярами на перехресті,
мільйони баньок, негритос
увесь у м'язах, аж мороз
по шкірі йде, б'є гонг нарешті,
одлунює, бій, бий, удар,
щелепа вбік, політ у вир,
в боксерських мацаках ікар,
м'яке приземлення, за мир
боролись ми, і ось — фінал,
за що боролися, за, на,
за волю, долю, хай вона,
тобто вони, тобто вина
червоного ти їм вточи
і виплюни у твар йому,
трофейний динозавре, чи
не надокучило вам-м-у-у?
Бензин закінчується, я
встигаю вискочити, а
вся машинерія моя
летить у прірву, і крива
польоту ледве мерехтить
і розчиняється за мить...
У небеса — салютні жерла!!!
Маестро, прошу — «Ще не вмерла...»

. . .

Все менше в Лемберґу секс-бомб.
Усіх їх, певно, за кордон
переправляють, кілька тонн
я сам-таки своїм горбом
попереносив, це був рух
на місці, що поробиш, та й
чого ще треба їм, а дух
страждав, а буржуазний рай
приваблював і відкривав
обійми, вочевидь, міцні,
міцніші, ніж, скажімо, мав
я сам чи вищі у ціні,
чи просто все це час, який
минає, не зморгнеш, коли й
увесь мине, але мене
усе це вже хвилює не...

Травень — липень 1991
Львів

digitized by ukrbiblioteka.org

Юрій Винничук
ЛАСКАВО ПРОСИМО В ЩУРОГРАД

Повість

«Коли я прибув у це місто, першою живою душею, яку я зустрів, був щур».

Так почав свою розповідь Марко Пекельний, повернувшись із останньої мандрівки. Щоразу, переживши карколомні пригоди, цей на вигляд такий спокійний і далеко не героїчного вигляду чоловік з'являвся у мене без жодних попереджень. Кинувши на порозі коротке «честь», він одразу ж піднімався у мій кабінет, у цю святая святих, куди навіть дружина боїться зайти без стуку в двері. На сходах Марко, не повертаючи голови, питав:

— Кава є?

Відповідь його не цікавила. Відповідь знав наперед — кава мусила бути. Коли я з нею з'являвся, то Марко вже лежав на канапі, закинувши довгі ноги на бильце.

Я вмикав магнітофон і слухав чергову пригоду.

«Так, то був щур... Мене спантеличив його вигляд — у чорному костюмі, білій сорочці й білих рукавичках, а з-під холош визирали білі гетри. Щур галантно підняв над головою капелюха і сказав, вишкіривши жовті зуби:

— Ласкаво просимо у Щуроград!

Щур був завбільшки з кота і стояв на задніх лапах.

— Щуроград? — здивувався я і, показуючи на будинки, додав: — Але тут живуть і люди.

— Звичайно. Як і в кожному місті. Але Щуроград заснували щури. Ми це місце відкрили і заселили. І люди з'явилися пізніше. Така історія дуже багатьох міст. Але чомусь ми завше були в тіні.

— І як ви зжилися з людьми?

— Прекрасно. Понад усі сподівання. Ми навіть дозволили окремі вулиці назвати по-людськи.

— А де мешкаєте ви?

— У підвалах, де завше. У принципі нічого не змінилося. І водночас — є певні зрушення. Ми нарешті знайшли спільну мову, ба й спільні інтереси. Люди перестали чинити нам шкоду. Навпаки, поважають нас, радяться з нами у справах розбудови міста. Ми зробили їх щасливими.

— Ви?

— Ну так! Образно кажучи, вони сидять на нашій шиї, хе-хе.

— Перепрошую, — перебив я, — мені не причулося, що вони сидять на вашій шиї?

— Ні-ні! Так воно і є. Ми для них робимо дуже багато. Пишемо для них книги, які вони із задоволенням читають, складаємо пісні, які вони із задоволенням слухають, знімаємо для них фільми, які вони із задоволенням дивляться. Ми живимо їх духовно. І вони дуже вдячні. Їх вдячність проявляється, зокрема, в тому, що вони пригощають нас обідами. Зважте — лише обідами. Сніданки й вечері ми вже змушені добувати самі. Погодьтеся — їм це дуже дешево обходиться. Тим більше, що це тільки номінально у

наших руках усе духовне живлення. У фільмах, наприклад, знімаються люди, навіть якщо йдеться про проблеми суто щурячої сім'ї. А книги? У книгах теж, як правило, героями виступають люди, а щури присутні лише епізодично. Виняток становлять твори історичні... Оскільки історію тут представляємо і творимо лише ми, люди до цього не мають жодного відношення. І все це — за обід! Уявляєте собі?

— Гм... Дійсно. Я вперше зустрічаюся з такими щирими щурами.

— Хе-хе... Це вам вдалося — щирими щурами! Я запам'ятаю.

Слухаючи щура, я помітив, що з будинку неподалік хтось стежить за нами — у вікні за фіранками виднілася постать. Але завше, коли у той бік поверталася голова щура, постать щезала і тільки ледь помітне мерехтіння тіней па білій фіранці видавало спостерігача. Тим часом невідомий робив мені знаки рукою.

— Ну що ж, дуже вам вдячний, — сказав я. — Піду далі.

— Я б охоче вас провів по всіх найцікавіших місцях.

— Дякую, але я маю мало часу і мені достатньо буде просто прогулятися містом.

— Чудесно! Я вас виведу на центральну вулицю.

— Ні-ні, я сам... Я, знаєте, люблю сам.

— А все-таки я буду вас супроводжувати. Інакше матимете викривлене уявлення про нашу гостинність.

Щур говорив хоч і люб'язно, але таким тоном, що сумнівів не було — він не відступиться.

— Послухайте, — втратив я терпець. — Я звик подорожувати лише сам, і досі — успішно. У вашому місті теж не збираюся позбуватися своїх звичок.

— А вам ніхто й не боронить. Хоча мало що може трапитися! У нас тут і хулігани є. Було б дуже прикро, якби ви ускочили в якусь халепу.

— Та вже дам собі раду. Бувайте здорові, — буркнув я роздратовано і, повернувшися спиною, пішов до будинку. Щур рухався наслідці. Я чув його тихе посапування. Коли вже порівнявся з будинком і поклав руку на хвіртку, почув вереск:

— Стійте! Що ви робите? Це не дозволяється!

— А що я зробив? Мене мучить спрага. Я хочу пити, — відказав я дуже ввічливо, чим ще більше його роздратував.

— Але куди ви йдете? Там живе божевільний!

— Це не має значення. Я хочу води.

— Я покажу, де вода!

— Але мені ваше шпигунство вже обридло!

— Як ви смієте? Я — шпигун?! Я лише проявив гостинність. На моєму місці...

— Це мене не цікавить.

Коли я штовхнув хвіртку і ступив на подвір'я, щур осатанів до краю. Він метушився, харкав піною і верещав, аж заходився:

— Стійте! Ані руш! Це вам так не минеться! Ви приспали мою пильність! Я через вас втрачу роботу! Негайно поверніться! Там — божевільний! Відвідувати людей суворо забороняється! Вони усі божевільні! Всі! Їм начхати на нашу культуру! Вони тільки роблять вигляд. Я знаю! Вас підіслано! Хто вас підіслав?!

Він кричав, а я тим часом перетяв подвір'я і ступив на сходи. У ту ж мить залунало пронизливе сюрчання. Озирнувшись, я побачив, що він аж

digitized by ukrbiblioteka.org

підскакує в істериці, не годен нічим мені перешкодити. А вулицею бігла вже пара десятків щурів на підмогу.

Двері самі прочинилися і чиясь рука втягла мене всередину. В темних сінях заскреготів замок і чоловічий голос сказав:

— Ходіть за мною.

Коли ми зайшли до кімнати, господар визирнув у вікно:

— Ага, заметушилися!

— А що таке?

— Подивіться, — сказав не без утіхи в голосі, котра мене здивувала, бо я побачив вулицю, повну щурів. З чого тут тішитися?

То був кремезний дядько під п'ятдесятку, з буйним сивим волоссям і кошлатими довгими вусами.

— Невже їм неможливо дати раду? — спитав я.

— Їх ніщо не бере. Надто розумні. Трутки не їдять, з полапку не лізуть, котів і собак давно пережерли... Найгірше, що зараз при владі нове покоління, котре народилося вже, коли нас залякано. Воно впевнене в собі, переконане, що робить нам величезну послугу, піклуючись про кожен наш крок.

— Чого вони добиваються?

— Покори... Покори і вдячності. Але ми вже не здатні навіть на це. Ми втомилися дякувати.

— Невже й справді, вони перехопили у вас геть усю духовну сферу життя?

— Уявіть собі — правда... Але це тільки на поверхні, бо мало хто з нас усе це сприймає щиро. Переважно ми всі вже навчилися прикидатися, і коли треба, малюємо на обличчі задоволення. А на самоті, заховавшись за трьома дверима, дозволяємо собі розслабитися і, залізши під перину та сховавши голову під подушку, замугикати якусь стару пісню... Співати на гостині остерігаємось, бо серед нас чимало стукачів.

— А що за це буває? Невже в'язниця?

— Гірше. Божевільня. У нас в'язниць нема. Там, у центрі, навіть такий плакат висить: «Щуроград — місто без в'язниць». У божевільню потрапляють усі, хто дозволив собі засумніватися у доцільності щурячої влади... Із сьогоднішнього дня це може чекати й мене.

— Вас?.. Але звідки їм знати, про що ми тут розмовляємо?

— А ви прислухайтесь, — сказав, показуючи на підлогу. І справді, звідти долинуло обережне шкряботіння. Я тупнув ногою, і воно стихло.

— Вони скрізь, — сумно всміхнувся господар. Їх можна надибати в найнесподіваніших місцях.

— А що буває з чужинцями, які завітають до вас? — нарешті поцікавився я, передчуваючи якусь малоприємну вістку.

— Спочатку їх пробують обробити, як оце вас. Напустити туману. Коли це вдається, чужинця поводять по зразкових сім'ях, ознайомлять з життям міста і з почестями проведуть. А якщо не вдається, то запроторять до божевільні.

— Для чого ж ви заманили мене сюди? — рознервувався я. — Адже тепер і вам, і мені загрожує небезпека!

— Прошу тільки не гніватися... Я чекав цього моменту віддавна. Бо лише чужинцеві можна довіритися. Особливо, коли він потрапив у таку ж безвихідь, як і я... Справа в тому, що я був колись полковником. Мені вдалося зберегти деякі запаси. У мене є чимало гранат, два автомати й один вогнемет. Утрьох ми їх розгромимо вщент...

— Утрьох?

— Ви, я і моя донька. Цілком можливо, що до нас приєднаються й інші городяни. Я вірю в це. Не може бути, щоб вони всі перетворилися на боягузів. Для початку ми проб'ємося до божевільні. Там якраз ті люди, що нам потрібні.

Я з несподіванки не знав, що відповісти. Отак ні сіло ні впало брати участь у державному заколоті якось не дуже приваблювало. Навіщо мені втручатися в чиїсь внутрішні справи? Воно, правда, щури не викликають у мене жодних симпатій, але й не допекли настільки, аби я йшов на злам голови їх бити. Однак перспектива потрапити до божевільні лякала ще дужче. Як ми дамо раду цій силі-силенній щурів? Звичайно, коли спалахне повстання, діло піде легше, але заки воно спалахне, нам чого доброго встигнуть і пальці повідгризати.

Відступати було нікуди — за вікном уже кишіло від щурів. Але на обличчі господаря не промайнуло і тіні страху, з очей била ненависть і тільки ненависть.

— Гаразд, я згоден, — сказав я.

— У вас все одно не було іншого виходу.

— Був. Якби ви мене не закликали до хати, я б не попав у цю халепу.

— Так, я вчинив негречно... Але зрозумійте й мене... Стільки років чекати цього дня! Боже мій!.. Чекав, доки підросте дочка... Потім чекав на чужинця... Але жоден не з'являвся біля моєї хати. Я вже втратив найменшу надію. Не міг довіритися будь-кому, через те змушений був увесь цей час прикидатися відданим громадянином... Хоча єдиний мій син загинув у божевільні... Коли народилася дочка, я замість тішитися, бився головою в стіну. Навіщо мені дочка? Мені треба сина! Але бог послав дочку. І тоді я змирився. Дружина при пологах померла... То були пізні пологи. Весь цей час я виховував дочку на лютого вбивцю. Я вчив її ненависті... Ненависть її доросла тої міри, що вона навіть гидувала своїми однокласниками, бо всі вони вірили щурам. Але я її також навчив і ховати свої почуття. Найменша підозра — і весь мій план міг згоріти на ні.

— Невже за стільки літ не знайшлося в місті нікого, хто б замислив те, що й ви?

— Досі всі такі випадки закінчувалися плачевно. Кожен, хто намагався протестувати або згуртувати довкола себе однодумців, потрапляли у божевільню. А тому спершу підемо туди. Визволимо в'язнів. Їм можна довіряти... Там усе мужні люди. Яким теж нічого втрачати.

— Майте на увазі — з мене кепський стрілець.

— Я вам дам вогнемета. Це дуже проста штука. Ми з дочкою підемо попереду, а ви прикриєте наші спини. Також вам довірю візок з гранатами і пальним. Того візка не маєте права ані на секунду покинути, в ньому вся наша надія...

— Як же ви зберігали зброю, якщо щури за виграшки могли проникнути в будинок?

— Я її тримав у ящиках з дустом.

— Нічого не скажеш, дотепно, — розсміявся я.

З-під підлоги знову долинуло попискування й шамотіння.

— Ага, допік вам! — гаркнув полковник собі під ноги. — Ото щоб знали, падлюки!

У цю мить двері відчинилися і на порозі з'явилася висока худорлява дівчина в джинсах і картатій сорочці. На вигляд мала, може, шістнадцять

digitized by ukrbiblioteka.org

літ. Густе попелясте волосся спадало на плечі. Вона тримала тацю з трьома розпечатаними бляшанками, нарізаним хлібом і слоїком квашених огірків.

— Пора обідати, — сказала вона.

— Це моя дочка. Її звати Віолетта, Віоля... Тому, що це схоже на «волю».

Дівчина усміхнулася:

— Тато надає таємничого значення навіть такій дрібниці, як ім'я...

— Не така вже це й дрібниця у наш час, коли в кожну родину проникають щурячі імена й звичаї і коли годують нас винятково консервами та маринадами. Я вам не хочу зіпсувати апетиту, але погодьтеся: їсти щодня те саме — невелика приємність.

— Це рибні консерви? — спитав я, коли ми сіли за стіл.

— Так. Це, вважайте, наша національна страва. На всі свята. Огірки — це вже старі запаси. А в будень їмо консервовану картоплю, або кашу.

— До речі, тату, нам варто й харчів трохи прихопити.

— У цьому я покладаюсь на тебе. А де вино? Ми маємо дещо з давніх часів. Дві пляшки вина. Принеси, дошо.

— Виходить, що й з вином у вас туго? — спитав я.

— У нас сухий закон. Алкоголь розв'язує язика, а це дуже небезпечно. Так вважають щури. Вони оберігають нас від крамольних розмов.

Дівчина принесла дві пляшки вина і розкоркувала.

Вино виявилося не лише смачним, а й міцним, це я відчув одразу язиком і піднебінням. Зате консерва перекривила мені рота.

— Не кривіться, — сказав господар. — На голодний шлунок робити державний переворот більш ніж нерозважно. Хто зна, скільки триватиме наша революція.

Я через силу впхав у себе їжу великими шматками, заковтуючи, мов гарячу картоплю. Від випитого вина настрій у мене дещо піднявся, але не настільки, щоб одразу кидатися на барикади. Який мене чорт підкусив забрести у цей Щуроград? І бачив же, що це якесь підозріле місце, а бач, таки попхався. Тепер невідомо, чи взагалі виборсаюся звідси живим.

— От, чортяки! Вже тут! — скрикнув старий.

Я глянув, куди він показував, і побачив посеред кімнати щура, який уважно до нас приглядався.

Старий блискавичним рухом вихопив з-під пахви револьвера і вистрілив. Постріл кинув щуром об стіну, вимастивши її кров'ю і розірвав створіння на шматки.

— Не цілячись! — сказав він. — Ну, що ж — випиймо за відкриття сезону полювання на щурів! Це найщасливіший день у моєму житті.

— Мені б ваш ентузіазм! — усміхнувся я невесело. — Що таке один щур, коли їх тисячі?

— Зараз буде на сотню менше, — одрізав він і з тими словами витяг із шафи автомата.

— Тату, що ти надумав? — сполошилася дівчина.

— Маленька розвага, — кинув їй батько. — Можу я собі дозволити маленьку розвагу після стількох літ принижень?

Ударом кольби висадив шибу й послав чергу в саму гущу вишкірених щурів, котрі обсіли вулицю.

Я побачив, як цвиркає кров, як злітають у повітря лапки, голови і шматки шкури. Щури, збожеволівши від несподіванки, металися в різні боки, вилазили одні на одних, даючи змогу одній кулі прошити відразу кількох.

Постріли шматували їх без жалю, перетворюючи в криваву спінену масу, яка вищить і стогне.

Дивитися на це було гидко і я врешті відвів очі. Але це тільки початок. Подібне видовище супроводжуватиме мене доти, доки я або згину, або виберуся з цього триклятого міста. Тільки йдучи по трупах щурів, можна буде порятуватись. Найгірше, що я сам змушений буду стріляти у ці хижі створіння.

Автомат вмовк. Диск спорожнів і старий пошпурив його на вулицю. В очах йому світилася невимовна втіха.

— Ну, що? Тепер переконалися, що ми їх можемо бити? Головне тільки не панікувати і не розм'якати: ненависть, ненависть і ще раз ненависть! Розумієте? Наша порода надто милосердна. Нас може розчулити будь-яка дурничка. Зламана квітка чи пташеня, що випало з гнізда... Ми народ ліриків, а не воїнів. І вже тому приречені на загибель. Народ, що не породив жодного диктатора, не може називатися нацією. Це лише юрба, об'єднана мовою, вишиванками і піснями про безсмертя. Зважте — співають про безсмертя, перебуваючи на порозі смерті! Ми, що не створили власної держави, умремо в боротьбі зі щурами! Вже вмираємо!

— Чому ви так загострюєте проблему? — не погодився я. — Щури опанували тільки одне місто, та й то лише внаслідок ядерної катастрофи. Що таке одне місто проти десятків інших міст?

— Помиляєтесь. Щури живуть разом з людьми в кожному місті й селі. По цілій країні, по цілому світі. Ба навіть подорожують на кораблях і літаках. Вони є скрізь. І тільки чекають сигналу. Розумієте? Чекають сигналу, щоб перейняти владу! А тут буде їхня інтелектуальна база, де розробляються плани майбутньої війни, готуються диверсанти і проводирі. Мусимо це все знищити.

— Нам, якщо пощастить, вдасться убити яку тисячу-дві, — похитав я головою.

— Так, вибити їх до ноги не виб'ємо, але знищити найагресивіших, загнати сліпу масу в підвали й каналізації та опанувати становищем ми зможемо.

— Якщо вистачить зброї. Чи в місті ще можна десь розжитися хоча б гвинтівкою?

— Ні. Вся зброя була знищена. Щури не вміють нею користуватися, і вона їм непотрібна. Мені чудом вдалося дещо врятувати.

— Тоді яка буде користь із тих людей, що ми їх визволимо з божевільні? Їм доведеться з кілками гонити щурів?

— Не забувайте, що бій — це таки виснажлива робота, і підмога нам не зашкодить. А потім... хто зна, чи обійдеться без ран, а то й...

Не договорив, піймавши мій погляд.

— а то й без чиєїсь загибелі? — договорив я за нього.

— Пробачте... Я не повинен був так казати. Якщо тут хтось і мусить загинути, то тільки я. Бо це моя справа і моя війна. Хоча... чому тільки моя? Ви не можете уявити, чим ці щури загрожують усьому світові! Цивілізація щурів! Так-так, вони задумали створити свою цивілізацію. І наше місто — це тільки перша ластівочка новітньої цивілізації. Проте їхні плани сягають значно ширше. Вже тепер вони готують бойові дружини для наступу на інші території. Їхні емісари курсують постійно в усіх напрямках. Адже їм не страшна навіть радіація. Зрештою, саме завдяки радіації почали плодитися щури-мутанти. Як ви помітили, усі вони завбільшки з кота, а бувають і більші. Кожне наступне покоління дає дедалі розвинутіших

digitized by ukrbiblioteka.org

щурів. І це тоді, коли те покоління, яке нас витіснило і захопило владу, не вміло ані слова по-людському. Зараз же вони не лише розмовляють, а й випускають книги. Правда, читають їх по-своєму: з'їдаючи. Я підрахував, що років за десять появляться щури завбільшки з вівчурів. А тоді вже при їхній кількості не дасте їм ради ніяк, надто коли до цих розмірів доплюсувати ще й людський інтелект. Вони дуже хутко переважать нас і розумом, і силою. Ми самі тоді перетворимося на щурів, заб'ємося в льохи і пожиратимем їхні недоїдки. Вас не лякає таке майбутнє?

Спочатку мені подумалося, що слухаю божевільного. Вся ця історія зі щурами не виглядала аж так серйозно. Тобто якщо я й бачив для когось небезпеку, то лише для мешканців міста, ну і для себе особисто. Але щоб оця небезпека могла стати світовою? При сучасній техніці й рівні науки?

— Щоб розвіяти сумніви запропоную вам дуже цікаву річ. Це своєрідний щурячий «Майн кампф».

Полковник простяг мені брошуру, на обкладинці якої красувалося: «Камо грядеші, брате щур!»

— Коли це прочитаєте, для вас багато що прояснитьcя. Побачите, що це вже не забава, а страшна загроза для всього людства».

У цьому місці Марко вимкнув магнітофона й сказав:

— Навряд чи ти мені повіриш, якщо я намагатимусь переказати все це марення своїми словами. Я зумів винести брошуру зі Щурограда.

— Ти маєш її з собою?

— Так. Можеш ознайомитися. А я тим часом зготую каву.

Коли він вийшов, я вставив нову касету і, зачинивши двері, взявся читати вголос.

«Коли я заплющу очі, то бачу безмежне сіре море щурячих спин, бачу могутні хвилі, що пробігають по ньому, бачу гаряче світло очей, спрямованих у майбутнє, чую стукіт хоробрих сердець, що рвуться до бою, і знаю — се мій народ, готовий на все заради щастя і миру на землі...

Так, саме миру прагне уся збурунена маса, котра стільки віків була позбавлена найелементарніших прав живої істоти, загнана була в катакомби, в запілля, в глухі й темні закутини, в смердючу каналізацію, у цю жахливу ріку людських нечистот. Ми приречені були на животіння, на голодне існування, і єдине, що нас іще рятувало — це наша жадоба до життя і здатність розмножуватися за будь-яких умов, здатність поновлюватися при найстрашніших катаклізмах, коли тисячі, десятки тисяч наших найкращих синів і дочок гинули в страшних муках від пекельної отрути, накладали буйними головами в залізних полапках, а часто помирали просто під чоботами й палицями.

Чи є ще на землі живі істоти, які б до такої міри були упосліджені й принижені? І відповім я сам: нема! Господь послав нас на цю землю для мук і смерті. То, може, повинні ми повстати проти Бога й проклясти його, як він уже прокляв нас вустами своїх численних пророків? Може, оголосити йому війну, як він уже оголосив її нам?

І відповім я: ні, мої братове! Не гоже нам ополчуватися проти Господа, зрікатися його ласки й волі. Так, саме ласки! Я не обмовився. Бо довго роздумуючи в самотині про наше жалюгідне існування, я раптом дійшов висновку, що Господь був у своїх вчинках незмірно добрим до нас, може, навіть добрішим, ніж до будь-яких інших живих створінь. Ви тільки погляньте, яка доля спіткала усіх тих, кому ми стільки літ заздрили, усіх тих

свійських тварин, що начебто купалися в Божій ласці. Вони усі деградували, перетворилися на купу м'яса, яка вміє тільки жерти і продукувати лайно. Кому ми заздрили, братове мої! Свині, чийого розуму вистачає рівно настільки, наскільки цього вимає її шлунок? Чи собаці, яка лиже руку, ту саму руку, яка щойно її била по хребту?

Заздрім тільки собі! Тільки собі! Бо з усіх живих створінь на землі лише ми варті заздрощів! Постійно знемагаючи в скруті й злигоднях, постійно недоїдаючи, кожної хвилі ризикуючи життям, ми зробились міцними й здоровими, сміливими й упертими. Чи є щось на світі таке, що може налякати щура? Нема! Чи є на світі хвороба, яка здатна звалити з ніг щура? Нема! Чи є на світі створіння здатне вродити за один лише рік сотню дітей? Нема! Тільки щур може родити чотири рази на рік по двадцять — двадцять п'ять щуренят!

Я підрахував: від однієї пари протягом чотирьох літ може розмножитися 1.934.690 здорових і сильних щурів. А це — майже два мільйони!

Нас тьма! Нас мільйони мільйонів! І одна лише біда, що ми довго про це не знали.

Не відаючи ані людської мови, ані їхнього письма, ми були темні і безпросвітні, нас катуляло світом, наче перекотиполем, а ми не знали про себе нічого з того, що дало б можливість відчути себе великим народом, а не зграєю гризунів.

Наш родовід сягає найдавніших давен, а наш прабатько Щур, виявляється, був завбільшки з гіпопотама. Ще Геродот описав ганебну втечу військ ассірійського воєводи Саккахериба, який ніколи не знав поразок, перед навалою щурів. У переддень битви з іудеями поперегризали вони тятиви луків його воякам, а чого вартий навіть найліпший лук у руках хоч би і найзвитяжнішого воїна без тятиви? Отож хто зна, як нині виглядала б карта Близького Сходу, коли б не щури, які вже двічі порятували Ізраїль!

У подяку за це іудеї поширили про нас чутку, наче ми тварини нечисті і вживати нас у їжу не лише гріх, а й небезпечно через страшну отруту, яка криється в нашому тілі.

Але вороги не дрімали. Знаходилися серед них такі, що шукали для нас загибелі. Один із них, якийсь Роберт Сауті писав, що щуряче м'ясо насправді дуже ніжне, соковите й смачне. І що тільки перетворивши нас на харч для себе, можна перемогти нас.

Це був найнебезпечніший здогад, як знищити щурів, за всю історію нашого існування. Але, на щастя, ніхто особливої уваги на цю ідею не звернув.

Провидіння Господнє оберігало нас.

А тому, братове мої, восхвалімо ж Господа нашого, найсвятішого нашого Щура, якого мерзенні людці зображали по образу своєму й подобію! Заспіваймо йому хорал, нехай дійде наш спів до його вух і нехай возрадується серце його!

Щойно показав я вам, як ласка Господня перетворюється для одних на прокляття, а для інших Господнє прокляття перетворюється на ласку.

А тепер погляньмо, до якої міри деградували й опустилися ті, що все своє життя упевнені були в любові Господній і вбивали собі в голову, наче вони й тільки вони є вибраними на цій землі. Так, я говорю про найпідлішу істоту, про найбрехливіше створіння, про найлютішу тварюку, про найглупішу звірину — людину!

Здавалося б, тільки їй відкриті усі можливості, всі шляхи у майбутнє, здавалося б, тільки вона здатна володіти світом, стежити за рівновагою й

digitized by ukrbiblioteka.org

берегти довколишнє середовище. Але погляньте — насправді вона й не думала цього робити! Насправді вона тільки галасувала й била себе в груди, а на ділі ніколи не дотримувалася власних слів. Так званим людям забракло каналізацій під їх будинками й вони перетворили на каналізації моря та ріки. Вони знищили саму землю, на якій живуть, запаскудили повітря, яким дихають, отруїли їжу, яку споживають! Чи є щось безглуздіше від діянь людини?

Бувало, й щури нищили одні одних, але ніколи це не набувало таких фантастичних розмірів, як це бачимо у людей. Для них стерти у порох мільйон — другий собі подібних — це забавка! Ба навіть необхідність! Поклавши трупом безліч народу, вони потім мають поживу для своїх писань, вони потім роками насолоджуються оспівуванням свого героїзму, обсмоктують кісточки трагедій і геноцидів, клянуться урочисто не повторити нічого подібного і — повторюють. Повторюють, бо не мають у своїй ницості іншої розваги понад смерть! Повторюють, бо така їхня природа і ніколи вони не стануть кращими. Вони й самі вже переконалися, що звалили собі на плечі занадто важкий тягар. Їхня спроба навести порядок у світі зазнала краху, вони довели цей світ до страшенної кризи і тепер ми повинні прийти їм на зміну, аби хоч щось із того, що залишилося, врятувати. Якби вони мали почуття справедливості чи бодай усвідомлювали, що стоять на краю безодні, то віддали б усю повноту влади щурам без жодного опору. Якби мали хоч трохи більше розуму й менше гонору, то вступили б із нами у переговори й домоглися для себе такого мінімуму прав, якого їм треба для нормального існування й продовження свого роду.

На жаль, так не є. І нам доведеться перебрати владу з їхніх рук шляхом війни й революції. Нам доведеться покласти на вівтар Вітчизни тисячі голів, і це будуть найвідданіші, найпатріотичніші голови! Вже зараз ми готуємо спеціальні загони смертників, заражених чумою, раком, сифілісом і холерою. Безліч хвороб, які ми понесемо в люди, захопить нашого ворога зненацька, епідемії за епідеміями коситимуть його ряди. Водночас ми проникатимем у людські житла, загризатимем людських дітей. Всюди ми повинні нести смерть і страх!

Ми вже тепер, створивши славне місто Щуроград, довели світові свою здатність створити потужну цивілізацію з майбутнім, куди привабливішим від обіцяного людьми. Щури-мутанти, набравши людського зросту, мало чим відрізнятимуться від людей. Невдовзі вони позбудуться щетини й хвоста, їхні обличчя наберуть правильнішої форми. Їхній інтелект перевищить людський, і ми пошлемо своїх представників на інші планети, вступимо в контакт з неземними цивілізаціями, всюди пропагуючи наші ідеї і наш спосіб співжиття з людьми.

Будемо великодушні. Не всіх людей чекатиме смерть. Залишимо частину для того, щоб не зник цей вид ссавців, створимо спеціальні людопарки, де вони зможуть жити в умовах, максимально наближених до природних.

Водночас я різко виступаю проти теорії деяких наших щуроградських філософів про те, що майбутнє щурів полягає в асиміляції людей. Цією теорією вони дуже принижують самих щурів, фактично відмовляючи їм у здатності створити цивілізацію самотужки. Шлюби щурів-мутантів з людьми, якщо й матимуть місце, то не таке вже вирішальне. Адже одна людиноматка здатна за рік народити лише одну дитину або в дуже рідкісних випадках — двох. Що це у порівнянні з тією сотнею, яку народжує за виграшки середня наша щуриха?! Та кількість щуролюдів, які з'являться на світ, становитиме надто мізерну кількість, щоб на неї можна було поклада-

ти надії. Водночас я боюся іншого. Чи не приведе поява щуролюдів до деякого розмежування всередині нашого роду — на істинно щурів, з одного боку, і щуролюдів, з іншого? Чи не захоче ця меншість, яка в самій своїй природі матиме добрий заряд людської підступності й гонору, опанувати становищем і оголосити свою расу вибраною?.. А це пахне новою революцією і, що особливо прикро, громадянською війною.

У кожному випадку не повинні ми допустити до цього. У жодному випадку не повинна постраждати наша расова повноцінність і стабільність. А тому одним з перших законів, які б я рекомендував ввести одразу ж, як ми захопимо владу, — це заборона шлюбів між щурами й людьми. Тобто незаконні злягання дозволяються, але потомство заздалегідь приречене на становище раба.

І ще одне. Хочу вас привітати, мої дорогі громадяни, з величезним успіхом, якого ми добилися за останній час. Наші вчені розробили й вивели новий вірус, який не дає жодної надії на вилікування. Цей вірус ми успішно випробували в Африці і зараз розносимо по цілому світу. Так, це вірус СНІДу!

Люди, залякані безліччю епідемій, які сипнуть на їхні голови, запанікують і натиснуть ті кнопки, від яких залежить наша остаточна перемога. Ядерна війна спустошить землю, але, як відомо, для щурів радіація не страшніша від холодної води. Радіація тільки навпаки, стимулюватиме наш ріст і наш інтелект. Версія наших шановних філософів про те, що ядерна війна принесе незліченні жертви й для нас, не повинна відлякувати і забивати голови пацифістськими ідеями. Жертви будуть, і то численні, але ж знову нагадаю — наша унікальна здатність до самовідтворення і розмноження, яка до того ж стимулюватиметься радіацією, вирятує нас із цієї халепи.

Зокрема вже тут, у Щурограді, під час вибуху на місцевій АЕС, ми змогли переконатися, що опромінені щуроматки здатні родити шість разів на рік по тридцять дітей. Вибух призвів до того, що ці ж діти росли і ставали здатні до розмноження значно швидше, аніж це було досі. Крім того, радіація стимулювала розумовий розвиток щурів, роблячи їх здатними виконувати різні складні операції і навіть розмовляти людською мовою. Це відразу дало змогу вступити з людьми в контакт, захопити всі пости і взяти під опіку підростаюче покоління.

Понадто — ми вивели з власної крові антирадіаційну вакцину, яка виробляє імунітет проти радіації і ввели її тим людським особам, які викликали у нас довір'я. У результаті цього геніального заходу серед людей зчинилося істинне змагання за право заслужити вакцину. Дітей почали посилати саме в ті школи, де викладання вели щури, бо там же робили й щеплення.

Таким чином нам вдалося взяти в свої руки ціле місто, а це говорить про необмежені можливості щурячої цивілізації.

Тепер ми повинні спеціально вишколити наших розвідників і послати їх на всі інші АЕС з метою викликання чергових аварій та вибухів. Паніка й страх, що опанують суспільством, створять для нас необмежені можливості в нашій благородній експансії.

Подібні міста, як наш Щуроград, повинні вкрити густою мережею усю землю.

Ми переможемо, бо за нами наш Господь Щур і правда».

Марко повернувся з кавою, коли вже я скінчив читати і поставив попередню касету.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Ну як? — спитав, ховаючи брошуру в наплічник.

— Жахливо! Це все настільки нереально, що скидається просто на поганий жарт.

— Але це вже далеко не жарт.

— Не віриться, що це міг вигадати звичайний щур. Такі плани!

— І все це бере свій початок у Щурограді. Не десь за морями, а зовсім неподалік.

— Ти вже комусь показував цей трактат?

— Ні. Це безглуздо. Ніхто не сприйме всерйоз. Я й сам спершу не сприйняв. Це вже потім... коли побачив усе на власні очі... Людина, яка нічого того не бачила, спише все на чиюсь буйну фантазію... Треба якось інакше, якось інакше сповістити світ... Не знаю як... Тільки не так просто в лоб... Може, ти щось порадиш?

— Але що... що ти там бачив? У тому Щурограді?

— У Щурограді? — перепитав Марко з такою огидою до цієї назви, аж очі у нього зблиснули. — О-о-о, я там багато чого бачив! У найхворобливішому сні не насниться.

Рука його потяглася до магнітофона.

«Ну! Ну! Розповідай! — хотілося мені закричати, але я з великим зусиллям стримував себе. Боронь боже показати, що я повірив. Краще вдавати скептика. Тоді Марко розповідатиме якнайдетальніше.

Нарешті він натис вмикача.

«Полковник чекав на мою реакцію. Не хочу сказати, що вже тоді я відчув потрясіння. Було тільки неясне почуття страху, дивна тривога, яка охоплює людину під час грози, коли блискає над головою, але ти в хаті й тобі нічого не загрожує, а все ж, коли небо розколюється, відчуваєш себе дрібною комашкою.

— Чи не доцільніше було б замість непевного заколоту спробувати втекти звідси і сповістити людей про небезпеку? — спитав я.

І відразу зрозумів, що бовкнув дурницю. Бо не страх промовляв у мені, а нездоровий глузд. Страх уже мене гнав подалі з цього проклятого міста, куди-небудь, аби подалі від цього безглуздя.

Я на мить уявив, як, вибравшися звідси, намагаюсь достукатися до брам людської тривоги, показати пальцем на небезпеку, докричатися до їхніх вух, — і зрозумів, що це була б марна справа. Мене в кращому разі запроторять у божевільню. Там, за межами Щурограда, усе виглядатиме не так трагічно. Навіть для мене.

Недаремно полковник не вважав за потрібне мені заперечити. Просто промовчав.

— Я не певен у своїх силах, — зізнався я. — Це тому, що не годен розрахувати сил ворога.

— Сили ці дуже великі. Але можу вас запевнити — ми єдині, хто ще може врятувати світ від страшної загибелі.

— Якщо чесно, то в дечому цей щурячий пророк має рацію.

— Отож-бо. Я навіть думаю, що коли їм вдасться вилізти зі своїми ідеями на світ, то знайдуться люди, які їх цілком прихильно зустрінуть. Зрештою, так було й тут. Чимало наших цілком щиро перейнялися долею щурів. Це було якесь загальне шаленство. Раптом у моду ввійшли прикраси із зображенням голови щура. Щур закрасувався на сорочках і светрах. Оголошено було рік Щура, який так досі й не закінчився. Хтось поспішно виголосив, що це був найщасливіший рік у нашому житті і є така пропо-

зиція від трудящих мас продовжити його. Я вже казав, що ті перші щури, які почали витісняти нас із усіх привілейованих місць, навіть не вміли розмовляти по-людськи. Як їм вдалося переманити на свій бік стількох недурних людей — не можу собі уявити. Але саме устами й руками цих перекинчиків і творилася революція! Вони добилися того, що щурів оголошено дуже корисними тваринами. Священик у церкві сказав: «Не убий ближнього і щура!» Зараз уже це звучить так: «Не убий щура, яко ближнього свого!» Щур став ближнім, це вже була стадія вища навіть від тієї, на якій перебували свійські тварини...

Люди почали ділитися з «ближніми» їжею. А що цей «ближній» усе ж таки був твариною, то з палкої любові до нього вирішено знайти контакт. Утворено Інститут вивчення історії щурів. Та цього було замало. Додали ще Інститут щурознавства та Інститут фізіології щурів. Дійшло до того, що вчені кинулися вишукувати засоби для збільшення щурячого приросту. Бо, бачите, їх ще замало народжується.

Тим часом щури почали охоче виступати в цирку, виявляючи себе дуже дотепними тваринами. Хтось помітив, що вони навіть розрізняють картки з літерами. І тоді почалося! Відкрито школи для щурів. Але, крім шкіл, кожен у себе вдома намагався навчити своїх щурів грамоти. А грамоти легше вчити в побутових умовах. От і засіли щури до людей за обідні столи.

Далі вже не залишилося, мабуть, такого боку людського життя, до якого не були б причетні й щури.

Все це відбувалося дуже швидко. Настільки швидко, що мало хто встиг розгадати небезпеку, яка причаїлася у завтрашньому дні. А коли цей день настав, уже було пізно. Щури зайняли всі відповідальні місця і настільки злилися зі щоденним життям людей, що не було жодної змоги якось виборсатися з цього критичного стану.

Вже навіть службу безпеки щурів посідали не щури, а люди! Люди берегли щурів від людей! Жахливішого маразму годі придумати.

Служба безпеки висліджувала дисидентів і запроторювала в божевільню. Що я кажу «висліджувала?» Висліджує й тепер, але... уже під чутливим керуванням самих щурів.

Найгірше те, що вони затуманили наших дітей, уже виросло покоління, котре сприймає щурів як вищу расу й саме прагне ощуритися. Діти наслідують поведінку і звички щурів, відрікаються від батьків, якщо вони протестують проти цього, і пишуть на них доноси.

— Здається, хтось стукає, — втрутилася дівчина.

Полковник замовк і з револьвером навшпиньки прокрався у сіни. Стукіт був тихим і несміливим.

— Хто там?

— Та це я, ваш сусід!

— Ви самі?

— Сам.

Господар рвучко шарпнув двері і впустив до хати низенького грубаса в картатій камізельці. На лисіючому черепі білів ріденький пушок.

— Це наш сусід пан Крупа, — познайомив нас полковник. — Як це ви відважилися до мене з візитом? Щось маєте пильне?

— Та я ніби нічого не маю... Але щури мають.

— Щури?.. То ви їхній... е-е...

— Парламентарій, — докінчив пан Крупа. — Прийшли до мене і сказали, аби я переказав їхні умови. Бо вони мені довіряють, мій син активістом

digitized by ukrbiblioteka.org

у спілці юних щуролюбів і таке інше. Та й що я мав робити? Мусив слухати... Самі знаєте, як то є...

— Сідайте й кажіть, чого вони хочуть.

— Я бачу, ви щось серйозне затіяли, — сказав, киваючи на автомат. — Отже, щури вимагають, аби ви всі піддалися. Тоді вам гарантують життя. А як ні, то чекає на вас смерть.

— Вони нам обіцяють життя? — розсміявся полковник. — Яке це життя? Хіба це можна назвати життям?

— Е, що ви мене переконуєте? Я сам знаю, чого варті їхні слова, але... Властиво, то я маю до вас цілком приватне прохання. Чи не були би-сьте такі ласкаві та й не прийняли мене до своєї компанії?

— Що, пане Крупа? — здивувався господар. — Ви хочете пристати до заколотників?

— Е-е, видите, добродію... Життя моє вже доходить кресу. І мені його не шкода. Але шкода мого сина і таких, як він, хлопчаків, що служать оцій наволочі. Я тих шляктрафських смердюхів ненавиджу так сильно, що готовий голими руками їх розшарпати. А як дістану ще якогось револьвера, то вже дам собі раду.

— Пане Крупа, — обняв його полковник. — Ви справжній патріот. Я безмежно радий, що мої надії справдилися — ми в цьому місті не самотні. Ворог не всіх іще задурманив.

Пан Крупа дістав револьвера, батько з дочкою взяли автомати, а я — вогнемета. По короткій нараді ми вирішили ще й обвішатися гранатами, домовившись пустити їх у діло лише після того, як випорожнимо візок. У візку знаходилися два запасні балони з пальним, чимало автоматних дисків, пакунок з тротилом і сувій бікфордового шнура.

Мені помогли примощувати за спиною два балони з вогнеметом і показали де натискати, щоб вирвалося полум'я.

— Нате ще вам револьвера, — сказав мені полковник. — Але бережіть його до останнього. У підвалі я маю ще кільканадцять пляшок з пальним. Шкода полишати.

— Чого ж ви чекаєте? — здивувався я. — Несіть їх хутчіше!

— Це надто небезпечно. При ударі вони самозапалюються. Не дай боже візок перекинеться — й нам капут.

— Тоді треба їх позбутись у першу чергу — сказав Крупа. — А за візком я вже припильиую.

— Може, ви й маєте рацію, — погодився полковник. — Шкода, аби добро пропадало.

Ящик з пляшками ми поклали зверху на візок і накрили коцом.

Коли ми вийшли на подвір'я, нас зустріло гучне виття тисяч вищирених пащек. Величезна сіра армія загатила вулицю. Пролунав свист, і вона пішла в атаку. Зелений паркан умить посірів.

— Кидайте пляшки! — звелів полковник.

Пляшки упали в саме клубовисько і — не розбилися. М'які щурячі спини спружинили, тепер пляшки перекочувалися вперед-назад, навіть не торкаючись землі.

— Ах, то ви так! — вигукнув полковник. — Ану, Віолько, вогонь!

Автоматні черги врізалися в саму гущу збурунених тіл, шматуючи їх і розбризкуючи криваві фляки разом із клаптями шерсті. Кулі розтрощили пляшки і нарешті сіре море спалахнуло таким яскравим полум'ям, аж любо було дивитися. Та їхні командири були теж не в тім'я биті і гнали своє

військо з палаючими спинами просто на нас. Крупа хутенько від'їхав з візком назад, а я підсік вогнем ряди щерячих камікадзе. Тепер горіли не тільки щури, а й земля довкола них.

Паркан завалився і впав, хлюпнувши в наш бік густу хвилю смороду.

Щури відступили, залишивши по собі гори обвуглених трупів. Пан Крупа кинув їм навздогін ще пару пляшок. Дорога на вулицю звільнилася, але земля ще палахкотіла і їхати через неї візком було б нерозважно.

— Не мусимо йти просто, — сказав Крупа. — Можемо і в обхід. Ходімо через моє подвір'я.

Так ми й вчинили, заваливши його паркан уже самі.

Попереду ішли батько з дочкою, посередині Крупа з візком, а прикривав їх ззаду я.

Щури якусь хвилю спостерігали за нами на безпечній відстані, але коли ми рушили вулицею в напрямку центру, посунули за нами, увесь час зберігаючи дистанцію.

Мене весь час не покидало враження, що хтось ними дуже розважно керує. Надто вже організовано вели вони свій наступ. Якби знати, де знаходиться їхній проводир, і метнути туди пляшку!

Я поділився своїми роздумами з товаришами і полковник сказав: «Сумніваюся, щоб їхній проводир був десь поблизу. Щури здатні ловити інформацію на ультразвукових хвилях. Тому цілком можливо, що їхні командири сидять десь у каналізації і не лише передають команди, а й приймають повідомлення з місця подій».

Тим часом щури вже приготувалися до нової атаки й почали її цього разу з усіх боків водночас. Настав небезпечний момент.

— Пляшки в рух! — гукнув полковник і перший шпурнув пляшку. За ним — Віоля і Крупа. Я послав навздогін пляшкам струмінь полум'я. Вогонь охопив бруківку, щуряче клубовисько скажено заскавучало й кидалося наосліп на мури будинків, одні тварюки полізли на інших, ділячись із ними полум'ям і в п'яному екстазі конаючи цілими гуртами.

Обсмалені, припечені, вони й не думали відступати, і то було жахливе видовище. Здихаючи, бризкаючи піною оскаження, рвалися вони вперед. Деяких ледве вдавалося перепинити за кілька метрів од візка.

Щури наступали тільки з одного боку вулиці, не перетинаючи поки що нам шляху. Однак, зрозумівши, що й для нас вогонь небезпечний, окремі з них з палаючими спинами якимись тільки їм відомими дорогами оббігали нас і кидалися до візка вже буквально у передсмертних корчах.

На цілій вулиці за весь цей час не з'явилася жодна людська душа. Геть усі вікна були покриті фіранками, а чи хтось з-поза фіранок спостерігав за нами, того ми не помітили.

— Що, до хороби?! — лаявся полковник, роззираючись по будинках. — Невже ніхто не бачить нашої боротьби? Хоч би хто вазонок скинув на цих бестій! Хоч би битого скла висипав!

Але вікна мовчали.

— Боягузи! — закричав уже в безсилій люті, піднявши догори збілілі п'ястуки. — Ну і гнийте собі, щурячі лакузи! Пацюки!

Раптом атака щурів припинилася і пролунав чийсь голос із репродуктора на стовпі.

— Чужинцю! Якщо ти припиниш цей безглуздий заколот, ми дозволимо тобі покинути наше місто! Чужинцю! Тебе одурено! Ти потрапив у пастку, яку спритно розставили наші вороги. Вони хочуть тебе лише використати, після чого розправляться як із небажаним свідком. Ми — наймиролюбніші

digitized by ukrbiblioteka.org

на землі істоти. Досить проливати невинну кров! Подивися, скільки самовідданих громадян полягло від твоєї руки. Чим вони завинили? Ми тобі цей гріх прощаємо. Йди з Богом і неси у світ правду про наше милосердя!

Репродуктор забулькотів і вмовк.

— Хочуть нас розколоти, — мовив Крупа. — Але то брехливі створіння!

— Голос якийсь дивний, — сказала Віоля. — Не такий писклявий, як у щурів.

— Еге ж, і справді, голос якийсь надто людський, — погодився полковник. — Навчилися вже, падлюки!..

— Хотів би я глянути, що то за промовець, — почав був розглядатися Крупа.

— Сумніваюся, що це десь тут, — відказав полковник. — А, зрештою, навіщо він нам? Я так думаю, що на Марка цей віщун особливого враження не справив.

Я засміявся:

— А все ж не заперечуйте, що коли він промовляв, то ви з тривогою зиркали на мене. Ану ж — піймаюся на гачок!

— Бог вас знає. Всяке могло бути, — згодився полковник. — Ми боремося, бо не маємо просто іншого виходу. А у вас він з'явився.

— Навіть, коли б я й надумав дезертирувати, все одно б не повірив їм. Гадаю, досить було мені відколотися, як вони б наздогнали мене й роздерли.

— Думаю, саме так і було б. Навіщо їм зайві свідки?

А тим часом щури, не отримавши відповіді, знову кинулися в атаку.

— Зачекайте, — сказав я до пана Крупи. — Не кидайте пляшок. Ми надто неекономно їх використовуємо. Спробуймо ось як...

І я дротом скрутив пляшку разом з гранатою. Тепер пальне завдяки вибухові розбризкається на всі боки рівномірно, а не розтечеться плямою по землі, запалюючи зовсім малу територію. Так воно й сталося. Від першого ж вибуху десятки щурів розірвало на шмаття, скляні осколки розлетілися навсібіч, розтинаючи писки, животи і спини оторопілих тварин, а вогняні бризки спалахували на їхній щетині, пропікаючи шкури до живого м'яса, розтікаючись по тілу і змушуючи конати в жахливих муках.

Натиск щурів, проте, не ослаб. Навпаки, той, хто ними командував, очевидно, розумів, що тільки атака за атакою може досягти мети, адже зброї у нас не безмежна кількість і ми протриматися зможемо лише певний час. Який саме?

Повновода ріка щурів, здавалося, не матиме кінця. Вона наповзала сама на вогонь, лізла безстрашно у полум'я, гасячи його своїми тілами. Щури одне одному прокушували животи і кров'ю затоплювали вогонь. Чинили це в якомусь фанатичному сп'янінні, мабуть, не особливо тямлячи, що з ними діється. Їхні вирячені, налиті кров'ю очі, роззявлені запінені пащеки мерехтіли в наших очах з такою швидкістю, що я почував уже легке запаморочення, як бува, коли дивишся з мосту на спінену річку. Перед очима тепер теж пінилася сіра з вогненними полисками ріка, вона ревіла, одчайно шипіла й цвиркала люттю.

Натиск був таким сильним, що ми змушені були пошпурити усі пляшки з пальним.

Видовище було моторошне — вздовж вулиці горіли паркани, а доки око сягало, брук був засіяний обвугленими скривавленими тілами щурів. Усе це разом із землею диміло й наповнювало повітря гидким смородом, від якого лускала голова, а в горлі починало дерти й шкребти. Неймовірна

задуха оточила нас звідусюди. На щастя, полковник прихопив із собою баклагу вина і дав нам по ковтку. Ковток рятівної рідини — це крапля у жмені піску, але обридливий присмак у роті пропав, хоч і не втамувалася спрага.

Ми рухалися вперто й приречено, з якимсь отупінням, наче відбуваючи повинність, а за нами з підвалів і каналізацій виповзали усе нові й нові легіони щурячого війська. Ціною неймовірних зусиль нам таки вдалося відбити цю жахливу атаку, але сил своїх ми не розрахували і зараз почувалися втомлені і невпевнені, чи вдасться нам протриматися самим, без чиєїсь допомоги.

Нарешті вулиця вивела нас у парк.

— Прийшли, — сказав полковник, показуючи рукою на двоповерхову будівлю з колонами в стилі сталінського «репресансу». — Це і є божевільня.

Зрозумівши мету нашого приходу, щури й зовсім осатаніли. Вони кинулися нам навперейми, обсіли кущі й почали спинатися на дерева.

— Тепер, коли ми рушимо попід деревами, щури почнуть стрибати нам на голови, — сказав полковник. — Коли ви їх підпалите, вони намагатимуться скочити на візок. Дивіться, щоб ми не злетіли в повітря.

Щури лізли й лізли на дерева з дивовижним завзяттям. Там уже місця живого не було, а вони все лізли.

Спочатку я пустив полум'я по землі й підпалив суху траву, а тоді проїхався по стовбурах. Чотири яскраві смолоскипи, обліплені щурами, вдарили у небо. Палахкочучі тварини почали осипатися, наче горіхи.

Коли на цих деревах не зосталося жодного щура, я за кілька метрів підпалив ще чотири дерева. Так крок за кроком ми наближалися до божевільні, залишаючи позаду вогонь і спустошення. Ми їх обхитрували і не пішли з візком попід палаючими деревами.

Обабіч нашого шляху тяглися кущі букшпану і, підпаливши їх, я створив дві довгі стіни вогню, подолати які щури були не в силі. Їм залишалося або й надалі спинатися на дерева, або атакувати нас у вузькому коридорі алеї. Та ці останні нам були не страшні.

Добившись до самої будівлі, ми вирішили з полковником зайти досередини з тим, що пан Крупа і дівчина охоронятимуть вхід.

Уся трава, кущі й дерева на підступах до будинку продовжували горіти і, поки вони не згаснуть, щури навряд чи поткнуться сюди.

Полковник штовхнув плечем двері, і ми зайшли до будинку. Кілька щурів чкурнуло з-під ніг.

У кінці коридору з'явився якийсь чоловік у білім халаті.

— Куди ви?! — замахав руками. — Сюди не можна. Тут хворі!

— Нам можна! — відрізав полковник. — Ви хто?

— Я директор.

— Тут є щури?

— Є.

— Багато?

— Може, з півсотні...

— А хто з лікарів?

— Нема нікого. Сьогодні неділя... Що ви надумали? Це ви вчинили пожежу?

— А хто ж іще? Чоловіче! Надворі революція, а ви тут сидите у своєму щурячому кублі і нічого не знаєте. Давайте випускайте в'язнів!

— Яких в'язнів? Це лікарня, а не в'язниця! — обурився лікар.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Он як! Справжня лікарня? — підморгнув мені полковник. — Ну що ж, шановний лікарю... тоді випустіть хворих.

— Як ви можете таке говорити? Це тяжкохворі люди! Їх у жодному випадку не можна випускати, вони абсолютно себе не контролюють! Зрештою, я за них відповідаю...

Мені раптом зробилося його шкода. Жалюгідний тип. Але він просто сумлінно виконує свою роботу. Йому сказано «не можна», він і нам каже «не можна». Але в нас ситуація теж не з веселих. Якщо не здобудемо підкріплення — нам капут.

— Ви не можете від мене жадати того, за що я потім накладу головою.

— Ви хочете сказати, що серед хворих нема жодного при здоровому глузді?

— Жодного. Тут самі божевільні. До того ж у дуже важкому стані.

— І нема тут примусово лікованих?

— Як ви можете підозрювати нас, лікарів у такому злочині?

— Я підозрюю не вас особисто, а тих, хто вами керує.

— Не знаю, що ви маєте на увазі. У моїй лікарні завше був порядок.

— Але я вам не вірю, — сказав твердо полковник, наставивши цівку автомата лікареві в живіт. — Негайно повідчиняйте палати.

— Можете в мене стріляти! Яка мені різниця, чи загинути від вашої руки, чи потім від їхньої?!

Його рішучість не могла не викликати подиву, і я таки повірив йому, хоч це було й не вельми приємно. Проте полковник мав, очевидно, свою думку й не менш рішуче поклав палець иа циигель:

— Рахую до трьох... Якщо не відімкнете палати, зроблю з вас решето. А потім витягну з вашої кишені ключі і сам відімкну.Ну?!

Директор був блідий, а на чолі виблискував піт. Рука його тремтіла, коли він виймав з кишені ключі і відмикав перші двері.

У палаті на шести ліжках сиділи й лежали занедбані неголені суб'єкти з темними заглибленими в себе очима. Їхні позбавлені найменшого виразу обличчя скидалися на маски манекенів. Жоден з них навіть голови до дверей не повернув. У приміщенні пахло немитим тілом і кислим присмаком блювотиння.

Полковиик подивився на мене з таким смутком, що аж тепер я відчув, у яку безвихідь ми потрапили. А проте надія ще нас не покинула.

— Що ви з ними зробили? — спитав директора.

— Я не знаю, що з ними зробили, — відказав той ображено. — Я застав їх уже такими.

— Але це ж не справжні божевільні. Їх довели до такого жахливого стану.

— Ви маєте на це докази?

— Одного з цих хворих я колись знав... З вигляду, правда, але це була цілком здорова людина.

— Ми теж з вами цілком здорові люди, а що з нами буде завтра?

Тепер у його словах почувся загрозливий скрегіт металу. Чи це тільки видалося мені?

— Відімкніть наступну палату.

Директор слухняно відімкнув ще одні двері.

І знову ми побачили ту саму картину.

— Тепер ви переконалися? — спитав він.

— Ні, — відрізав полковник. — Відчиняйте решту дверей.

Від палати й до палати ми пройшли весь перший поверх. Безрезультат-

по. Нам не попався на очі жоден чоловік, який би хоч трохи нагадував нормальну людину.

Весь цей час по закутках шмигали щурі, але в такій малій кількості були нам не страшні.

— То ви тут один зі всього персоналу? — спитав я.

— Ну, як сказати... Один... Хоча тут разом з людьми працюють і щури. Серед них є теж кілька... м-м... лікарів. Вони працюють без вихідних. Дуже працьовиті, на відміну від...

Тут він запнувся і відвів погляд.

— На відміну від людей? Так?! — раптом визвірився полковник.

— Я не хотів так сказати, — боронився директор.

— Але сказали!

— Я сказав тільки, що їхні лікарі працьовиті...

— Ну, звичайно! Успішність їхнього лікування мов на долоні!.. А що на другому поверсі?

— На другому? Вам ще не досить того, що ви тут побачили?

З якихось причин йому зовсім не подобалася наша настирливість. І приховати це йому не вдавалося. Однак справу варто довести до кінця.

— Ведіть нас на другий поверх, — уперся полковник.

— Але я попереджаю — там особливі хворі. Можуть статися непередбачені ексцеси. У вас надто агресивний вигляд, хто зна, як до цього поставляться пацієнти. Адже вони звикли бачити довкола себе лише піжами й білі халати...

— Ви ще забули сказати про сірі шкурки щурів. І це вони, мабуть, бачать найчастіше.

— Можете взяти ключі, — сказав він, простягаючи нам цілу в'язку. — На кожному вибито число палати. Я з вами не піду.

— Ви нам і не потрібні.

— Просто те, що ви там побачите, може надовго зіпсувати настрій.

— Ну, за наш настрій не варто переживати. Він уже давно зіпсований, відколи такі, як ви, стали на службу до щурів.

— А що я мав — здохнути з голоду? Чи перетворитися на одного з цих?

Полковник нічого не відказав, лише кивнув мені йти за ним на другий поверх.

Ми спинилися перед дверима, що були помальовані в яскраво-червоний колір.

Ключик у замку прокрутився зовсім безгучно. Так само безгучно прочинилися двері й полковник зайшов до середини.

Спочатку я почув його зойк, а тоді добірну лайку. Він остовпів у дверях, затуливши мені прохід і я змушений був легенько підштовхнути його, щоб і собі зазирнути в палату.

Те, що я побачив, викликало в мене спазм у горлі.

На підлозі сиділо три створіння, що мали людські пики, але великі щурячі голови. Ці чудовиська вищирили гострі зуби й блискали люто очима. Якусь хвилю вони дивились на нас насторожено і нерішуче, але раптом, наче пронизав їх струм — вони здригнулися й зірвались на ноги. Це виглядало так, наче вони щойно сприйняли чийсь сигнал. Хтось їм звелів напасти на нас, і вони кинулися до дверей, загрозливо ревучи й цвиркаючи слиною.

— Ах, гидота! — крикнув полковник і натис на циигель.

Автоматна черга розпанахала їхні груди й животи, відкинула назад і повалила на підлогу.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Якщо нам трапляться ще подібні чудовиська, їх слід негайно знищувати. — Він подивився на мене. — Ви мене розумієте? Хоч це ми повинні встигнути зробити.

— Здається, нічого більше нам зробити й не вдасться.

— Жалієте, що пішли зі мною?

— Ні. Все одно хтось мусив на це відважитись.

У наступній палаті ми побачили двох чоловіків, що були прив'язані широкими ременями до залізних ліжок. Один лежав непорушно, інший повернув до нас голову і то були перші очі, в яких ми виловили сліди розуму. Роти їхні були перебинтовані.

— Це... це мій товариш! — скрикнув полковник. — Капітан Коляда! Я впізнав його!

Чоловік мав довгі патли й бороду. Почувши своє прізвище, радісно закивав головою.

Ми в одну мить звільнили обох від ременів.

— Капітане! Як ви сюди потрапили?

— М-м-м... м-м-м... у-у-у... — промимрив щось той, зводячись із ліжка.

Його товариш, однак, лежав непорушно і я, розбинтувавши йому рота, зрозумів, що він мертвий.

Капітан закотив рукави піжами і простяг до нас свої білі вихудлі руки. Вся внутрішня поверхня рук була сколота шприцами. Потім він показав груди в синюватих плямах і знову спробував щось пояснити, але видобув одне лише нерозбірливе лопотіння.

— Над ним, очевидно, чинили якісь досліди, — здогадався я.

Капітан закивав головою. Раптом сполошився і почав показувати рукою на сусідню палату. Він теж розумів, що часу у нас обмаль.

Полковник відчинив її і нашим очам відкрилася ще жахливіша картина.

На ліжках сиділо чотири зовсім голі жінки і кожна бавилася зі щонайменше десятком малесеньких людипощуриків. Ці бридкі вертляві істоти копошилися в них на ногах, лізли до грудей і смоктали молоко.

Я не міг на це дивитися, мене нудило. Капітан стис кулаки і потряс ними в повітрі, імітуючи стрільбу з автомата. Проте полковник зволікав.

Жінки абсолютно не реагували на наш візит. Деяке замішання можна було помітити лише серед їхніх дітей, котрі, побачивши незнайомців, заметушилися і взялися забиватися жінкам межи ноги, під руки, увесь час наполохано попискуючи.

Капітан потяг до себе полковників автомат і той, не опираючись, віддав зброю.

Я вийшов у коридор і, спершись рукою об стіну, виблював просто на лискучу кахляну підлогу.

За спиною пролунали автоматні черги, пронизливий писк і конвульсивний вереск.

Коли вони вийшли з палати, я здивувався, які у них різні обличчя. Полковник суворо ніс свій холодно-кам'яний вираз, натомість у капітана на вустах грала щаслива усмішка. Він тішився, що дістав можливість помститися.

— Ще троє дверей зосталося, — сказав полковник, перебираючи ключами. — Тут у них цілий дослідний інститут.

— Я туди не піду, — відказав я. — З мене досить.

— Піде він...

Ми чекали в коридорі, поки капітан закінчить свою справу. З кожної

палати чулося те саме — спочатку постріли, потім розпачливе пищання людинощуреият і крик напівбожевільних жінок.

— Вертаймося, — скомандував полковник, коли все вже було скінчено.

— М-м-м... — замимрив капітан і побіг попереду, ведучи нас униз.

Коли вже це скінчиться, думав я. Ми проминули перший поверх і почали спускатися в підвал, аж зненацька пролунало голосне гарчання і нам назустріч вискочило шестеро дебелих людинощурів з металевими прутами в руках. Їхня поява була настільки несподівана, що ми ледве встигли зупинитися. На щастя, капітан відзначився подиву гідною реакцією, бо, затуливши нас своєю спиною, відразу почав строчити з автомата. А проте кулі цих потвор не зупинили, вони продовжували наступати, розмахуючи прутами. Рани викликали у них ще сильніший приступ люті, і нам довелося задкувати.

Тоді я випустив полум'я з вогнемета просто в їхні вищирені морди. Крик смертельного жаху пролунав у підвалі. Четверо з нападників повалилися на сходи, двоє кинулися тікати, і зникли за закрутом.

Капітан, заволодівши автоматом, не випускав його з рук. Тепер він був нашим провідником і цього разу теж пішов попереду, приймаючи на себе найбільшу небезпеку.

Ми спустилися в підвал і побачили металеві двері. Людинощури сховалися за ними. Та, мабуть, не тільки вони. Бо зі всієї поведінки капітана видно було, що там за дверима знаходиться щось дуже важливе для нас. Але чи воно повинно нам чимось допомогти чи, навпаки, становило небезпеку і мусило бути знищене — цього ми не знали й покладалися лише на нашого нового товариша.

— Зараз я ці двері висаджу, — сказав полковник і примоцував на клямку дві гранати.

Ледве ми встигли сховатися за рогом, як могутній вибух струсонув стінами.

Замок на дверях відскочив.

Капітан рвучко відчинив двері, і нашим очам об'явилася зала з безліччю різних пристроїв, скляних посудин, реторт, пробірок з гумовими рурками, а в тому всьому щось вливалося, щось переливалося, булькотіло, шипіло і пінилося.

У глибині зали біля загратованого вікна копошилося чотири потвори, шарпали грати і скавуліли з розпачу. Двоє ще мали в руках залізні прути, але, пам'ятаючи, як загинули їхні товариші, боялися більше за інших і навіть не думали на нас нападати. Та ми все одно мусили їх знищити.

Вони не встигли сховатися від полум'я.

Та водночас пролунав постріл із пістолета, й полковник схопився за плече. Стріляли десь з-за приладдя. Капітан, мов кішка, вистрибнув на стіл, збиваючи ногами усе те скляне нагромадження. Когось він там за столами побачив, бо наступної секунди скочив туди з бойовим вигуком доісторичних племен.

Почулася метушня й відчайдушний вереск, який явно не належав капітанові.

Я обігнув довжелезного стола і побачив на підлозі нашого любого директора. Капітан наступив йому однією ногою на живіт і люто клацав цинґелем. Диск вочевидь спорожнів.

— Зачекайте! — спинив я його. — Не вбивайте!

Капітан нерозуміючими очима зиркнув на мене, але забрав ногу.

— Встаньте! — звелів я.

digitized by ukrbiblioteka.org

Лікар підняв, трусячись від пережитого страху.

— Чому ви стріляли? — спитав я, якомога спокійно.

— Я не хотів... — заскавулів лікар. — Не хотячи...

Капітан нервовим рухом згріб зі столу пачку якихось брошур і на секунду затримавши їх перед моїми очима так, щоб я встиг прочитати назву, шпурнув їх в обличчя лікареві.

— Це він розповсюджував? — озвався голос полковника у мене за спиною.

Капітан заперечливо захитав головою.

— Він що — це писав?

Капітан закивав.

— Я нічого не писав! Він бреше! — закричав той, гарячково зиркаючи то на полковника, то на капітана. Мене вже не остерігався.

Але на столі знаходилася ще одна цікава річ. Щось схоже на рацію. Капітан, показуючи на неї, приклав два вказівних пальця до носа і зашморгав.

— Щур? — спитав полковник.

Капітан кивнув.

— Передавач сигналів для щурів? — спитав знову.

І ще раз отримав ствердну відповідь.

— Ага, то все це твоя робота?! Це ти і є той щурячий фюрер? — закричав полковник. — Тепер ти мені за все заплатиш!

— Нічого подібного! — боронився лікар. — Я не маю з цим нічого спільного!

Раптом знадвору пролунали вибухи гранат. Кілька щурів вдарилися скривавленими тілами у вікно. Атака розпочалася.

— Пора нагору, — сказав полковник і подав капітанові диск. — Кінчайте з ним.

— Змилуйтесь! — верескнув істерично лікар. — Вони мене присилували! Я не хотів!

Ми покинули «щурячого фюрера» на капітана. Там, нагорі, не вгаваючи, стріляв автомат і гуркотіли гранати. Серед того галасу я ледве розрізнив звук короткої черги, що пролунала за спиною.

— Віоля! — раптом скрикнув полковник і, долаючи по дві-три сходинки, помчав нагору.

Тепер і я почув її голос — вона кликала на допомогу.

Як виявилося, дівчина ледве встигла затягти в будинок візок і затрасиути двері перед вискаленими пащеками тисяч щурів, які, вичекавши, доки вщухне у парку пожежа, кинулися в наступ. Чути було, як завзято вгризаються вони в двері.

— Де пан Крупа? — запитали ми водночас.

— Ві-ві-він там... — захлипала дівчина.

— Відчіпіть двері! — сказав я полковникові й наставив вогнемета.

Але нас зупинив капітан, що підняв ся на кілька сходинок і дивився у вікно. Знаками наказував не відчиняти дверей.

Я підбіг до нього і теж визирнув. Пан Крупа зник під густою ковдрою сірих тіл.

— Пізно, — зітхнув я.

— Він затулив собою візок, — пояснила Віоля, — мене силою заштовхав сюди...

Тут вона помітила кров у батька на плечі і заходилася бинтувати рану.

— Нічого страшного, — сказав полковник. — Але поки що рука зовсім безсила і я не зможу тримати автомат...

— Бідолашний пан Крупа, — похитав я головою. — Загинути такою дикою смертю...

— Він загинув як герой, — мовив полковник. — Загинув, рятуючи зброю. Якщо ми виживемо, то тільки завдяки йому.

Двері здригалися від щурячого натиску.

— Боже, невже їм нема ні кінця ні краю? — спитала Віоля.

— Найжахливіше не це, — відказав полковник. — Найжахливіше те, що ми зосталися самі... Більше нам нема на кого сподіватися... А щури... мені здається, вони вже видихаються... Це їхні останні сили, які вони кинули на нас. Так би мовити, всенародне ополчення.

Капітан вистрілив з автомата по коридору. Ватага щурів, котра мчала сюди, враз розлетілася на всі боки, забиваючись у щілини під стінами.

— Ти бач, які хитрі, — здивувався полковник. — Вже й воювати навчилися.

— Нічого, зараз я їм влаштую веселі танці, — сказав я.

— Не робіть цього. Там у палатах нещасні люди... Вони не врятуються з вогню.

— У нас зосталося не так багато часу. Мусимо якось видобутися звідси, — сказала Віоля.

Полковник потер рукою підборіддя:

— Маємо тільки один вихід... Марко і Віоля зодягнуть білі халати, виведуть божевільних і всі разом вийдуть з будинку чорним ходом. Будинок, звичайно, оточений, але з тамтого боку залізні двері і ледве, чи їх штурмують щури. Ті, що там чатуватимуть, вас не зачеплять, божевільні їх не цікавлять. Лікарі теж.

— Тату, я нікуди без тебе не піду!

— І справді, що це ви надумали? Будемо боронитися до останку, — заперечив я.

— Нічого не вийде. Ми тут у пастці. Те, що я пропоную, дасть можливість врятуватися нам усім, а до того ще знищити тисячі щурів. Я їм сам налаштую пастку. Зараз ми з капітаном розкладемо тут усі наші балони з пальним, усі гранати й пачки з тротилом, з'єднавши все це бікфордовим шнуром. Рівномірно по всіх коридорах. Самі сховаємось у підвалі. Коли щури ввірвуться в будинок, дочекаємося, аби їх набилося сюди якомога більше, а тоді — бабах! Будинок запалає, як стіг соломи. А нам у підвалі тільки шиби висадить.

— А потім?

— Потім ми висаджуємо вибухівкою грати на вікні в підвалі і доганяємо вас.

Віоля подивилась на мене з надією, чекаючи, що я знову знайду, що заперечити. Але тепер мені аргументів забракло.

— Пора, — сказав полковник. — Мусите квапитись, щоб встигнути вивести звідси божевільних. Хто зна, може, вони ще прийдуть до тями після тих заштриків. Ми не можемо кидати їх напризволяще, адже то все були ідейні люди.

Час від часу в нашу розмову вривалися автоматні черги. То капітан обстрілював щурів, що проникали в коридор.

З божевільними особливої мороки не було. Покірно дозволили себе вивести за руки в коридор і терпляче чекали, поки виведемо інших. Ми поводилися з ними якомога обережніше, щоб, не дай, Боже, не викликати у

digitized by ukrbiblioteka.org

комусь із них страху чи гніву. Та ці нещасні перебували в такому глибокому стані апатії, що я вже зажурився, як ми будемо з ними рухатися через ціле місто. Адже самі вони й кроку не відважувалися зробити.

— Візьметеся за руки, — порадив полковник. — Марко попереду, Віоля посередині. Так ланцюжком і виберетеся звідси.

У двох божевільних були забинтовані голови, це привело мене на думку і собі обмотатися бинтами, аби хтось, хто бачив мене у бою, не розпізнав тепер. Ми вдягли білі халати, а Віоля зав'язалася білою хустиною. Тепер ми скидалися чи то на санітарів, чи то на божевільних.

Полковник вручив нам пістолети, пачки з патронами і ножі.

— Це на крайній випадок. Але надіюся, що до цього не дійте... Зустрінемося за містом, коло річки, де колись були городи. Там тепер повно занедбаних хат. Розташуєте там божевільних і чекатимете на нас.

Капітан тим часом гав не ловив, а хутенько розставляв по коридорах усе, що могло вибухати й швидко запалюватися. У підвалі знайшов кілька великих бутлів спирту і щедро ними полив підлогу.

— Поспішайте, — квапив полковник, — проводячи нас до чорного входу.

Ми відчинили двері, залізо пронизливо заскавуліло, а перед нашими очима з'явився грізний щурячий загін. Зо два десятки одразу ж кинулися нам межи ноги, але полковник уже чекав їх з автоматом. Решта щурів розступилася. Божевільні їх не цікавили, і вони без спротиву давали нам дорогу. Я йшов обережно, щоб, не приведи лихо, не наступити комусь на хвоста. За спиною чулося голосне скавчання й автоматні черги. То щури намагалися проникнути в будинок попід ногами у божевільних. Нарешті я почув, як гримнули двері і постріли вмовкли.

Якийсь щур вибіг мені на плечі й обнюхав потилицю, потім крутнувся туди-сюди і перескочив на рамено мого сусіда. Це був здоровань із бичачою шиєю і неймовірно тупим виразом на обличчі, настільки тупим, що, здавалося, він найбожевільніший з-поміж усіх божевільних. Та коли щур узявся і його обнюхувати, а писком тицьнувся в щоку, божевільний знепацька вискалив зуби й гаркнув так грізно, що бідного щура як вітром здуло.

Поки ми проходили повз їхнє військо, окремі щури раз по раз підбігали й обнюхували нас, але не чіпали.

Раптом усе це море сколихнулося в єдиному пориві так, наче пробігла електрична іскра. Я зиркнув через плече й побачив, що в розчинені двері вливається бурхливий потік щурів. Полковник приймає гостей.

— Зараз він їм всипле, — почулося біля вуха.

Я глянув на свого сусіда і не повірив власним очам: на мене дивилося нормальне людське обличчя. Пропав і слід того дикого вигляду, який іще панував перед хвилею.

— Ви не божевільний? — спитав я пошепки.

— Не більше, ніж ви.

— То ви навмисне клеїли дурня?

— Деколи це корисно. Як бачите, вийшло мені на добре. Інакше б мене нашпигували заштриками до такого самого стану, як і решту.

— Чому ж ви не признались відразу?

— А хто вас там знає, звідки ви й чого шукаєте? Могла то бути провокація? Могла. От я й...

Щурів у парку все меншало й меншало. Вони затоплювали будинок, вливаючись у нього не тільки дверима, але й вікнами, які для них зоставили відкритими полковник та капітан. Лізли одне одному по спинах, проти-

паючи повітря своїм їдким пищанням, яке у них, очевидно, заступало бойовий клич. Мчали назустріч своїй смерті, і я мусив визнати, що план полковника виявився надзвичайно вдалим. У першій частині. А ось чи вдасться друга — певності не було.

Пройшовши ще далі, ми побачили на широкому пеньку чотирьох щурів у чорних костюмах. Вони розглядали карту. Довкола пенька чатувало ще зо два десятки охоронців. Усі вони зміряли нас зацікавленими поглядами, але з місця не зрушили.

Опинившись нарешті на околиці парку, де не було жодного щура, ми зупинилися.

До нас підійшла Віоля.

— Ви один тут псевдовар'ят, чи є ще хтось? — спитала вона, усміхаючись.

— Думаю, що один... Але, можливо, згодом ще комусь вернеться тяма. Може, познайомимось?

Здоровань назвався Костем.

Щури вже, напевно, заповнили будівлю вщерть, бо видиілися навіть на даху. Кількасот щурів ще сновигали парком, чимало їх було і довкола будинку.

— Чому нема вибуху? — иервувалась Віоля.

— Гадаю, нам треба йти звідси, — сказав Кость.

— Як іти? — обурилась дівчина. — Чи не бачите, скільки ще щурів зосталося в парку? Наші самі не проб'ються крізь них.

— Під час вибуху все це щуровиння розметає по всьому парку. Зчиниться такий переполох, що, заки вони оговтаються, можна буде втекти.

— А будівля не завалиться?

— Що ви? Це ж стара будова. Щоб її зруйнувати, треба добре повозитися. Ходімо. Не забувайте, що ми божевільні, і в місті нас чекає не одна небезпека.

— У місті? — здивувався я. — Хіба після вибуху люди не зрозуміють, що надійшла врешті пора скинути з себе ярмо?

— Не раджу вам намагатися розтлумачити їм це.

Я знизав плечима, не розуміючи, до чого він веде.

І ось у цей час пролунав оглушливий вибух. З вікон і дверей будівлі шугонуло полум'я, висаджуючи рами, охоплюючи все, до чого лиш могло дотягнутися. На даху скупчувалося щораз більше щурів. Вони кумедно стрибали по розпеченій блясі, спиналися на димарі, ковзали й летіли додолу просто в полум'я. Та коли загорілися крокви, всі вони покотилися з даху мертвими.

Попри нас промчало кілька десятків очманілих від жаху тварин.

У повітрі чувся їдкий запах смаленої щетини, горілого дерева й фарби.

— Ходімо, — заквапив Кость. — Ми — божевільні! Беріть приклад, як треба себе поводити.

І справді, якби хтось поспостерігав за нами, то легко б вирізнив з-поміж інших, бо ті, справжні божевільні, жодної уваги на вибух не звертали, а стояли собі, похнюпившись, руч-об-руч так, як ми їх залишили.

Ми вийшли з парку і подалися маленькими вуличками, намагаючись якнайшвидше покинути місто. Хоч як ми старалися обминати людні місця, а все ж таки вибрались иа одну вулицю, де чималий натовп школярів слухав щура, що промовляв до них із відчиненого вікна будинку.

Якби ми спробували завернути, то це могло б викликати підозру. Доведеться трюхикати повз тих школярів.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Громадяни! Вітчизна у небезпеці! — волав щур у мегафон. — Підступні вороги проникли у серце нашого міста. Вони увірвалися в дослідний центр нашого керманича, улюбленого вождя і вчителя. Вони вчинили жахливий злочин, убивши його. Наука втратила визначного вченого, а наша молода республіка — свого батька. Громадяни! Армія щурів понесла відчутні втрати. Не маючи жодної зброї, крім власних зубів і пазурів, ми кидались у вогонь, під кулі й гранати. Тисячі кращих синів і дочок загинули у нерівному поєдинку. Останній удар спіткав нас тоді, коли ми надіялися врятувати нашого вождя. Вороги вчинили жахливу пожежу в будівлі, де знаходилася значна частина нашої славної армії. Всі, хто був у приміщенні, наклали головами. Ситуація зараз непевна і дуже тривожна.

Я звертаюсь до вас, тих, кого ми виховали на відданих патріотів, тих, на кого вся наша надія! Озброюйтесь лопатами, ломами і палицями, створюйте бойові дружини і займайте пости на кожній з вулиць. Ворог мусить бути знешкоджений! Ми, проливши за вас свою дорогоцінну кров, закликаємо тепер віддячити нам за нашу постійну до вас любов і опіку. Смерть ворогам Вітчизни!

— Смерть! Смерть! Смерть! — проскандували школярі.

— Який жах! — здригнувся я.

— При бажанні, як бачите, можна й людину на щура виховати. Подивіться на вікна — хіба там не справжні щури?

У вікнах стирчали люди й слухали щурячі заклики.

Хтось зі школярів показав на нас рукою.

— Це божевільні, — пояснив щур. — Вони для нас нешкідливі. Хай ідуть з миром.

У цей час з одного вікна висунулася чиясь голова в папільотках:

— Це не божевільні! Це вороги замасковані! — заверещало бабисько. — Я помітила, як вони перемовлялися!

— І я! І я помітив! — пролунало з іншого вікна.

— Бий їх! — галайкнув ще хтось.

— Це ті двоє попереду! — крикнула жінка і пошпурила в нас вазоном.

— Команда! Шикуйсь! — пролунав голос щура.

— О, це вже серйозно,— сказав Кость. — Досить вдавати божевільних, ховаймося в браму.

— Тільки не в браму! — підбігла Віоля. — Там нас оточать і не випустять.

У нас полетіло каміння. З вікон кидали вазони, баняки, все, що під руку попало.

— Уперед! В атаку! — волав щур.

— Чого ж ви? — штурхнула мене дівчина. — Виймайте пістолет!

З несподіванки я й забув про нього.

— Ай! — зойкнув Кость, діставши каменем в плече.

Я вистрілив у щура, але попав у мегафон.

— Мусимо пробиватися лише вперед, — сказала Віоля.

— Але ж вони шпурляють камінням! — відповів я.

— То стрельніть у них! — крикнув Кость.

— У дітей? — здивувався я.

— Які це діти?! Це щури! Дайте сюди пістолет.

Він вирвав у мене зброю і вистрілив у натовп. Один хлопчик упав, схопившись за ногу. Люди у вікнах заверещали, загрюкали вікнами, ховаючись у сутінках своїх кімнат. Школярі кинулися по брамах.

Щур щось лопотів, але його вже ніхто не слухав. Дівчина прицілилась і одним пострілом збила його.

Божевільні тим часом уже самі трюхикали вздовж стіни, наче механічні ляльки. Ми покваплилися за ними. Кость і Віоля прикривали відхід.

З брам час від часу вилітало каміння і ми мусили пильнуватися.

Я зупинився над підстреленим хлопчиком. Він лежав у калюжі крові, але ще жив. Його тіло здригалося від пульсуючого болю, синіючі вуста шепотіли: «Мам... мам... мам...» Але в очах, які глянули на мене, я побачив тільки тваринну лють.

— Ви його не врятуєте, Марку, смикнула мене за рукав дівчина. — Це діти пропащі.

— Але ж вони — люди!

— Ні, це щуренята.

Якась жінка з голосним плачем бігла вулицею і, коли я за якийсь час озирнувся, то побачив її над тілом хлопчика.

Несподівано зо два десятки щурів вискочило з брами і кинулося нам навздогін. Я взяв у Костя пістолет і забив двох, Віоля — ще двох, а решта знову щезла у брамі.

Всю дорогу, поки ми пробиралися містом, з вікон за нами стежили пильні погляди людей. Вони жодною мірою не виявляли своєї ворожості, боячись куль, але й не підтримували нас, а тільки похмуро проводжали нас очима. Невже нікому з них не спало на думку, що ось уже небагато зосталося, щоб здобути свободу?

— Що з ними — з цими людьми? — дивувався я. — Як отак байдуже можна спостерігати? Нині є нагода скинути ярмо. Чого ж не скористаються з неї?

— Бо воно вже їм до шиї приросло, — сказав Кость. — Віл, який звик до ярма і погонича, в чистому полі робиться безпорадним. Він пропаде від надлишку свободи.

— Але свободи ніколи не буває забагато! — заперечила Віоля.

— Зате звична неволя завше безпечніша за незвичну свободу. Людина боїться невідомого.

— Все ж таки, як можна було звикнути до щурів? — не розумів я. — Як можна було дозволити отак спаскудити дітей? Звідки у них стільки нелюдської люті, що їх не злякала навіть смерть товариша?

— Бо їм у школі втовкмачували ідею подвигу, — сказав Кость. — Їх навчали любити Вітчизну і її інтереси понад усе. Діти зрікалися батьків і йшли добровільно у воєнізовані інтернати. Діти здавали самі своїх батьків до божевільні, коли ті намагалися втрутитися... — голос у нього затремтів і, піймавши мій погляд, додав: — Так, це й зі мною було. Мене відправив до божевільні мій син, донісши, що я веду антищурячу пропаганду.

Скоро ми опинилися на околиці. Будівлі поволі скінчилися і перед нами розкинулися запущені здичавілі садки з дерев'яними халупами, декотрі з яких заросли маком і густими хащами малини, порічок та агрусу. Неподалік текла річка, а за нею видпівся луг, на якому іржавіли автобуси, трамваї, авто й просто різне залізяччя. Височів навіть чорний паротяг із кількома облупленими вагонами. На його димарі сидів у гнізді бузьок.

Божевільні забрели в кущі й накинулися на ягоди.

— Не такі вже вони й дурні, — сказав я Костеві, беручи із них приклад.

Лише Віоля сиділа в траві, обнявши руками коліна, і сумно вдивлялася в дорогу, що вела до міста.

— Вони позбавлені пам'яті, позбавлені бажань, крім найнеобхідніших

digitized by ukrbiblioteka.org

— сік, їжа, вода... Ну, і взагалі загальмовані... Декого з них навіть можна розговорити... — розповідав Кость. — Може, якби ними заопікуватися, то хтось і вернувся б до тями.

— Чому тоді щури дозволили божевільним вийти з парку?

— Бо того, хто на цьому розумівся, ви вбили. Нікого більше в лікарні не було. Тепер уже зчинився, мабуть, неабиякий переполох. Зараз і ми, і божевільні в однаковій небезпеці.

— Може, нам не варто тут затримуватися? — спитав я.

— А тато? — озвалася Віоля.

— Ну, я, скажімо, лишився б чекати, — сказав Кость, — але біда в тому, що там далі на багато кілометрів відкрита місцина. І, коли вас наздоженуть, то не буде можливості зайняти оборону. Краще вже тут.

Сутінки якось непомітно заволокли околицю. Довкола сіріла тривожна тиша, не чулося ані свіркоту прузликів, ані кумкання жаб, ані вечірнього перегуку птахів перед сном. Тихо котилася річка, блискаючи раз по раз хвильками та погойдуючи осокір.

Раптом пролунав одчайдушний вереск. Коли ми підбігли, то побачили, що то кричить один з божевільних. Тіло його було геть обліплене щурами, він качався по землі і махав руками, наче вітряк. Я вихопив пістолет, але боявся стріляти, щоб не попасти в людину.

На щастя, надбігли інші божевільні й, кинувшись до товариша, почали голіруч ловити щурів і розривати їх на частини. Я отерп, бачачи, як вони топчуть щурів ногами, як цвіркає кров і лопають кишки.

Але тут скрикнула Віоля й почала стріляти. На нас з боку міста сунуло вже ціле щуряче військо. Я ліг на траву і стріляв лежачи. Таким способом кулі били поземно і одним пострілом можна було знищити кількох напасників. Кость шпурляв камінням, палками, всім, що під руки попало. Я втішився, коли побачив, що й божевільні похапали штахети і зайняли оборону на флангах. І якраз вчасно, бо щури вже насідали й з боків, усе ближче і ближче підступаючи до нас. Пістолетні постріли зупинити їх не могли. Врешті і я змушений був схопити дрючка та відбивати цю жахливу атаку. Віоля стріляла доти, доки не витратила всі кулі. За якусь хвилю вона з'явилася з вилами і взялася колоти наліво й направо. Божевільні билися спокійно, без паніки, так, наче ніколи й не втрачали глузду. Лише їхній покусаний товариш, якого їм вдалося врятувати, аж пінився від злості, то переходячи в наступ, то стрибаючи назад, а то раптом кидався у саму гущу й люто топтав напасників ногами.

Окремі щури самі стрибали на дрючки і по дрючках вибігали просто на руки, а інші, проривалися аж до наших ніг і по ногах вибиралися на спину. Доводилося їх руками зривати з себе, при цьому ранячи пальці. Тим часом інші кусали вже за ноги.

— Відступаєм до річки! — гукнув я.

Це було наше єдине спасіння. Там, за річкою, можна сховатися в металевому трамваї.

Один з божевільних раптом упав, послизнувшись, і враз усе його тіло вкрилося щурами. Він боронився як міг, кусаючи їх зубами, шматуючи руками і чавлячи колінами, але звестися не міг ніяк. Кілька божевільних підвели його з землі, але в ту ж мить і вони затанцювали на місці, зриваючи з себе тварюк.

Ми не могли їх покинути, але й помогти були безпорадні.

— Там є фарба! Фарба! — гукнула Віоля показуючи на хатку, звідки вона перед цим винесла вила.

— Фарба? Яка фарба? — здивувалися ми з Костем, бо ніби до чого тут фарба?

Тоді їй нічого не залишилося, як самій ускочити в хатинку й викотити пластмасову бочівку з фарбою. І лише тепер ми збагнули її ідею.

Я хутенько відкрив її і почав котити, випускаючи фарбу таким чином, щоб утворилося широке коло.

Кость і Віоля повтягали в коло божевільних. Щури не на секунду не послабили натиску, їх абсолютно не зацікавили мої маніпуляції, але сам я, звичайно, цікавив, і мені доводилося весь час відганяти настирливих хижаків.

Нарешті коло вималювалося. Бочівку я поставив і втягнув у коло. Тоді лише чиркнув сірником, і вогонь побіг довкруж нас, обсмалюючи щурів. Тепер ми могли спокійно зайнятися тими напасниками, що проникли в коло, а також допомогти божевільним. Та вони собі, зрештою, і самі незле раду давали, бо, не наражаючись більше на небезпеку, спритно позривали зі своїх спин і грудей щурів та потоптали їх ногами.

— Тепер давайте намочимо у фарбі наші дрючки, — сказав я, — бо коли згасне цей вогонь, то мусимо таки пробиватися до річки.

— Але спочатку обмотаємо кінці ось цим, — здогадався Кость, скидаючи халат.

Ми пошматували наші халати й намотали їх на дрючки собі й божевільним, а тоді намочили у фарбі. Потім я вимастив фарбою бочівку і ми з Костем, підпаливши її, викотили дрючками просто на щуряче військо. Почулося пронизливе вищання.

Вогняне коло поволі пригасало.

— Пора, — сказав я.

Запаливши смолоскипи, рушили ми до річки. Божевільні, на диво, хутко збагнули, що від них вимагається і справно задкували, штрикаючи в боки палаючими дрючками.

Це вже були не ті щури, що атакували нас удень на вулиці й перли на вогонь, мов скажені. Кращі їхні війська загинули, лишилася сіра маса, яка хоч і не позбавлена була хоробрості, однак не до такої міри, щоб кидатися безтямно у полум'я. Від смолоскипів вони відскакували, а хто обпікав писок, чкуряв наосліп куди подалі.

Таким чином ми дісталися річки. Щури, збагнувши, що у воді їм важко буде атакувати, розсипалися берегом і сипонули у річку, намагаючись дістатися берега раніше, щоб нас оточити.

Якби ми були самі, то це б їм ніколи не вдалося, але божевільні, хоч як ми їх підганяли, не дуже квапилися. Вода була тепла і вони час від часу пірнали в неї з головою, пирхаючи від задоволення. Декого доводилося волокти силоміць.

Тим часом щури зайняли оборону на протилежному березі і підстрибували від нетерплячки.

Наші смолоскипи поволі пригасали, а в декого з божевільних таки згасли під час купелі. Тепер уже нічого було квапитися, і ми спинилися в нерішучості. У воді було безпечніше.

Побачивши, що ми зупинились, щури припинили переправу, залишаючи на обох берегах однакову кількість війська.

Стояли ми так кілька хвилин, доки тварини остаточно не упевнилися, що ми ні на той, ні на цей берег вибиратися не думаєм. А тоді вони цілими десятками шубовснули у воду й поплили до нас.

Почалося щось несусвітнє. З обох боків йшла на нас збурунена маса

digitized by ukrbiblioteka.org

хижаків, а ми вже були втомлені і зневірені. Сутінки притьмарили наші очі, і щуряче військо перетворювалося на мільйонну армію, яка ось-ось змете нас, мов порох, і розсіє над цим пустищем, щоб і пам'яті про нас не лишилося. Дрючки не слухалися наших рук, долоні пекли вогнем, з кожним розмахом дрючка думаєш більше про те, щоб не вцілити товариша, аніж про те, аби попасти по щурах. Від ударів хижаки йшли иа дно, їх відносила течія, але чимало знову очунювали і поверталися назад. Що найбільше нас рятувало, то це течія. Вона змивала шеренги щурів, не даючи на нас напасти цілим скопом. Але й щури були не дурні. Вони кидалися по кілька на дрючок, притьмом бігли до руки, і доводилося занурювати палицю у воду, щоб звільнити її. За цей час інші щури встигали добратися до нас і ми мусили вже увихатися, як механічні, тільки щоб не дати їм прорватися й напасти з-за спини на тих, що відбивали атаку з протилежного берега. Божевільні з таким завданням не справлялися, бо гатили наосліп в якомусь отупілому екстазі, і ми доручили Віолі бити саме тих щурів, які спинялися між нашими шеренгами.

Я шукав гарячково якогось виходу, бачачи, що ми скоро знесилієм. Але нічого мудрішого, як спробувати прорватися до закинутих вагонів, придумати не зміг. Такий план, проте, мав один суттєвий недолік — невідомо було, чи божевільні послухають нас і достатньо швидко перебіжать цей невеликий відрізок шляху.

Не знаю, чим би скінчилася ця затія, якби несподівано не пролунали постріли з автомата.

— Тату! Тату! — закричала дівчина в пітьму.

— Піднімайтеся вверх проти течії, а я прикрию! — пролунав голос полковника.

Підганяючи божевільних, ми почали свій відступ. Щури на цей наш маневр хутенько вигадали свій план і тепер стрибали з берега у воду за кілька метрів вище. Течія несла їх просто на пас.

Автоматні черги розігнали щурів коло берега.

— Йдіть сюди! — гукнув полковник.

Ми вибралися на берег і щойно відійшли пару метрів, як у річку в саму гущу щурів полетіла граната. Видовище після цього було просто розкішне. Не стільки тих щурів загинуло, скільки було оглушено. Течія понесла їхні безживні тільця, решта щурів розбіглася в паніці, а ми нарешті могли випустити з розпечених долонь дрючки.

— Де капітан? — спитав я, вичекавши, поки донька натішиться батьком.

— Загинув... під час вибуху.

— Як це сталося?

— Щури перегризли шнур. Капітан подався на поверх. Він думав, що, коли буде мчати, як вихор, щури не встигнуть його спинити... Але їх було стільки... Я вибіг за ним і почав стріляти по тих тварюках, але капітан уже геть був ними обліплений. І тоді він запалив пуделко й кинув його подалі від себе. Видно, думав, що вогонь пе встигне так швидко добратись до нього. Але вибух був такої сили, що навіть мене зі сходів кинув униз до стіни. Полум'я просто клекотіло на всьому поверсі. Я навкарачки вповз до лабораторії, зачинив двері і якийсь час лежав, приходячи до тями...

— Як твоя рука? — перебила Віоля.

— Вже пе кривавить. Рана наскрізна, кістки не пошкодила... — Тут він перевів погляд иа Костя й спитав: — У вас поповнення?

— Цей чоловік вдавав божевільного.

— Он як... Я радий, що ви приєдналися до нас...

— Тут є один вагон з цілими вікнами, — сказав Кость. — Можемо його зайняти.

— Так, але спочатку треба викрутити одяг, — нагадав полковник.

Вагон всередині виявився цілком пристойним, про краще місце для ночівлі годі було й мріяти.

Хутенько повкладавши божевільних, ми зійшлися в одному з переділів, щоб виробити план на завтра.

— Ви нам не розповіли, що було далі, — сказав я полковникові.

— Далі я висадив гранатою грати у вікні і вибрався в парк. Щурів у парку було зовсім мало, до того ж вони не очуняли ще після вибуху і пожежі. Але коли я опинився в місті, то побачив, що небезпека чатує не лише з боку щурів. На мене розпочали полювання самі мешканці міста. Такі самі люди, як ми з вами. А що найжахливіше — майже всі вони були ще дітьми. У руках тримали лопати, сокири, вила, коси, ножі, дрючки... Одним словом, коли мене оточили, я розгубився, не знав, що робити. Стріляти в людей, дітей? Спочатку я стріляв їм понад головами, далі попід ноги, але це нічого не дало. Вони лізли й лізли. Я пробував їм пояснити, що борюся за їхню свободу, що хочу прогнати щурів, щоб ми могли жити нарешті як господарі, а не як раби. І тоді якийсь хлопець зупинив їх, коли вони мене геть приперли вже до стінки. Стояли півколом, може, кроків за десять. І той хлопець спитав:

«Вас підмовив на злочин чужинець? Так?»

«Ні, це я чужинця підмовив. Я давно виношував план скинути з нас це ярмо».

«Хто вас просив скидати з нас ярмо? Яке ярмо? Де ви його бачили? Ми жили собі зі щурами душа в душу. Ми спільно будували наш дім. А ви що вчинили? Пролито стільки крові! Щури втратили так багато своїх громадян, що я навіть не знаю, яким чином нам вдасться їх вмилосердити. Кожен з нас готовий відтяти собі руку, аби тільки якось спокутувати цю жахливу провину».

«Причому тут ви? — пробував я їх заспокоїти. — Заколот учинив я».

«Так, але ви — один із нас. Ви не щур. Ви — людина. Яке довір'я матимуть до нас щури після всього цього? Як ми їм дивитимемось в очі? Вони дбали про нас, як про рідних, віддавали усі свої сили задля нашого добробуту... А ви, живучи серед них, вдаючи із себе порядного громадянина, таємно плекали зраду!

«Він чекав нагоди!» — озвалася якась товстуля з качалкою у руці.

«Ви приховували смертоносну зброю. Проти кого? Проти беззбройних істот!» — констатував хлопець.

«Як він такий герой, то чого ж із палкою не пішов на щурів?!» — гукнув хтось із натовпу.

«Такі вони герої! — вів своєї хлопець. — Попіл і руїни лишили по собі. Скільки майна зруйнували! Від вогню зайнялося більше як десять будівель, погоріли парки, брами».

«Там і люди в будинках погинули!» — знову встряла товстуля.

«Неправда! — сказав я. — Ми будинків не палили. Саму лише божевільню».

Натовп обурено загудів.

«Ви чуєте?! — заверещала товстуля з качалкою. — Яка підла брехня?!»

«Та що там слухати! Бий його! Бий! Бий зрадника!» — захлинався натовп.

digitized by ukrbiblioteka.org

«Ми вам не віримо, — сказав хлопець. — Ви зрадник, палій і убивця. І мусите бути покарані».

«Зачекайте, — сказав я. — Ви ще всього не знаєте. Там, у тій божевільні, мучили людей, робили над ними досліди. Всіх, хто не хотів підкоритися режимові, перетворювали на психічнохворих, ні на що не здатних істот. Жінок парували зі щурами і виводили нову расу — щуролюдів. Це потвори зі щурячими головами».

«Що він плете? Які щуролюди?» — обурилась юрба.

«Забиває нам баки!»

«Справді, є така теорія про щуролюдів, — сказав хлопець. — Але це поки що тільки теорія. І якщо вона й справді реалізується, то лише добровільно, а не через якісь там примусові експерименти! Щури вже дуже близькі до людей за своїм розвитком. Чому б їм і не паруватися в майбутньому?»

«Але ми бачили вже дорослих потвор, бачили й зовсім ще малюків. Їх там було з півсотні!»

«А чим ви нам доведете, що це правда?»

«Та він же бреше! Будинок згорів, а тепер, що хочеш можна вигадати!»

«Це не я брешу! Це вам щури затовкли так голови, що ви перетворилися на слухняних ляльок у їхніх руках. Ви вже піхто, ви тільки щурячі найманти! У вас відняли все — історію, гідність, традиції! А що дали взамін? У що ви перетворилися? Живете, як звірі. Нічого вас більше не цікавить. А тих, хто пробував збунтуватися, запроторили при вашій мовчазній згоді у божевільню. До чого ви докотилися? Діти відцуралися батьків! Наслідують щурів у їхній поведінці!»

«Як шкода, — зітхнув хлопець, — що ви раніше себе нічим таким не проявили. Ми б тоді вчасно вас підлікували і, може б, навіть порятували вас для суспільства. А так... Мусимо вас ліквідувати...»

Натовп сколихнувся, готовий кожної хвилі кинутися на мене. За цей час я встиг помітити, що на правому фланзі людей було менше, під стіною стояла смітярка, а за нею взагалі не було нікого. Тоді я вдався до хитрощів.

«Подивіться! — гукнув я. — Ви всі оточені!»

Вони повернули голови туди, куди вказав я рукою. В одну мить я підбіг до смітярки, виплигнув на неї, зіскочив і помчав вулицею, час від часу випускаючи кулі їм під ноги. Але вони не відставали ані на крок, видно, збагнули, що стріляти в дітей я не хочу. І тоді я вистрілив по ногах тому хлопцеві, що ними верховодив. Це таки зупинило на короткий час переслідувачів. Я забіг на сусідню вулицю і замість рухатися в напрямку до вас подався до мочарів.

— Ви збилися з дороги? — спитав я.

— Ні, зробив так навмисне. Починало темніти. Кожної хвилі щури могли зібрати свої недобитки. Темрява їм не страшна, а по слідах вони б хутко мене наздогнали. Тим часом на мочарах слідів моїх ніхто не винюхає. Дорогу через болота я знав ще з дитинства, там мені ані люди, ані щури не страшні. На мочарах мої переслідувачі відстали. Вони ніяк не могли зрозуміти, куди я пішов, чому в той, а не в інший бік. А йти за мною через болото побоялися. Я зник серед очерету і, зробивши чималий гак, вийшов сюди.

Ніч минула спокійно. Ми по черзі стояли на чатах і тривожно вслухалися в тишу. Але жодного підозрілого звуку не долинало. Хоч ворог був уже тут, зовсім поруч, готуючись до останньої атаки.

І ось, коли зійшло сонце... Не знаю, чому саме, коли зійшло сонце, вони

кинулися в наступ, може, вирішили подарувати нам останній у нашому житті ранок? А може, стягали всю ніч свої сили, щоб уже без сумніву нас подолати і знищити?

Прокинувся я, почувши крик Костя, що саме відбував останню чату. Ми майже водночас метнулись до вікон і побачили, що він відбивається штахетою від чотирьох щуролюдів.

Полковник схопив автомат і, вискочивши з вагона, повалив пострілами двох напасників. Інші двоє встигли сховатися за вагон. Кость притискав до грудей прокушену руку і лаявся. Ми з полковником обійшли вагон з обох боків, але потвор більше не побачили. Мабуть, сховалися в кущах і знову чекають слушної нагоди.

— Все, мусимо рушати, — сказав полковник. — Виводьте божевільних. Та не забудьте прихопити й дрючки.

За кілька хвилин ми подалися на південний захід, чимдалі від цього жахливого міста. Але не зробили й двох десятків кроків, як знову на нас напали. Цього разу це були і щуролюди, і діти, і самі щури. Останніх, правда, було небагато, зате потвор я нарахував з десяток, а дітей зо дві сотні. Причому напали вони впереміш, так що полковник мусив стріляти поверх дитячих голів, щоб убити когось із щуролюдів. Однак ті хутко зметикували і попригиналися.

За кілька секунд зчинився такий шарварок, що й не опишеш. Ми, хто мав зброю, найбільше переймалися щуролюдами. Тим часом хлопчаки становили для нас не меншу небезпеку, а стріляти в них якось рука не піднімалася.

Щури шмигали у нас під ногами, та ми їх не помічали. З дрючками в руках ми пробивали собі шлях для відступу. На жаль, у такій ситуації ми вже не здатні були пильнувати божевільних, і нас відтіснили від них.

Діти, озброєні чим попало, насідали на нас дедалі завзятіше. Щуролюди тим часом накинулися на божевільних, валили їх на землю й перегризали горлянки. А ми не могли їм допомогти. Нарешті Кость із погрозливим ревом прорвався крізь дітей і почав гамселити дрючком потвор. Та голови у них, видно, були не гарбузові, бо жодного він так і не збив з ніг. Зате його збили і навалилися аж утрьох.

Це вже було понад мої нерви, я вихопив пістолета і двічі вистрілив перед себе. Діти заверещали, бризнула кров, але я не зважав уже ні на що і, орудуючи далі дрючком, пробився до Костя. Клубок тіл катулявся по землі. Кость уже був весь у крові. Я вловив момент і вистрілив котрійсь потворі у вухо. Це все, що я встиг для товариша зробити, бо наступної хвилі мене теж атакували щуролюди. Їх було двоє і кожен дістав від мене по кулі в живіт, але це їх не спинило. Я вистрілив ще раз в одного з них і на цьому набої в пістолеті скінчилися. Ще були патрони в кишені в пуделку, але часу, щоб перезарядити, забракло. Щуролюди, з животів яких текла кров, ішли на мене, розчепіривши руки, скаляти ікла. Бити їх дрючком було марно і я, повернувши його тонким боком, всадив вістрям потворі в живіт, просто в живу рану. Щуролюд задер голову в жахливому вереску й задеревів на місці. Я висмикнув дрючка й таким самим робом загнав його у живіт другому напаснику. Тепер і той задер голову, ревучи смертним ревом. Але, на мій подив і жах, жоден не впав на землю.

Проте кількох секунд вистачило мені, щоб перезарядити пістолета й вистрілити потворам просто у роззявлені пащеки.

То були, видно, саме ті кулі, яких їм бракувало, щоб упасти на землю й забитися у конвульсіях.

digitized by ukrbiblioteka.org

Я роззирнувся й побачив, що полковник і Віоля пострілами нарешті відігнали дітей від себе і тепер задкують до мене. Кость борюкався вже тільки з одною потворою. Одну застрелив я, другу він задушив. Знаючи тепер, як убивати щуролюдів, я знову приклав пістолет хижаку до вуха і забив його одним пострілом.

Кость підвівся весь закривавлений.

— Ну й сильні ці падлюки, — сплюнув. — Думав, що вже роздеруть мене.

— Добре, що ви живі. Маєте якесь серйозне поранення? — спитав я.

— Здається, ні.

Пролунала автоматна черга. Це полковник стрілив навздогін утікаючим потворам. Зосталося їх лише троє. Зі своїм завданням вони справилися — всі божевільні лежали на землі з роздертими горлянками.

Діти відійшли на безпечну відстань і мали якусь нараду. До них усе більше прибувало щурів. Видно, готувалися до нової атаки.

Кость обмив кров і вже не виглядав так жахливо, як перед хвилею. Але декілька ран ще кривавило, і Віоля, вийнявши з мого наплічника бинта, перев'язала його.

— Останній диск лишився, — сказав полковник, киваючи на автомат. — Маємо один шанс — іти на болото. Я ту дорогу знаю добре, але коли зі мною щось станеться, пам'ятайте, що, перш ніж ступити крок, мусите щоразу штрикнути дрючком перед собою. Інакше потрапите в драговину.

— Увага! — вигукнув Кость. — Здається, готується нова атака.

І справді, в гурті дітей знову з'явилися волохаті голови щуролюдів. Троє тих, що втекли. За коротку хвилю діти пішли на нас лавою, міцно стискаючи в руках кийки, лопати, граблі, вила.

Полковник вистрілив поверх голів, але дітей це не спинило, а щуролюди нагнулися, ховаючись за дитячі спини.

Нас уже ділило якихось тридцять метрів. Треба було на щось зважитись, інакше нас затовчуть.

— Мусимо стріляти, — сказав я і вистрілив у ноги якомусь хлопцеві. Той скрикнув і впав.

А решта йшла з лютим виразом в очах. Їхній витримці можна було тільки дивуватися.

Полковник так само черконув по ногах, але хлопчаки переступили через поранених і продовжили наступ. Тут і там виринали щури і мов легка кавалерія проносилися перед нашим носом, симулюючи несподіваний напад.

Я взяв пістолет обіруч і націлився в щуролюда, але не попав, натомість скрикнув якийсь хлопчина і впав.

— Тату, — шепнула Віоля, — вони зараз нас уб'ють.

— Ну, все, — відказав полковник. — Далі нема як чекати.

Автоматна черга скосила кількох хлопчаків, я, пам'ятаю, теж вистрілив тричі і цього разу таки поранив щуролюда. Лише після другої черги хлопці сипонули врізнобіч.

Ми підійшли до дітей, що вбиті й поранені лежали в траві. Раптом Кость скрикнув і біля одного впав на коліна:

— Господи! Славку!

— Що таке? — не зрозумів я. — Ви його знаєте?

— Це мій син, — простогнав Кость.

Хлопець, поранений у живіт, дивився на нас широко розплющеними

очима, жодним звуком не виказуючи свого болю. Лише сльози збігали на поблідлі щоки.

— То ваш син? — перепитав я навіщось і сховав пістолета в кишеню так, наче це я його поранив.

Кость провів рукою йому по обличчю, втираючи сльози, і запитав:

— Тобі боляче?

Мабуть, у цю хвилину він не задумувався над своїм безглуздим запитанням, просто не знав, що сказати синові, який зовсім недавно написав на батька донос і запроторив його до психушки. Не знаю, як би я сам повівся в таку хвилину, але мені підступив клубок до горла.

— Синку, чи пізнаєш мене? Я твій тато!

Хлопець дивився мовби крізь нього, жодним порухом вуст чи повік не реагуючи на батькові слова. Тоді Кость нахилився ближче, пробуючи хоч щось розгледіти у цих скляних очах.

Це сталося в одну мить — хлопець скинув руки і, обхопивши батька за шию, притягнув його до себе. Збоку це виглядало наче палкі обійми. Насправді ж коїлося інше. Кость закричав і рвонувся назад. З прокушеної артерії хлюскала кров.

— Щур! — прохрипів він. — Щур! Щур!

Скривавлений хижий рот його сина осяяла усмішка втіхи. Так із вишкіреними зубами він і сконав.

Не встигли ми підступити до Костя, щоб надати йому допомогу, як він, підхопивши із землі чиєсь покинуте кайло, кинувся з диким, звіриним риком до хлопчаків, що вже знову грудилися до купи. Це їх ошелешило настільки, що вони, звикнувши досі нападати самі, тепер завмерли непорушно і лише в останній момент спробували захиститись. Але Костя не цікавили діти; проскочивши в саму гущу, він розвалив голову одному щуролюдові, ввігнав кайло по саме руків'я іншому. Третій кинувся тікати, але щойно вискочив поза хлопчиків, як його скосила автоматна черга.

Діти розбіглися навсебіч від Костя і ми побачили, як він хутко слабне, як випало з його рук кайло, як сам він упав долілиць і завмер.

— Мусимо утікати, — сказав полковник і показав рукою на річку. Там уже сунуло нове ополчення з такою самою зброєю.

Діти, побачивши поповнення, радісно замахали руками. Зі всього видно, це додало їм рішучості.

Ми побігли під їхнє гулюлюкання й свист.

— Скоріше! Скоріше! — гукали вони. — Тікають!

А далі й самі подалися за нами, на бігу підбираючи каменюки й шпурляючи їх услід.

Несподівано Віоля скрикнула і покотилася по траві. Камінь попав у ногу. Ми підхопили її під руки, але вона не могла вже бігти, лише шкутильгала.

— Тікайте, — сказав полковник. — Я їх затримаю.

— Я тебе не покину! — кинулась йому на шию Віоля.

— Ні-ні, ви мусите бігти. Я вас наздожену, обов'язково наздожену. Болото вже зовсім близько, он за тим гаєм. Ну... бувайте...

— Тату, візьми ще мій пістолет. Правда, без патронів. Марку, маєте ще патрони?

— Зараз, — я поліз у кишеню.

— Не треба, я теж маю, — сказав полковник, ховаючи пістолет. — Вам, можливо, теж знадобляться.

digitized by ukrbiblioteka.org

Він став на одне коліно і стрілив дітям під ноги, діти сипонули на землю і поповзли.

Незважаючи на Віолині протести, я висадив її собі на спину й поніс, обхопивши руками ноги. Чим мені подобаються худі дівчата, то це саме тим, що в тяжку хвилину бути лицарем щодо них не завдає великих труднощів.

Час до часу за нашою спиною чулося потріскування автомата. Та коли я дійшов до гайка і опустив дівчину на землю, щоб хвилю перепочити, то побачив, що дітям вдалося оточити полковника і тепер вони звужували коло.

— Чому він не стріляє? — нервувала Віоля.

Мовби зачувши її слова, полковник випустив чергу поверх голів і вирвався з оточення. Але діти знову розбіглися підковою і брали його в коло.

Якийсь хлопчак кинув лопатою, але полковник устиг ухилитися. Він біг, смикаючи автомат, однак, видно, вже скінчилися кулі. Тоді він швиргонув автомат у переслідувачів і попав комусь у голову. Це ще дужче розлютило хлопчаків, які тепер не бачили для себе небезпеки і вже шпурляли в нього чим попало.

— Боже мій! — скрикнула Віоля! — Допоможіть йому!

— Я допоможу, але ви мусите йти геть. Шкандибайте як можете, але постарайтеся зникнути у гайку. Ми вас наздоженемо.

— Чому ви мене проганяєте? Це мій батько!

— То й що? Невже ви не розумієте, що заважаєте? Ідіть у гай, а я біжу йому помагати.

Вона, однак, не рухалася з місця.

— Ну?! — сказав я. — Я теж не піду, доки ви не щезнете. Подумайте про батька!

Вона повернулась і пошкутильгала до гаю, а я побіг назустріч полковникові.

Він уже витяг пістолета й на ходу відстрілювався від хлопчаків. Якраз вчасно, бо ще трохи і коло знову зімкнулося б.

Діти продовжували жбурляти в нього камінням і дрючками. Деколи поціляли й полковник кілька разів ледь не дав сторчака.

Ті рідкі постріли, які він собі дозволяв, задля більшого мали на меті відстрашити переслідувачів. Хлопчаки це хутко зрозуміли і насідали дедалі завзятіше.

Раптом полковник упав і покотився по землі Це хтось його перечепив кайлом. Хлопчаки враз налетіли з усіх боків, розмахуючи своєю зброєю. Пролунало ще два постріли, а тоді зблиснули на сонці лопати і кайла.

Я зупинився. Далі бігти не було сенсу. Звідси, де я стояв, кулі однаково не досягли б. Чим я міг йому помогти?

Я кинувся бігти назад. Коли озирнувся, побачив, що діти, зробивши своє, взялися тепер за мене.

Все це виглядало безмірно диким — оці загибелі кожного з нас по одному і неспроможність інших чим-небудь допомогти. Тепер я мусив рятувати себе й Віолю. Тільки двоє зосталося нас, хто знає про Щуроград і про страшну небезпеку, яку готують світові щури-мутанти. Ми не мали права загинути. Я біг і думав про те, як маю повідомити дівчину про смерть батька. Вирішив не казати нічого, доки не опинимось у безпеці, бо хтозна чи не впреться вона або й захоче вернутися.

Хлопчаки мене поволі наздоганяли, однак відстань була чималою, і стріляти я не наважувався, беріг кулі. Вже в гаю мене обігнала ватага

щурів, вони не нападали, а лише метлялися під ногами. Видно, пильнували, щоб я не зник.

Віолю я наздогнав швидко. Вона шкутильгала стежкою, спираючись на дрючок.

— Ну, як нога? — спитав я.

— Вже легше, розходила. А де тато?

— Він пішов іншою дорогою. Зустрінемось на болоті.

— Якою дорогою? — спинилась вона і з тривогою подивилась на мене.

— Нема коли теревенити! — відрізав я і потяг її за руку.

— Я не можу так швидко! — зойкнула вона. — Не тягніть мене!

— Терпіть! Мусимо добратися до болота раніше, ніж нас доженуть.

— А тато? — не вгавала вона.

— Він уже, може, й там, — брехав я.

Позаду гучнішали голоси хлопців. Гай почав рідшати, ще трохи і ми вибігли на болото. Саме вчасно, бо Віоля вже геть знесиліла. Під ногами зачвиркала вода, починалися мочарі...

Я сказав Віолі, щоб вона далі йшла сама, а я буду задкувати і відганяти хлопчаків. Я витяг пістолет і гукнув їм:

— Спиніться! Я буду стріляти!

Але мої слова справили на них не більше враження, аніж цвірінькання горобця. У відповідь полетіли палиці й каменюки, що вони їх прихопили із собою. Кількоро попало мені в груди, я засичав від болю і більше не церемонився. Намагався стріляти у ноги, і хоч не всі постріли досягали цілі, четверо хлопчаків уже качалося по землі.

Стріливши ще пару разів, я повернувся й побіг мочарами до Віолі. Мочарі робились дедалі в'язкішими, і дівчина мусила за кожним кроком штрикати перед себе палицею.

Я не думав, що діти відважаться нас переслідувати й на болоті, але вони таки сипонули сюди. Я знову почав стріляти, і ще двоє упало. Решта вперто брала нас у кільце.

Тим часом ми забрели вже в таке болото, що чалапали по коліна в багнюці. У пістолеті лишилося тільки чотири кулі.

— Ой-ой! — пролунало десь збоку і я побачив хлопця по пояс у багнюці. Його засмоктувало дедалі сильніше. Хтось подав йому дрючок і спробував витягти, але натомість упав у таку саму багнюку, На наших очах за лічені секунди по обох хлопцях лишилися тільки кола на темній лихій воді.

З іншого боку долинули такі самі зойки. Хлопці, бредучи навмання, потрапляли на в'язкий намул і зникали в ньому швидше, ніж будь-хто приходив їм на допомогу.

Нарешті у них прокинувся страх, і вони спинилися. Декотрі повернули назад, інші нерішуче затупцяли, жахлива смерть товаришів таки їх збентежила. Вони стояли так, доки ми не увійшли в очерет і не щезли з їхніх очей.

Далі впродовж усієї мандрівки по болотах я мусив вибріхуватись, заспокоюючи Віолю. Під кінець я робив це вже так малопереконливо, що коли ми вийшли нарешті на твердь, вона, не кажучи ані слова, упала в траву й заридала.

За кілька днів ми добралися до Львова, і я завів дівчину до моєї тітки. Тітка живе сама, буде їм веселіше».

Марко замовк і надпив кави.

— Це все? — спитав я.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Все, — відказав він.

Я вимкнув магнітофон і в цей самий момент почув шурхіт, що долинав із наплічника.

— Що там? — тицьнув я пальцем.

— Не знаю.

— Щось шурхотить.

Марко простяг до наплічника руку, і звідти одразу з пронизливим виском вискочив здоровецький щур і чкурнув у прочинені двері.

Марко зазирнув до наплічника і видобув звідтіля повну жменю потрубленого паперу. Саме порохно зосталося від щурячої біблії.

— Ні! — зойкнув він. — Як це можливо?! — Виходить, поки я говорив, ця потвора гризла книжку!

— Марку! Мусимо негайно мчати до твоєї тітки. Там є телефон?

— Звідки? Вона живе на Кривчицях.

— Сама?

— Я ж казав, що сама... Ти думаєш.... — він витріщився на мене напівбожевільним поглядом. — О господи! Побігли!

Але перш ніж покинути хату, я прихопив із собою касети, щоб і їх не погриз щур.

На таксі ми під'їхали до будинку й кинулися, мов ошпарені, до дверей. Але двері були зачинені зсередини. Ми гупали й прислухалися, чи не почуємо якогось відголосу, але скрізь панувала тиша.

Я обійшов будинок довкола, шукаючи відчиненого вікна абощо, однак безуспішно.

Тим часом Марко знайшов у повітці ломика і вже підважував двері. То були старі дубові двері і піддавалися воии важко. Та ось нарешті пролунав гучний тріск, і з сусідньої хати вибігла якась жінка.

— То я! — гукнув до неї Марко. — Щось не можемо достукатися. Хтось має бути всередині, бо ключ видно у шпарі.

— Я не бачила, щоб хтось виходив, — сказала сусідка. Вже й сама думала піти постукати...

Двері розчахнулися, і ми пройшли в сіни. І в сінях, і в кухні, і в світлиці — скрізь панував ідеальний лад, а при тім не було ані сліду живої душі.

— Ще нагорі є покій. Може, полягали спати, — проказав Марко пересохлим голосом. — Тітка по обіді часом дрімає.

Ми побачили їх обох на широкій постелі. Лежали накриті ковдрами з блідими восковими обличчями. Так, як їх застигла смерть.

Марко шарпнув штору. Покій залило грайливе сонячне сяйво.

Голови їхні лежали в калюжах засохлої потемнілої крові, кров запеклась на горлі, а ще червоні сліди щурячих лап виднілися на ковдрі, на світлому паркеті і зникали під шафою.

— Тепер нас лише двоє, хто знає страшну таємницю Щурограда, — сказав Марко.

Від тих слів по моїй спині пробігли мурашки.

Мені тепер не залишилося нічого іншого, як перенести всю Маркову оповідь на папір. І я засів за роботу.

Але весь той час, поки я писав, миші й щури чатували поблизу на мою працю. Покидаючи стіл, я мусив брати магнітофон, касети і машинопис із собою. Перш ніж почати передрук, я купив двох сіамських котів, Якби не вони, я не зміг би, мабуть, і ока склепити.

Постійно чулося попискування й шарудіння під підлогою, постійно з

усіх кутків зиркали щурячі очі. Дружина моя не витримала лихої долі й утекла до батьків.

Упильнувати геть усі два поверхи мого будинку було неможливо. Щурам вдалося понищити всі мої харчові запаси, крім тих, що зберігалися в заморозпику. Туди вони добратися не могли. Я жив уже сам, як щур, не висовуючи з хати носа.

На щастя, дружина не покинула мене напризволяще, а приходила щоранку й приносила їжу. До хати заходити не наважувалась, подавала мені торбу у вікно, робила цьом ручкою і щезала. Віталися ми таким чином:

— Ти ще живий?

— Живий. І голодний як пес.

Вона дбала також і про харчі для обох моїх сіамських лицарів, котрі на ранок зносили свою нічну здобич на підвіконня, нахваляючись бойовими подвигами.

На восьмий день роботи, я нарешті поставив останню крапку. А тут і дружина зробила мені найкращий подарунок, який лише могла, — привезла невеличкий сейф. Невеличкий, але ми з водієм ледве його вкатуляли до хати. Тепер касети й папери були у безпеці.

Ще цілий тиждень жили ми у щурячій облозі, після чого число гризунів почало поступово маліти. Хоча зовсім вони не зникли. Хтось завше продовжував за мною стежити.

Я дістав собі металевого дипломата, поклав туди рукописа й заніс у редакцію. Разом з одним сіамським котом.

— Раджу, поки будете читати цю повість, тримати коло себе кота, — сказав я редакторові.

Він подивився на мене зі співчуттям і спитав:

— Ти, здається, трохи стомився. Відпочинь де-небудь.

— Атож. Тільки після того, як ви оце прочитаєте. І прошу весь час дипломат тримати на замку.

Редактор зітхнув і подав мені руку:

— Приходь завтра. Якби не цей кіт, я б запросив тебе через місяць. Але піклуватися цілий місяць твоїм котом мені зовсім не хочеться. Колись у дитинстві такий сіамець ледь не відгриз мені пальця. — Вже коло дверей додав: — Хитрість із котом тобі вдалася. Але благаю: не ділися досвідом з іншими літераторами. А то хтось із них обов'язково підкине мені пантеру.

digitized by ukrbiblioteka.org

Володимир Кулик

ПОВТОРЕННЯ ПЕРЕЙДЕНОГО
Українська революція: 1917—1991

Початком вересня 1991 року, за яких два тижні після проголошення незалежності України, у столиці щойно визнаної світом Литовської Республіки відбувся міжнародний симпозіум «Міжнаціональні відносини в Європі: історія та сучасність». Після моєї доповіді про національне питання в політичній думці трьох українських відроджень знайомий професор-політолог із Німеччини зауважив, що я забагато говорив про історію на шкоду аналізові сучасного стану. Та ж сучасні процеси в Україні, відповів я шанованому колезі, сучасне політичне мислення годі зрозуміти, не здаючи собі справи з того, який величезний вплив справляють на них їхні попередники в українській ідеології та політичній практиці. Трохи згодом інша доповідачка зізналася, що міцні демократичні традиції українського руху, розмаїття течій у політичній думці нашого минулого були їй цілковито незнаними.

Неувага до коренів, ігнорування тяглості української самостійницької свідомості — головна причина, чому світ не зрозумів одразу справжнього значення Акта 24 серпня. Західні коментатори навперебій говорили про спробу зберегти в Україні монополію комуністів на владу, намагання захиститися від рецидивів агресивності з боку конаючої імперії, реакцію на неприховані претензії російського керівництва прибрати до рук загальносоюзні важелі. То була правда, але не вся, навіть не головна. Бо ж, аби оцінити далекосяжність українського «сепаратизму», вирізнити його з-поміж шереги післяпутчових у незалежнень — і не поспішати із застереженнями, що нам не варто сподіватися на визнання, слідом за балтійськими республіками, й України, — задля цього треба було затямити, що проголошення незалежності стало втіленням одвічної мрії українського народу, використанням унікального шансу, відповіддю на виклик історії. Що українське самостійництво підіймалося щоразу, коли імперія слабла й не могла його ефективно душити. Що державність наша має понад тисячолітню історію, і боротьба проти займанців щоразу спиралася на традиції «давніх вольностей». Що незалежність була українським політичним постулатом від Хмельницького.

Не біда, якщо наша остання спроба сягнути державності увінчається успіхом, — знатимуть. Нам би самим усвідомити, яку спадщину маємо, осмислити історичні події в правдивому контексті близьких і далеких епох, стерти злежаний пил із книг наших великих. Дарма, що після багаторічного відлучення народу від своєї історії хочеться сказати добре слово про всіх повернених з-поза Леті і звеличити кожен крок до свободи, — час уже перевіювати збіжжя минулих віків. Перестаркуватий інфантилізм «законної гордості» стає на заваді зрілому аналізові причин і наслідків, поразок і перемог, позбавляючи нас шансу на історичну мудрість. Найбільшою мірою це стосується історії визвольних змагань, яка стала головним предметом патріотичних спекуляцій.

Українська революція початку XX ст. мала б бути чи не найпершим

об'єктом такого аналізу вже з огляду на безперечну тяглість її традицій у незалежницькому русі останніх років. До того ж заперечення більшовизму неминуче повертало нас до «запереченої» більшовизмом державності (попервах програма демократів по суті й означала відновлення Української Народної Республіки). Здавалося, іконізація уявлень про ту добу (героїчна — але нерівна — боротьба проти московських — на Заході також польських — поневолювачів) неможлива хоча б тому, що «український табір» був фатально розколотий на УНРівську, гетьманську та радянську «платформи». Проте патріотичне громадянство спромоглося на неймовірне. Соціалістичних діячів Центральної Ради піднесено на п'єдестал безгрішності — незважаючи навіть на очевидну компрометацію соціалістичної ідеї в масах; добірна лайка Винниченка на адресу Петлюри в щойно перевиданому «Відродженні нації» не завадила іконізувати обох. Про Гетьманат воліють мовчати, тож в уявленнях пересічного «свідомого українця» законсервовано булгаковську версію про українську філію «єдино-неділимого» руху, доповнену Винниченковою картиною «вакханалії кляцової помсти» поміщицтва на беззахисних селянах і німецької опіки «ради... хліба, цукру, вугілля». До вибору багатьох українських діячів на користь «радянської платформи» провідники демократів пропонують ставитись як до трагічного засліплення, за яке, втім, ті сліпці заплатили сповна. Войовничі націоналісти не погоджуються: спілку з більшовицькими займанцями вони вважають за національну зраду.

Цьому болотові так треба свіжого струменя, що коли «войовничі» називають національною зрадою і позицію Центральної Ради (зокрема її федералізм і пацифізм), творчо повторюючи давні донцовські тези, я навіть трохи радію. Принаймні є надія, що рішучий, хоч і не обтяжений поважною аргументацією, виступ проти канонізованих авторитетів не дозволить і далі оминати питання про причини поразки української революції та відповідальність за цю поразку керівництва Центральної Ради, соціалістичних партій і народницької інтелігенції. Це питання, що вирішально заважило на націоналістичній орієнтації переважної частини галицького українства міжвоєнної доби, має першорядне значення, коли йдеться про використання досвіду УНР у сучасному державному будівництві. Схема нищівної критики, що нею живуть націоналісти давні та сьогочасні, така: лідери Центральної Ради, які ставили інтереси всеросійської демократії понад інтереси української нації, злочинно довго зволікали з проголошенням незалежної держави, обстоюючи федералізм на противагу стихійному самостійництву народних мас і поборюючи націоналістів на чолі з Міхновським, які з перших місяців після лютневої революції домагалися реальних кроків до незалежності. Прогавивши час, коли червоні й білі московські армії не мали ще досить військової сили, а міжнародне становище було для української незалежності сприятливе, врешті, безвідповідальним роззброєнням відкривши шлях на Київ муравйовським погромникам, нездарні і злочинні проводирі спричинилися до поразки визвольних змагань, прирекли народ на голод 33-го, ГУЛАГ, Чорнобиль.

Тобто керівникам УНР інкримінують, по суті, пріоритет демократії над державністю, соціально-політичного переустрою над захистом незалежності. Питання про первинність державності чи демократії концентрує сьогодні ідейне й тактичне протистояння радикалів і поступовців, націоналістів і лібе-

digitized by ukrbiblioteka.org

ралів (очевидно, ці терміни тут вжито умовно, проте ясно, про які угруповання йдеться). Скажу відразу: хоч я рішуче не погоджуюся з позицією націонал-радикалів (доводиться, наприклад, чути, що «демократія — тільки засіб, а метою є незалежна українська держава»), хоч тоталітаризм із національним обличчям огидний мені не менш, як більшовицький, однак я не можу беззастережно вибрати демократію. Саме через Чорнобиль, саме через 33-й. Ці найбільші моровиці на нашій землі, що сталися внаслідок поразки незалежницьких змагань початку століття, позбавляють нас права забувати: поразка змагань сьогоднішніх стала б для України фатальною. Шанс може й не повторитися, адже імперії падають не щодня. Тому державні інтереси (національні, вживаючи звичного для світу терміну) мають бути засадничою вартістю будь-якої політики: якщо це питання ще потребує дискусії, то, певно, науку сімдесятилітньої давності ліберальна інтелігенція засвоїла погано. Зв'язок цих інтересів із демократією потребує детальнішої розмови, що в ній так само знадобиться УНРівський досвід.

Очевидно, виділяючи тут Українську Народну Республіку, я не змінюю свого ставлення до витвореного нині іконостасу, що про нього згадував вище. Усі три державницьких спроби (очевидно, науковий підхід до «радянської платформи» має небагато спільного з «трагічним засліпленням» чи «національною зрадою») потребують об'єктивного вивчення — тоді УРСР та Гетьманщина постануть не як чужинська інтрига, а як вибір певної частини свідомого українства, зумовлений, зокрема, й недолугою політикою Центральної Ради. Проте саме УНР була головним явищем в історії визвольних змагань 1917—1920 років[1]. Адже, органічно вирісши з традиції українського національного руху на Наддніпрянщині XIX — початку XX століть, початої кириломефодіївцями, Центральна Рада — УНР привела цей рух до народження новітньої української державності, яке засвідчили III і IV Універсали (таким чином були закладені підвалини й для майбутніх гетьманської та радянської форм цієї державності, які мусили розв'язати тільки проблему влади в державі — саме існування держави стало вже політичною реальністю, що з нею мусили рахуватися навіть більшовики). Збройна боротьба проти чужинських поневолювачів також відбувалася під прапорами УНР, і ця держава деякий, хоч і короткий, час трималася на ногах власними силами, тоді як дві інші формації постали з чужого багнета. Нарешті, УНР була центровою платформою між крайніми правими й лівими, тому мала найкращі можливості для ширшого об'єднання українських сил.

Знаємо, що цього об'єднання не сталося. Розбиття державницького потенціалу поміж різними «платформами» — головна причина поразки української національної революції (і не варто піддаватися спокусі «зовнішніх» пояснень, хоч на долі визвольних змагань заважило, безумовно, й те, що Україна мусила вести боротьбу проти двох загарбників, для кожного з яких наші землі мали виняткове стратегічне й ідеологічне значення, а в політико-правовій свідомості Європи українське питання тоді щойно поставало). Але така формула є, по суті, тотожністю, й маємо зрозуміти, які, своєю чергою, причини того фатального розбиття. Не будемо покладати вину за нього на одну з течій, чи навіть на всі три (дуже умовно три, бо всередині кожної платформи також не бракувало ідейних і тактичних розбіжностей) разом, які багатьма своїми діями робили неможливим компроміс, — це не причина, а наслідок. Узагалі, маємо з'ясувати не так «вину», як

«біду», Головна біда — це стан тогочасного українського суспільства, його політична недозрілість до державного будівництва (очевидно, це слушне тільки для підросійської України; в Галичині перемога й поразка вирішувалась у збройному конфлікті українського й польського національних організмів). Іван Лисяк-Рудницький слушно зауважив, що «перша світова війна прийшла для України на яких 20 літ завчасно. Раптове падіння царизму поставило Україну в 1917 році перед завданнями, що об'єктивно перевищували наші спроможності[2]. Українство, що в Російській імперії даремно мріяло про навчання на рідній мові у народних школах, опинилося віч-на-віч перед проблемами будування держави»[3]. Згадаймо, український рух набрав масового характеру щойно після 1905 року — доти, як не рахувати культурно-просвітницької праці, можлива була лише підпільна діяльність. Звідси переважно революційний характер політичного українства, що прирік нас у критичний час на революційну стихію нищення «до основанья» (яка, очевидно, має небагато спільного з українською національною революцією як творенням нової держави: революційність такого творення означає потребу швидких дій, використання історичного моменту, але зовсім не анархічний фейєрверк з підпалами маєтків, отаманщиною і братовбивством). Звідси майже неподільна (принаймні на початок революції) гегемонія соціалізму в українському русі — виразна ознака його політичної недозрілості, зумовлена також денаціоналізацією традиційної провідної верстви, її неукраїнською лояльністю (тяглість державницької свідомості від скасованої за півтора століття перед тим Гетьманщини українська еліта втратила). Натомість нова еліта не могла сформуватися за умов, коли все політичне життя було загнане в підпілля, і незамінної для політичного проводу практики легального партійного життя, парламентської чи адміністративної діяльності здобути не було де. (Тому й не постала до революції міцна центристська партія, яка могла б очолити — як очолила в Галичині — широку національну коаліцію. Таким чином, єдину провідну верству в українському суспільстві складав тонесенький прошарок інтелігенції (світської інтелігенції, адже на Наддніпрянщині навіть духовенство було зросійщене), яка після зречення козацько-шляхетської аристократії врятувала національну ідею, наповнивши її, замість політичного автономізму, прагненням соціально-культурного визволення селянських мас. Долаючи всілякі заборони з боку режиму, народницька інтелігенція впродовж півстоліття наполегливо вела етнографічно-культурницьку діяльність (цей рух дістав назву національного відродження — у вузькому сенсі слова). Однак коли на рубежі століть обрії української справи розширилися, інтелігенція, яка звикла вважати себе за єдиного представника української нації, стала змагати до політичного проводу, хоч створити авторитетний державно-національний центр була, очевидно, не здатна (згадаймо знову слова Лисяка-Рудницького про народні школи та будування держави)[4]. Вона не зробила й того, що було її обов'язком — не витворила національної ідеології нової доби; за нових соціальних умов народницький світогляд став збоченням, яке зводило демократію до мужикопоклонства (бо ж і під «народом» розуміли звичайно не загал населення країни, а тільки найбідніші верстви)[5]. Тому соціологічну неповноту, скалічений бездержавністю класовий спектр української нації інтелігенція виставляла як ідеал демократичного суспільства без панів і буржуазії, плекаючи в масах ворож-

digitized by ukrbiblioteka.org

нечу до «експлуататорів» (очевидно, незадовільний соціально-економічний стан і виснажлива війна посилювали дієвість цієї пропаганди). Так підрубувалася гілка новітньої української державності: монополізувавши політичний провід, інтелігенція не намагалася прихилити, а навіть відштовхувала зденаціоналізовану господарську та військову еліту; крайній соціальний радикалізм і соціалістичний утопізм провідної течії українського руху відлякував од нього заможних та поміркованих. На цьому тлі гетьманський переворот 29 квітня 1918 року видається відчайдушною спробою врятувати українську справу (національну революцію), почавши нормальне державне будівництво, оперте не на люмпена, а на господаря, власника. Одначе така «зміна всіх» наразила режим Скоропадського на ворожість величезних селянських мас і відданої Центральній Раді інтелігенції, до того ж «прихилення» еліти обернулося засиллям чиновників і військових «єдинонеділимської» орієнтації та реанімацією ідеї федеративної спілки з Росією, що на цій українське суспільство «буксувало» впродовж усього 1917 року, але врешті зрушило[6]. Та головне — скинення УНРівського режиму зупинило процес легітимізації влади (передусім у свідомості громадян), що вже був почався (не забуваймо, Центральна Рада постала наслідником всеукраїнського політичного порозуміння), поклало край стабільності, започаткувало «явочний порядок» творення урядів, відкрило дорогу отаманщині й чужинському зверхництву. В якомусь сенсі — радянському режимові, що спирався, крім російських багнетів, на російські (і етнічно до великої міри, і з неукраїнською лояльністю) міста. Врешті, українсько-російське розмежування в роки революції не було — на відміну від українсько-польського національно-державного протистояння в Галичині — глибоким і радикальним; остаточне виділення українського громадянства з імперського сплаву не завершилося й досі. Та й сама українська революція почалася не в Києві, а в Петербурзі: без повалення самодержавства не було б Центральної Ради.

Підсумуємо розмову про «вину» та «біду» (чи, як хто хоче, про «помилки» і «слабості») української революції 1917—1920 років. Найбільша помилка соціалістичних діячів полягала в тому, що вони не визнавали примату державних інтересів над соціальними концепціями і, змагаючи до втілення утопічних зрівняльних ідей, саботували реальне державне будівництво[7] — що й призвело до падіння УНР, калейдоскопічної зміни режимів і, врешті, утвердження радянського ладу. Та як що українські (наддніпрянські) соціалісти ставили соціальну революцію понад державну незалежність, то причину цієї «вини» слід шукати знову ж таки в «біді» згаданої вище недозрілості: українське суспільство ще не виділилося в окремий суб'єкт, чітко відмежований від імперії, ідею держави наддніпрянське українство щойно витворювало, наша революція текла в руслі загальноросійських процесів. Так повертаємося до головної «біди»: наддніпрянські українці не були в 1917 році політичною нацією.

Так от, національна революція вивела Україну з політичного небуття. «Не вистачає сказати, — писав Лисяк-Рудницький, — що революція український народ переродила; вірніше буде, коли ствердимо, що вона його, як політичну націю, взагалі щойно народила. Просто на очах, упродовж місяців чи максимально двох-трьох літ, відбувся у головокружно прискореному темпі процес національної кристалізації, що нормально повинен був простяга-

тися на десятиліття. В цьому відношенні ми всі, як і чергові українські покоління, мусимо будувати на тому, що створила революція, мусимо її продовжувати і вивершувати»[8]. Яскравим зразком того «продовження й вивершування» революційного націотворення стало національне будівництво двадцятих років, коли українство закріплювалося на всіх теренах буття політичної нації; долало соціологічну неповноту, завойовуючи міста й витворюючи нову еліту; виводило на світові обшири національну культуру, цілком повернути яку до етнографічного животіння імперія не змогла, навіть винищивши згодом носіїв тієї культури; поглиблювало українсько-російське розмежування — ця «кристалізація» (українізація, як офіційно звалася) допомогла вистояти в добу «злиття націй». Саме це «продовження й вивершування» національної революції за умов радянського ладу, після поразки збройної боротьби за незалежність, засвідчує, що, незважаючи на збереження московського панування в Україні, неймовірні страждання народу, економічну, екологічну й духову руїну — говорити про цілковиту поразку революції може лише той, хто так і не перейшов од народницького мислення до державницького. Головний результат революції 1917—1920 років — витворення української політичної нації — уже ніколи не був перекреслений, що й дає змогу нинішнім незалежникам «будувати на тому». І хоч політичне українство знову було до великої міри загнане в підпілля, від часу III і IV Універсалів уже ніколи не припинялось існування української держави.

Чи була українською державою УРСР? Незалежники, що досі однозначно трактували її як фікцію та знаряддя московського поневолення, певно, мають нині підстави подивуватися, як це окупаційна адміністрація раптом перетворилася на знаряддя державного будівництва. Безперечно, більшовицька влада була насильно накинена Україні ззовні, й «радянська платформа» мала стати плацдармом для російської інтервенції. Проте ідея національного визволення настільки заволоділа масами, що, аби зберегти політичну єдність земель імперії, більшовики мусили відмовитись од її великодержавного фасаду, бо відверте «єдинонеділимство» лише зміцнювало сепаратистські тенденції, навіть усередині партії. Москва мусила йти на поступки й замість одверто окупаційних режимів 1918-го і 1919 років, що наразилися на опір селянських мас та інтелігенції, погодитися на «українську радянську державу», об'єднану з радянською Росією ідеєю пролетарського інтернаціоналізму (понаднаціональний характер цієї єдності мала демонструвати й нова назва країни — СРСР). Таким чином більшовики зберегли імперію, але саме існування УРСР як формально суверенної держави було компромісом між українською національною революцією і московським пролетарським великодержавництвом. Після припинення збройних змагань саме ця «фікція» стала основною формою боротьби за збереження «українських вольностей». Чи не найактивнішими її учасниками були в двадцяті роки вчорашні нищителі УНР, уперте протистояння яких імперським зазіханням московських «партайгеносен» дістало ідеологічне оформлення в націонал-комунізмі[9]. За дедалі складніших умов (російська військова окупація, наростання диктатури) українські комуністи обстоювали ідею державності й завершували «кристалізацію» національного організму. Цей процес зупинено на рубежі тридцятих років, коли наступ сталінізму знищив вирощену радянським десятиліттям нову українську

digitized by ukrbiblioteka.org

еліту, знищивши перед тим діячів УНР, які залишилися в Україні. Заповнення звільнених крісел привезеними росіянами повернуло радянському правлінню окупаційне обличчя, а десятилітній неослабний терор убив навіть згадку про націонал-комунізм, надовго відучивши українських більшовиків боронити свій народ супроти Москви.

Певна річ, УРСР таки була для Москви знаряддям поневолення українського народу. Притлумивши за допомогою цього державного ерзацу його визвольні прагнення, більшовицький режим зумів зберегти Україну в складі імперії і створити плацдарм на дальшу експансію в Європу. За умов нечутливості західних держав до можливостей «української карти» (разючий приклад чого продемонструвала гітлерівська Німеччина під час другої світової війни) розіграти цю карту дістала змогу Москва, заявляючи від імені «української радянської держави» претензії на заселені українцями землі Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини чи домагаючись додаткового голосу в Організації Об'єднаних Націй. Але більшовицька анексія, хоч і спричинилася до поширення сталінського терору на вцілілі від навали 30-х західні терени, означала консолідацію в межах УРСР усіх українських етнічних земель, кінець їхній багатовіковій розшматованості в різних державах, що його українська революція Актом злуки УНР і ЗУНР змогла лише задекларувати (так у час, коли царизм зруйнував Січ і скасував Гетьманщину, зліквідування Кримського ханства засадничо збільшило територію українського розселення, водночас ця подія та поділи Польщі усунули небезпеку з півдня і заходу, що дамокловим мечем висіла над Україною впродовж багатьох століть). Здійснене Сталіним збирання наших земель (як також пізніше прилучення до УРСР Кримського півострова, пов'язаного з українським материком історично, етнічно й економічно та надзвичайно важливого у стратегічному відношенні) геополітично підготувало незалежність України, вирішально заваживши на шансах нинішнього державотворення. Територіальна консолідація поклала край розпорошенню українських сил на боротьбу з чотирма займанцями, перевівши справу нашого визволення у площину протистояння з імперською Росією[10]. Водночас висока національна свідомість західних українців (передусім галичан) вплинула на почування Сходу, а збережена в Галичині давня належність України до Європи (втілена, зокрема, в традиціях парламентарного плюралізму й громадсько-політичної самоорганізації через мережу об'єднань і товариств) поглибила розмежування України й Росії як політично різнорідних суб'єктів. Врешті, прилучення Західної України й шалений енкаведистський, а потім гітлерівський терор викликали збройну боротьбу, що її вогонь не оминув і Сходу.

Щоправда, здеморалізовані сталінською вакханалією східняки виявили назагал далеко більшу пасивність щодо організованого опору, ніж Галичина й Волинь; до того ж український рух мусив боротись одночасно на двох фронтах без жодної підтримки західних союзників, яку мали народи всіх окупованих Німеччиною європейських країн. Поразка боротьби під проводом ОУН-УПА знекровила націю фізично, підірвала її державницькі поривання, тим паче що більшовики використали цю трагедію, аби розколоти наш народ, убити клин упереджень і недоброзичливості між Сходом і Заходом — наслідки цієї акції даються взнаки ще й досі. Проте сам факт масового збройного опору, що його могутня репресивна машина імперії не могла знищити впродовж кількох років уже по війні, довів, що

сталінський терор не розв'язав остаточно української проблеми та що Україна й далі — в нових кордонах і зрослих можливостях — завдаватиме режимові найбільшого клопоту. Та ще й війна дещо стишила жорна терору, змусивши Сталіна знову «демонструвати лібералізм Москви в національному питанні», аби хоч якось спонукати неросійські народи до захисту держави, існування якої в час найбільших успіхів Гітлера було доволі проблематичним. Однак передусім належало змобілізувати росіян, тому гасла пролетарського інтернаціоналізму притьмом замінено на месіаністично-великодержавницькі, але це зривання маски з російського шовінізму не могло не посилити національних устремлінь інших народів, насамперед українського. І хоча в кінці сорокових Україною прокотилася ще одна хвиля терору, Москва врешті мусила знову піти на поступки: значно зріс відсоток українців серед партійної й господарської бюрократії, ослаблено тиск на культуру й науку, українська мова почала потроху вертатись у шкільництво та громадське життя. Найбільшою поступкою стало згадане вже прилучення Криму до УРСР — щоправда, роблячи такий «царський» подарунок нашому нинішньому унезалежненню (що не могло тоді більшовицьким бонзам і в гарячці привидітися), Москва підкидала нам і нові проблеми: не так кримськотатарську, як російську. Дарунок приурочено до 300-річчя Переяславської угоди, відзначеного як найбільше свято імперії (що не дивно: нещодавно російський публіцист Гліб Павловський зауважив, що імперія, власне, з Переяслава почалася[11]. Звісно, відзначалася не міждержавна угода Хмельницького з Москвою, одна з багатьох у дипломатичних пошуках великого гетьмана (саме такий був реальний зміст Переяславської умови), а прилучення малоросійського народу під високу руку православного царя (доповнена давньоруською «колискою трьох братніх народів», ця легенда й називається «возз'єднанням України з Росією»)[12]. Проте «переяславська ідеологія», що була «дуже специфічно спрепарованою версією українського націоналізму, зверненою своїм вістрям проти Заходу (і соціалістичної Польщі, і капіталістичної Західної Європи. — В. К.), тоді коли протимосковське вістря зовсім притуплене»[13], потвердила важливий здобуток української революції: Україна стала нацією, і про повернення до царської тези «єдності російського народу» вже не йшлося — тож її заступила «споконвічна дружба». Розумію, що сказав би на це Шевченко, але ювілей Переяслава став святом українського народу, свідченням його сили. Очевидно, під високою рукою Москви.

Послаблення протиукраїнського тиску й загальну відлигу в СРСР українство прагло використати, аби, почавши з духовного відродження, «розморозити» знеживлені клітини національного організму й знову нагадати про «давні вольності». «Можна передбачити, — писав 1963 року Іван Лисяк-Рудницький, — що якщо той процес відбудови й розбудови продовжуватиметься ще декілька років, він неодмінно вступить у фазу, коли він оформиться в політичні домагання»[14]. За два роки з'явилася праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Рудницький передбачав і те, що ці домагання лежатимуть у площині реалізації номінальних прав Української РСР. Справді, навіть створення самостійної держави дисиденти розкладали як здійснення права союзних республік на вихід зі складу СРСР. Хоч і загнаний рецидивами сталінізму в підпілля, український рух не став, як перед 1917 роком, революційним. Ідею влади закону, що нею були пройняті виступи українських правозахисників, «пе-

digitized by ukrbiblioteka.org

реконання, що свобода може існувати тільки під зверхністю закону», Лисяк-Рудницький назвав «консервативною барвою — в позитивному розумінні слова — в ідеології українського вільнодумства»[15]. Очевидно, цей «консерватизм» був зумовлений тим, що дисиденти, багато з яких походили із західних земель, увібрали традиції УНР, УПА та галицької «легальної політики», — але вони також мали що «консервувати»!

Якщо я дозволив собі випробувати читацький інтерес довгим переказом етапів історії УРСР, то лише задля того, аби простежити, як у її «запереченні» УНР (а держави Скоропадського й поготів) проступали риси «продовження й вивершування» української національної революції (маю на увазі об'єктивний процес, а не наміри його учасників). Упродовж десятиліть «радянська платформа» була тереном боротьби за права українського народу проти фізичного й духовного тиску Москви. За цей час осягнуто немалі здобутки — досить згадати про територіальну консолідацію, переведення нації на урбанізований триб життя чи витворення нової еліти (не лише інтелігентської), що для неї установи УРСР дали відсутню до революції незамінну для політичного проводу практику. Сама будучи наслідком національної революції, її «неподоланою територією», ця протодержава стала плацдармом до її завершальної фази, «заперечення заперечення», що якраз завдяки тяглості націотворчого процесу не звелася на повторення безладу й недолугості, характерних для самостійництва УНР. А найголовніше — наступність державних структур і опертя на закон забезпечили еволюційність (у сенсі відсутності стрибків) переходу від УРСР до незалежної України, його ненасильницький, безкровний характер, дали змогу уникнути кризи правопорядку й революційної диктатури. Що й потверджує історія наших днів, у якій ми водночас учасники й спостерігачі.

Знову революція почалася в Москві (хоч до реформ «перебудови» імперію не в останню чергу змусила проблема України, яку вже не можна було розв'язувати терором), і знов українські процеси текли в загальносоюзному — «перебудовному» — руслі. Знову неросійські народи використали послаблення імперії в інтересах своїх «сепаратизмів». Знов усе почалося з «національного відродження» — мови, пісні, історії (хоч табу касувалися дуже поволі). Проте цього разу старий режим в імперії впав не раптом, тож від «народних шкіл» до будування держави минув деякий час, що дало українству змогу хоч якось до того будування підготуватися (втім, відтинок між 1905-м і 1917 роками удвічі довший за вік «перебудови», і якщо сучасне суспільство дозрівало швидше, то на це мусили бути поважні причини, про які йтиметься далі). Упертий спротив до спроб лібералізації режиму з боку номенклатури всіх рівнів — а в Україні, під високою рукою «истинно русского инородца» Щербицького, особливо — дав нашій національній революції «інкубаційний період», дуже доречний з огляду на те, що єдині речники політичного українства, дисиденти, перебували в 1985 році в концтаборах, а патріотична інтелігенція, хоч і перейшла досить швидко від малоросійства до незалежництва, хибувала на політичний інфантилізм не менше, ніж у 1917-му (що й потвердилося згодом, коли поети таки прийшли в політику). Натомість можна було, не виявляючи своєї політичної неспроможності, домагатися від влади зняття заборон на щораз нові сфери суспільного життя, спрямовуючи «процес відбудови й розбудови» в бік політики. Основним рушієм цього процесу були спочатку реформаторські прагнення в середовищі

інтелігенції; прикметно, що вони дійшли голосу в офіційних структурах, яскравим прикладом чого є Спілка письменників. Перший крок у політику український рух (тоді ще ніяк організаційно не оформлений) зробив після Чорнобиля, коли кардинальні політичні зміни в суспільстві стали справою фізичного виживання нації — тому голос волаючої інтелігенції знайшов широкий відгук у масах (хоч не зразу, певна річ, бо й страх залишався, й інформація про справжні масштаби лиха пробивалася крізь бюрократичні заслони поволі). А що радіація не зважала на п'ятий параграф, це загострило свідомість спільної долі в усіх мешканців України і сприяло формуванню в них територіального патріотизму, позбавляючи український рух небезпеки національної замкнутості, зменшуючи ризик ксенофобії та міжнаціонального протистояння. Політичні домагання поєднували боротьбу з реакційною верхівкою КПУ, спираючись на реформістську поставу Москви, і боротьбу з Москвою — знову за «давні вольності», тобто забезпечення конституційних прав суверенних республік і нову Союзну угоду, яка мала б тих прав дати більше. Але справжнє народження політичного руху в Україні сталося щойно 1989 року, коли послаблення тоталітарного режиму дало змогу об'єднати реформістські тенденції в офіційних структурах (на той час уже і в партії) та незалежницьку опозицію колишніх дисидентів, що повернулися з таборів і заслань до політичної боротьби. Так постав Рух. А за два тижні після його установчого з'їзду пішов у відставку Щербицький.

Перший рухівський рік запевнив, що нове відродження успадкувало демократичні традиції українського руху. Орієнтація на демократичне правове суспільство західного зразка, мир та добросусідство в міждержавних взаєминах, вільний розвиток і співпрацю всіх національних меншин засвідчила тяглість ідей революції 1917—1920 років і відмову від їх тоталітарного заперечення в ідеології ранньої ОУН. Але українська інтелігенція кінця 80-х успадкувала й народницький сантимент передреволюційної доби (згадаймо, народ — себто «мужик» — був ідеалом шістдесятництва, що яскраво відбила поезія), і нерозуміння соціальної ролі провідної верстви, яка перейшла на службу до царизму чи комуністів, і революційну ілюзію (творення національної держави через «день воскресний твойого повстання»). Якщо я й перебільшую, то небагато. Це була та сама «перманентна опозиція до влади», абсолютно протипоказана державницькому мисленню, і вона означала, що, хоч так звані демократи слушно вбачали причину всіх лих України в бездержавності, поразка УНР не стала для них наукою, а про «будування на тому» годі було й казати. «Політики зі стажем» — колишні дисиденти — виказували більшу зрілість, але й вони не бачили в Українській РСР плацдарму до реальної незалежності. Покликання на радянську конституцію, як і на горбачовську перебудову, було радше тактикою першого, підготовчого етапу визвольних змагань — аби переконатися в цьому, досить порівняти програму Руху, — який спочатку не наголошував на самостійництві, аби до часу не відлякати маси й не спровокувати заборонну реакцію влади, — та документи Гельсінської спілки, що відразу задекларувала кінцеву мету.

Дуже важливо, що демократичні сили все ж узяли участь у виборах навесні 1990 року, не послухавши непримиренних націонал-радикалів, які відкидали будь-яку участь в «окупаційній адміністрації» і пропонували творити державність «явочним порядком». Не певен, що «поступовці» вибирали легітимізм (законність радянської влади в

digitized by ukrbiblioteka.org

свідомості мас); можливо, заважив приклад балтійських республік, де ще старого зразка Верховні Ради відмовилися бути слухняними виконавцями кремлівської волі, чи сподівання, що через Ради краще вдасться порозумітись і з Москвою, і з Заходом. Добре, однак, і те, що некомуністична опозиція не прийшла тоді до влади — інакше рецидиви УНРівської політики могли б істотно дискредитувати державницьку ідею. Натомість демократи одержали школу законотворчості в парламенті та адміністративної діяльності в місцевих Радах. Це був початок кінця «перманентної опозиції»: взявши участь у керуванні державою, інтелігенція мусила відмовитись од екстремістської орієнтації на нищення «до основанья» і домагатися не падіння існуючого ладу, а його безкровного й конституційного перетворення на реальну українську державність. Найголовніше ж — і комуністи, й демократи мусили тепер шукати компромісу (хоч не раз комуністична більшість замінювала цей пошук партійною дисципліною) — це сприяло врівноваженості й поміркованості політичного курсу, водночас спонукаючи враховувати інтереси всіх груп населення — соціальних, етнічних, вікових тощо, — без чого немислима демократія (інша річ, чи здатний на таке врахування парламент, обраний за умов монополії однієї партії на владу). Замість неминучого сепаратизму зрусифікованих регіонів, що не забажали б коритися «націоналістичному» Києву, озброєному до того ж законом про мови, — це забезпечило б нам донецько-новоросійське Придністров'я, — Україна одержала зростання територіального патріотизму, що його підстьобувала економічна розруха в СРСР і сподівання порятуватися самостійно — виявом цього патріотизму стала, зокрема, Декларація про державний суверенітет. Замість усунення провідної верстви «збільшовиченої ери» (маю на увазі не партійних функціонерів, а господарників, дипломатів, правників чи військових) і некомпетентності патріотичних ентузіастів ми бачимо перехід більшої частини старої еліти до української лояльності, тяглість державних структур від УРСР до незалежної України (очевидно, з неминучими кадровими змінами) — це використання надбань радянського періоду і є конкретним зразком «будування на тому». Політичним виявом повернення еліти до українства стало розмежування в КПУ — спочатку виділення Демплатформи (нині Партії демократичного відродження, однієї з найперспективніших політичних сил), а пізніше неоформлене організаційно, але відчутне розшарування на імпер- і суверенкомуністів[16]. З іншого боку, опозиція теж мусила розмежуватися, вибираючи поміж тактикою «жодних компромісів з комуністами» і прагматичним поглядом на політику як мистецтво можливого (як показало протистояння Хмари й Лук'яненка на II з'їзді УРП, навіть у цій, далеко не лівій, партії радикалів меншість). Ці кроки назустріч сприяли формуванню центристської платформи, на якій стало можливим широке об'єднання державницьких сил, котрого так бракувало в добу визвольних змагань. Бачимо його і в послідовній відсічі імперським зазіханням на нашу самостійність після 24 серпня, і в самому Акті проголошення незалежності. Водночас урівноважений (хоч інколи й нерішучий) курс Верховної Ради, компроміс — а не «революційне право»,— відсутність політичної, національної чи конфесійної дискримінації, а головне — крові, зміцнювали легітимізм цієї перехідної, по суті, влади в свідомості загалу, зокрема й неукраїнського, тому Акт не викликав істотного спротиву. А грудневий референдум

призвів до легітимізації нової державності народним волевиявом, полегшив міжнародне визнання України, пришвидшив порозуміння з сусідніми державами, підтвердив мирний характер унезалежнення. Неабияке значення має і послідовний центризм Леоніда Кравчука: цей не мужній (що ми бачили під час заколоту), але мудрий політик поєднує в собі риси демократа й державника. Разом з українським народом він пройшов шлях од федералізму до самостійництва, і синьо-жовтий прапор над Верховною Радою та урочисте відзначення в парламенті ювілею першого президента України стали ритуальним виразом тяглості від держави Грушевського до держави Кравчука. Добре, коли ритуалами не починають, а закінчують!

Якщо сказане потребує якогось висновку, то я наголосив би, що визначення основної дилеми української революції як вибору між державністю та демократією хибне. Нехтуючи державну рацію, УНРівські керівники були далекі й од демократії, бо вона означає орієнтацію на інтереси не одного класу (робітників та спролетаризованого селянства), а всіх суспільних груп, усього населення. Відштовхуючи заможні верстви, ігноруючи їхні законні інтереси, соціалістичні діячі провокували нестабільність і протистояння, що фатально заважило на долі державності. Демос, що на нього має спиратися демократичний устрій, — це громадяни, свобода яких підкріплена приватною власністю, коли хочете, середній клас — що однаково далеке від класократичних ілюзій Винниченка й націократії Донцова[17]. Тому помиляються націонал-радикали, сподіваючись виправити помилки Центральної Ради безкомпромісністю щодо комуністів і ворожнечею до Росії. Як на мене, політична ситуація 1991 року повторює 1917-й в іншому виборі: виборі між ідеалом та прагматизмом. Фанатична вірність утопійним концепціям «всебічного визволення» чи Української Самостійної Соборної Держави призводить до протистояння, хаосу і революційного насильства, не залишаючи реальній державності жодних шансів. Ідеократія завжди породжує тоталітаризм. Натомість прагматична політика здатна поєднати пріоритети державності та демократії, об'єднуючи всіх громадян держави на грунті взаємної толерантності й зверхності закону[18]. Дбаючи про добробут і спокій своїх «підданих», Кравчук і Чорновіл мусять дбати про державу, яка той добробут і спокій забезпечить. Цікава деталь: на зміну пацифізмові й антимілітаризмові Центральної Ради нині прийшла наполеглива робота над створенням власного війська — не з національного ентузіазму, а з армії «окупантів»!

Втім, ложка дьогтю. За умов економічної розрухи навіть найпоміркованіша влада не зможе забезпечити стабільності, тим паче добробуту. Після 1 грудня найголовнішим стало питання економічної реформи та переходу до ринку.[19] Задля успіху непопулярних заходів потрібен уряд національної згоди й докорінні кадрові зміни — ось тут генетичний зв'язок Кравчука зі старими структурами стане йому на заваді. На період «затягання пасків» нації треба нового харизматичного лідера — бодай такого, як Єльцин. Але це вже інша розмова.

[1] Наведені нижче аргументи на користь цієї тези взято зі статті видатного еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького «Українська революція з перспективи сорокаліття», вміщеної в збірнику його праць «Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки» (Мюнхен, 1973). У своїх міркуваннях я ще користуватимуся аналізом революційної й пореволюційної історії України, що його Лисяк-Рудницький

digitized by ukrbiblioteka.org

провів, крім згаданої, в низці інших статей, зібраних у книжках «Між історією й політикою» та «Essays in modern Ukrainian history» (Едмонтон, 1987). Збірник праць Рудницького заплановано видрукувати 1992 року в «Науковій думці».

[2] Українському державному будівництву зашкодила загальна криза правопорядку, викликана першою світовою війною. Її описав італійський історик Гулієльмо Ферреро, автор книжки «Влада: Про невидимих опікунчих духів держави». Як зазначає в рецензії («Правопорядок і революція») на цю книжку І. Лисяк-Рудницький: «Схема розвитку всюди однакова: падіння монархії та старого династичного правопорядку приходять у час, коли демократія фактично не готова, щоб цілковито виповнити опорожнене місце; перемагає режим революційної диктатури, ця радикальна антитеза всякого правопорядку». (Див. збірник «Між історією й політикою», с. 330). Очевидно, однак, що саме наявність такої кризи в Росії 1917 року вможливила постання української держави і саме задля придушення сепаратизму «окраїн» і Ленін, і Денікін прагнули революційну анархію приборкати. Так само нинішньому незалежницькому процесові допомогла криза правопорядку в СРСР, пов'язана з переходом влади від центральної до російської адміністрації (конфлікт між Росією—СРСР і Росією—РРФСР).

[3] Між історією й політикою. — С. 178.

[4] Цю нездатність розв'язати проблему проводу і влади можна простежити впродовж багатьох століть української історії. Та й для народницьких ідеологів XIX ст. питання влади, по суті, не існувало. Типовий приклад такого мислення, що його В'ячеслав Липинський схарактеризував як перманентну опозицію до влади, — Драгоманов, якому йшлося про захист індивіда та суспільства від сваволі влади, а не про її організацію чи завоювання. Безумовно, ця короткозорість політичного українства, яке відмовлялося дивитись «поза межі можливого», неабияк спричинилася до безвладності проводу в критичні місяці 1917—1918 років. Це добре усвідомлювали націоналістичні лідери міжвоєнного часу, покладаючи вину за поразку революції на Драгоманова. Критикуючи народницьких ідеологів за брак державницького мислення, треба водночас пам'ятати, що етнічний підхід народників вивів українську ідею з куцих теренів Гетьманщини на соборницькі обрії. Народництво забезпечило тяглість цієї ідеї в період розриву державницької легітимістської свідомості, забезпечивши перехід до державництва нової доби (певною мірою це стосується й радянського періоду, про який далі).

[5] У цьому сенсі диктатура незаможника й розкуркулювання були шляхом до «всебічного визволення» (за Винниченком) селянських мас — певна річ, «контрреволюційну куркульську стихію» до них не залічувано.

[6] Зауважу, що головним рушієм цього зламу в українській політичній свідомості стало розчарування щодо можливостей і щирості наміру всеросійської демократії перетворити імперію на федерацію вільних народів. Федералістичну віру, що її політичне українство сповідувало від кирило-мефодіївських часів і прищепило 1917 року пробудженим масам; похитнула протиукраїнська постава Тимчасового уряду й остаточно знищили більшовики під Крутами. «Кінець московської орієнтації» (чи, за іншим висловом Михайла Грушевського, «очищення вогнем») уможливив нарешті проголошення самостійної української держави. Відзначаючи фатальне загаяння Центральної Ради, не можна, однак, погодитися і з закидами націоналістів, буцімто незалежність можна було проголосити зразу після вибуху революції — очевидно, що й українське суспільство не було тоді досить зорганізоване, і криза влади в імперії ще не зайшла так далеко, щоб зробити самостійність реальною. Розчарування російськими демократами неабияк заважило й на нинішньому переході масової свідомості від ідеї федеративного Союзу до самостійництва.

[7] Певна річ, між позиціями різних соціалістичних течій існували щодо цього питання деякі відмінності, що їх тут не розглядатимемо. Речником крайнього утопійного егалітаризму був Володимир Винниченко з його концепцією «всебічного визволення» (соціального, національного, політичного, культурного тощо) селянсько-робітничих мас та категоричним небажанням допустити до побудови в Україні такої держави, «як у людей», де зберігалась би класова диференціація та соціальна нерівність (він волів радше більшовизму, ніж «буржуазної влади»). Зазначимо ще, що потреба радикальних соціально-економічних змін, передусім розв'язання аграрної проблеми, не викликає сумніву (хоча навряд чи українському селу була потрібна саме соціалізація землі). Але якраз розв'язувати проблему землі (як і проблему миру з центральними державами) Центральна Рада не квапилася, чекаючи на скликання всеросійських Установчих зборів. Так було втрачено унікальний шанс прискорити легітимізацію української держави, бо ж законною визнають саме ту владу, яка бере на себе відповідальність захищати своїх громадян, давати раду їхнім проблемам.

[8] Між історією й політикою. — С. 214.

[9] 22 вересня 1922 року, в період підготовки до проголошення СРСР, Сталін писав Ленінові: «За чотири роки громадянської війни, коли ми з огляду на інтервенцію мусили демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, мимо своєї волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, що вимагають справжньої незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірство з боку Москви... Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форму, закон, конституцію не можна ігнорувати, коли

молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проводити в життя букву конституцій незалежних республік...» (Цитую за статтею В. Свободи та Г. Старовойтової в «Літературній Україні» за 31 жовтня 1991 р.). Це до питання про національну зраду. Що ж стосується «українських вольностей», то покликання націонал-комуністів (як пізніше, в брежнєвські роки, дисидентів) на «букву конституції» схоже на вимоги діячів Гетьманщини, аби Москва неухильно дотримувалась березневих статей Хмельницького. Про паралелі між Гетьманщиною та УРСР ще йтиметься далі.

[10] Драгоманов відзначав аналогічну ситуацію в останній чверті XIX ст., коли поразка польського повстання 1863 року й російсько-турецька війна на Балканах 1877—1878 років зняли з українського «порядку денного» два надзвичайно важливі доти питання, водночас поставивши як першорядне питання російське. Щодо Польщі, однак, висновок виявився передчасним.

[11] Московские новости. — 1991. — 3 ноября.

[12] Як з Переяславської умови витворювалася Переяславська легенда, описав В'ячеслав Липинський у праці «Україна на переломі. Замітка до історії українського державного будівництва в XVII століттю» (Відень, 1920), присвяченій останнім рокам гетьманування Хмельницького. Доки Липинського старанно не друкують (консерватор, монархіст і взагалі прибічник Скоропадського!), два розділи з цієї книги можна прочитати в збірнику «Вивід прав України» («Пролог», 1964) — їх останнім часом навезли в Україну чимало. Коротший уривок у «Слові», ч. 21, 1990 р.

[13] Між історією й політикою. — С. 284. Детальніше про зміни в українській політиці Москви після смерті Сталіна див. статтю Лисяка-Рудницького «Новий Переяслав», уміщену в цьому збірнику.

[14] Між історією й політикою. — С. 303.

[15] «Essays in modern Ukrainian history». Український переклад статті «Політична думка українських дисидентів» опубліковано в «Слові», ч. 10, 1990 р. Якщо інтелігенція вже в шістдесяті потроху тратила охоту до всеспопеляючої революційної стихії, то при перманентній опозиції до влади ще зоставалася.

[16] Якби кремлівський заколот не призвів до заборони компартії, ми б, певно, мали феномен нового націонал-комунізму.

[17] Слово «класократія» має тут, очевидно, інше значення, ніж у типології форм державного устрою, що її запропонував Липинський.

[18] Таким поєднанням демократії й державних інтересів була — на відміну від соціальної — політика УНР щодо національних меншин.

[19] Це випробування легітимізму української влади економікою може виявитись каменем спотикання, як колись для Центральної Ради випробування аграрне.

digitized by ukrbiblioteka.org

Євген СВЕРСТЮК
НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Розкіш життя світиться в утворенні тієї верхньої верстви, яка, всупереч людським чварам і диким інстинктам, береже в собі голос вічності — мудрість традиції, гідність і незалежність думки.

Плебейська епоха класової боротьби і «прискореного прогресу» розорала ту ниву, що її культивувала дворянська і різночинна інтелігенція. Традиція, гідність, незалежна думка стояли впоперек дороги, торованої «диктатурою пролетаріату». «Интеллигенции покедова не трогать», — розпорядились більшовики і стали сортувати її та формувати в загони. Для початку вони їй перекрили кисень.

Одна частина була забракована відразу — це «безнадійна» інтелігенція, визнана непотрібною або шкідливою. Решта складала іспит, де треба було довести свою готовність служити партії, і потроху опускалась.

Мені ще пощастило зустрітися зі старою українською інтелігенцією, яка вціліла. Директором Інституту психології, де я проходив аспірантуру в 50-і роки, був проф. Григорій Костюк. Звичайно, він був оточений парторгами і профоргами, витрачав на них забагато часу, але залишався при цьому зразком інтелігентної, освіченої і безпартійної людини, яку всі поважають і відчувають на собі її шляхетний вплив. Мені пощастило шість років працювати і спілкуватися з академіком Дмитром Зеровим — гідним репрезентантом славетної родини. У ботанічному інституті, ним організованому, він був реліктом старого порядного світу відповідальності і честі. Реліктом, звідусіль глушеним гінким бур'яном. На моїх очах він був зацькований і доведений до інсульту партійним представником «радянської ботанічної науки» Костянтином Мер-курійовичем Ситником. Це був класичний приклад партійної нетерпимості до справжньої інтелігенції, біля якої, звісно, гуртуються дисиденти. Багато нинішніх письменників і художників пройшло через ліберальну хрещатицьку світлицю Білецьких — Андрія Олександровича і Тетяни Миколаївни.

Це добре і справжнє обличчя старшого покоління української інтелігенції. Як мало було тих реліктів — і як багато вони важили в житті молодшого покоління! Вони ще плекали старий принцип полярної несумісності з поліційними службами, що їх було піднесено над усе і, здається, зачислено теж... до інтелігенції.

Планка, скажемо прямо, після Жовтневої революції була дуже занижена. Ті, що взяли планку, оглядались залякано і все щось перечікували. А тим часом основна маса густим партійним косяком перла під планкою і займала чільні посади. Вона задавала тон.

І ось ми біля розбитого корита. Доїхали до краю, принижені, порізані, мало освічені і не готові до відповідальності — в годину історичного іспиту.

Потрібні добрі автори, яким можна було б вірити, добрі вчителі, яких хотілося б слухати, добрі редактори, які забезпечують належний рівень. Де їх узяти? Навколо багато безробітного люду з дипломами, але вже без того світіння ідеалізму і народолюбства, без уміння працювати на совість, без того, що ціхувало колишню інтелігенцію.

Як багато наламано дров, як багато зведено лісу!

Коли вдивляєшся на Заході в обличчя людей і порівнюєш з нашими, то наш народ видається вродливішим і від натури багатшим у своїй кореневій системі. Але яка невироб-

леність, який брак самоповаги, який розпад!

Стоїмо під брамою незалежності і розуміємо, що тепер потрібні люди, готові нести великий обов'язок. Тим часом життя нас готувало тільки до того, щоб жити-служити. Усім нараз закрутилася голова, коли дозволено називати речі своїми іменами і самим думати. А що діяти далі, коли всі відкриття буде зроблено і старих ідолів повалено?

Передова наша інтелігенція відзначалася критичним мисленням і сміливістю у викритті комуністичного ладу. Тепер те мислення має знайти позитивне річище утвердження добрих начал, має будити, поривати і зігрівати. Людину великої витривалості має замінити людина великої віри.

Вже бачимо, що тут замало самої заміни гасел і прапорів, якщо під ними йдуть ті самі люди, з тими самими звичками й нахилами. Мусить виробитися новий тип людини, готовий робити справу без спонукувань, робити її добре, з гідністю і відповідальністю.

Очевидно, зміна суспільних обставин змінює і орієнтацію. Але то ще не все. Всяке відродження починається з нового типу людини, з розчищення джерел живої води для неї. Ці джерела живили нашу культуру віками. Їх було заказано, запущено, занедбано. Кілька поколінь дивилися на них зі страхом і погордою, як на притулок для бабусь, носіїв «пережитків минулого». Їх було віддано під контроль професійних розтлителів.

Ми звично спостерігаємо на кожнім кроці людське здичавіння, що йде в парі з середньою і вищою освітою. Маємо тип невиробленої дипломованої людини, не здатної горіти і світити — вона прийшла на місце інтелігентного подвижника. Тому скрізь бракує й індивідуальностей, і фахівців доброго рівня. Свобода слова дала можливість вільної дискусії — і чуємо словесні баталії. Але часто то не духовні провідники ведуть суперечку про кращий шлях для народу — то сваряться між собою сліпі поводирі сліпих.

Нині раптом все живе повернулося до зневаженого Духу. Не до святого Духа, а до слідів його — духовності. Почали згадувати, де кого бабуся потаємно хрестила, де батьків хрестили — і визначати свою конфесію. Не повернувшись до самого джерела, до самого Христа, вдарились у конфесійний патріотизм без глибокої віри, яка просвітлює всю істоту.

Нині Біблія українською мовою стала загальнодоступною, але хто прочитав цю книгу, яка віками була на столі в кожній українській хаті, де вміли читати? Вже не кажу — хто її постійно читає і докопується там суті наших понять у галузі моралі, етики, культури? Хто шукає там мудрості як хліба щоденного?

Власне, з цього починається тип ідеаліста, що виріс на моральних максимах, на суворих заповідях і заборонах. Людини, яка визнає одну святиню і всім життям животворить її, віддаючи їй найкраще. Людини, для якої матеріальні цінності на другому плані. Людини, здатної жити любов'ю і вищими цілями. Тільки з того джерела йде відродження особи і народу, тільки воно живить душу інтелігенції, хранительки духовних еталонів, етичних і естетичних. Той факт, що не кожна порядна людина йде від великої віри, не змінює того загального правила, що еталони виробляються в святині і передаються людям, яких по-різному формувало життя, зробивши релігійного з натури Андрія Сахарова в середовищі науковому позитивістом, а якогось черствого чиновника — церковним ієрархом. Моральна кореляція вирівнює. А разом з тим вона завуальовує джерела.

Інтелігенція не випадково була

digitized by ukrbiblioteka.org

зведена до слуг, на яких спирається тоталітарна партія, але не може спертись народ так, як він спирався віками на хранителів духовного скарбу. Звідкись вони приходили, виростали до високого обов'язку, віддавали на вівтар України життя і платили за честь усім, чим могли.

* * *

Закрите суспільство важко просвічується. Діагностика, статистика не можуть підібрати ключа до вчорашніх співучасників тотального маскараду. Але результати виборів, а потім референдуму чомусь оптимістичніші, ніж були попередні прогнози. А голосування 1 грудня за незалежність України перевищило всі сподівання оптимістів. Абсолютно зацьковане українство за два-три роки з'являється там, де його найменше чекали, у той час як спеціально готовлена партійна еліта не виявляє творчої енергії навіть на газетному рівні. Російськомовна інтелігенція чомусь не здобувається на свій власний голос. Разом з тим скрізь є здібні й порядні люди. Важко пояснити, чому кріпацьке село на Київщині дало Шевченка, а зросійщений Київ не дав нікого. Чому брати Бердяєви реалізували себе в українській морально-релігійній традиції? Чому юний поет Леонід Кисельов і набагато старший Борис Мозолевський стали поміченими лише тоді, коли заговорили українською мовою. Не просто мовою, а своїм голосом... І лише тоді, коли в книгарнях і кіосках чи не дев'яносто відсотків книжок російською мовою. І те саме — на вулиці...

Згадаймо пору перших мітингів: навколо російськомовне море. Але ті, що хочуть говорити, і ті, що мають що сказати, чомусь говорять по-українському. Аналогічна картина була і в політичних таборах.

Видно, в живих глибинах є потаємні сили, які серцем чує Пророк, але не може бачити об'єктивний спостерігач. Наша соціологічна наука, оснащена комп'ютерною технікою, дивиться і не бачить, слухає і не чує.

Звичайно, ми маємо здеморалізоване страхом, хворе суспільство, підбиту тоталітарними стандартами інтелігенцію, виховану на фальшивій поверховій літературі, без знання джерел.

Але приходить молода хвиля, і вона вертається знов до джерел і до традицій.

Які ж традиції української інтелігенції? Нагадаємо для роздумів деякі висловлювання про російську інтелігенцію Дмитра Мережковського з «Грядущого хама»:

«Пушкін порівнював Петра з Робесп'єром і в Петрівських реформах бачив «революцію зверху», «білий терор»... Воліємо залишитись Петром і Пушкіним, який любив Петра як рідного з рідних... Справді, Петро не тільки перший російський інтелігент, але й перший російський нігіліст».

Не всі висловлювання можна брати за істину, але тут маємо судження письменника, який має право судити. Тим більше, що судить він у стилі виправдальному.

«Коли Бєлінський повстав на Гоголя за те, що в «Листуванні з друзями» Гоголь пробував освятити рабство іменем Христовим, то Бєлінський, який Христа лаяв, був, звичайно, ближче до нього, ніж Гоголь, який Христа сповідував».

Отут доведеться задуматись над цією «ругательною» діалектикою: прийдешній хам запанував- таки. Він підняв на прапор Бєлінського «ругательного» і приховав Гоголя сповідального. А Христа він не тільки лаяв, не тільки віддалив, а заперечив і сам став на його місце. «Про російську інтелігенцію, — веде далі Мережковський, — іноді можна сказати те ж саме, що й про Бєлінського: вона ще не з Христом».

Все слушно, можна тільки пропустити слово «ще». Можна і посперечатись, чи справді слушні ці судження щодо всієї російської інтелігенції.

Але чим все ж таки відрізняється інтелігенція українська? Здебільшого вона вийшла з середовища духовенства і залишилась у християнській традиції навіть тоді, коли приставала до соціалістичних течій. Братчики взагалі стояли на євангельських, а не на революційних позиціях, і то напередодні 1848 року! А на процесі СВУ 1930 року, по суті, та сама тенденція: українська інтелігенція перейняла позицію Гоголя. Від старогромадців менш відомих (Андрієвські, Кістяківські) — до відомих Драгоманова, Потебні, Вернадського. Праві серед української інтелігенції, такі як В'ячеслав Липинський, і ліві, аж до близького до більшовизму Володимира Винниченка, залишалися вірними традиції демократії. І навіть вражений характерною для XX віку хворобою насильства Дмитро Донцов не знехтував християнської традиції, а утверджував її і, попри крайні тенденції, не стояв над прірвами нігілізму, а плекав ясність духу.

Все це просто треба розуміти, заглядаючи в таємну глибину скаламучених джерел. Ми знаємо, чому українська інтелігенція тотально винищена і замінена радянською. Вона не знала такої рятівної резервації, як Москва, де все ж таки був імперський показний і політично-діловий центр, на утримання якого працювало 15 республік. Але головна біда її була в тому, що вона антинігілістична духом. Ми також знаємо, що в загальній масі російськомовна інтелігенція у всіх республіках була привілейована вже тим, що не мусила виснажуватись у небезпечній і нерівній боротьбі за рідну мову. Треба сказати й ту правду, що неодмінною умовою виживання української інтелігенції гуманітарного профілю була лояльність щодо русифікаторської гвалтівної політики партії.

За всіх цих умов все ж таки подекуди виживав і український патріотизм, і зберігався культурний рівень, а в російськомовних сім'ях з'являлися українськомовні діти. Отже, у житті є глибини, які не вписуються у видимий ланцюг детермінізму. В житті народу є невидимі запаси сил, яких не поглинає ні голодомор, ні класова чи вітчизняна війна, ні радіація. Але сили так виснажені, що їх вистачало лише на вирощування напівінтелігенції...

Загальноісторичний образ української інтелігенції своєрідний: вона ніколи не була зациклена в політичній ідеї чи доктрині. Вона брала на себе невдячну місію пророка, будителя і просвітителя народу, і дотик до рідної землі завжди давав їм силу, як Антеєві. Додавав і сил, і зросту.

Часи змінюються, але й досі нічого не змінюється в цій місії. Може, навіть навпаки: нині особливо актуальна роль духовного просвітителя народу. Україна чекає на скромних героїв живого прикладу, на хранителів джерел, на добрих вчителів і проповідників істини. Особливо актуальні є зараз євангельські застереження щодо лжепророків, які сіють полову — патріотичну фразу, провінційно-доморощену демагогію, розраховану на недовчену темноту та на готовність запущеної ниви плодити бур'ян. І їх можна зрозуміти: до європейського контексту культури треба підійматися все життя і з усіх сил, і то без перспективи бути духовним вождем.

Важко бути інтелігентом покоління, розбещеного безвідповідальністю особи, вихованої в атмосфері дезинформації: того не знаю, бо не міг дізнатись, того не читав, бо де мені дістати, того не чув, бо про це вголос не говорилось. А відповідно і обстоювати не міг, і про-

digitized by ukrbiblioteka.org

тестувати не смів. То як міг стати серйозною людиною? Як з убогою інформацією могли вийти добрі знання і чесні переконання?

Нині злива нової інформації проходить повз людей, що не звикли до інтелектуальних зусиль і дисциплінованої роботи думки. Вони користуються старим капіталом з поправкою на нинішню кон'юнктуру і патріотичну стихію. Звідси емоційний спосіб мислення. Неуцтво оформляється у філософію провінціалізму, ледачу, але претензійну. Мовляв, ми нація виняткова, наша культура та джерела її зруйновані, зате доісторичний період у нас незрівнянний... Безвірність оформляється в клерикалізм, зрозуміло — войовничий, а неуцтво — у хамовите учительство. А національно-релігійної самосвідомості як фундаменту культури нема, бо той фундамент має викладатися з добротного каміння наполегливо і постійно.

Вироблення національного мислення на зміну стереотипно-імперському мисленню — одна з проблем становлення української інтелігенції. Вживання націоналістичної фразеології не веде до такого вироблення. По-перше, це не мислення, а своєрідна гра, висміяна ще в минулому столітті нашими письменниками як небезпечний вид фарисейства. По-друге, це лякає і перешкоджає консолідації здорових сил нації.

Відомо, що напрям мислення диктується також знаннями людини. Чим глибші і серйозніші її знання про український народ і культуру, тим менше треба її переконувати. Власне, тому нам і не давали знань.

Ми брали знання в антинаціональній школі, що виробляла комплекс нижчевартості і рівень провінційності. На створеному грунті антиукраїнських упереджень важко прищепити інтерес до українських проблем, отруєних і досі тінню страху. Людина відчужена і не вироблена йде за вітром моди, яку диктують російські телебачення та відеотехніка.

Тільки добрий культурний рівень може працювати на українське відродження. Тільки культура і гідність є тією силою, яка переконує і ставить на своє місце всілякі замінники. Але гідність — це певність свого коріння, добра орієнтація у вартостях нинішнього світу і результат великої самовідданої праці на народній ниві. Коли Україну на шляху незалежності атакують професійні маніпулятори громадською думкою — їм можна протиставити лише нашу вистраждану правду, «голосну та правдиву, як Господа слова» (Шевченко).

Великою проблемою для нинішньої молоді є відшукування живих моральних джерел. Батьки здебільшого не дали уроків живої етики, на чому тримався світ у минулому. Школи, профшколи, інтернати, піонерські і виправні табори вчили морального релятивізму і мислення суржиком. Плюралізм нині реалізує всі нинішні форми свідомості, в тому числі і таку, яка в післявоєнній Німеччині була визнана злочинною. Причетність до комунізму з його антихристиянською теорією і практикою нині не стає предметом моральної оцінки. Нині від нього відрікаються не так з моральних, як з кон'юнктурних міркувань. Через це перехід від комуністичної фразеології до християнського фарисейства проходить плавно, обмиваючи острів душі, обминаючи почуття сорому і сумління. Все це потенційна загроза для духовних вартостей нашого дня: вони можуть бути прийнятими лише формально.

Якщо назвати прикмети, яких ми особливо чекаємо з появою нового типу українського інтелігента, вихованого в річищі української традиції, то це справжність і якість. Справжність як непідробленість

дорогоцінного каменя. Колись така справжність забезпечувалась добрим релігійним вихованням і оточенням. Здається, і нині відродити цю втрачену людську вагу може тільки глибока віра, яка дає незламний стрижень.

Якість виховання, якість культури, якість інтелігенції — нині чи не головне питання становлення реальної незалежності України, бо тільки високий культурний рівень може забезпечити відродження. Без такого рівня ми не зможемо навіть запровадити в життєвий обіг тих досягнень культури, літератури й мистецтва, які вже маємо. Буйна вегетація без цвіту глушитиме ці розрізнені і незібрані острівці, які витворювали наші таланти ціною цвітіння і згорання.

Є ще одна особливість української ситуації, яка здавна ставила над усе національний обов'язок нашої інтелігенції. Нація поневолена втрачає свої верхні верстви: риба шукає, де глибше, а чоловік — де краще... У всякому разі, їм здавалося, що «там» краще. Але Україна завжди мала тих, що приносили на її вівтар усе найкраще. Це зберегло святиню і вівтар. Офірність української інтелігенції стала наче неодмінною умовою її духовного самозбереження. І коли вона втрачала цю рятівну офірність, то, по суті, переставала бути українською. Національний обов'язок став для неї цементуючим і стояв навіть попереду творчого обов'язку. Вона була голосом мільйонів «рабів незрячих, гречкосіїв». І це була велика важка місія — бути голосом. Часто голосом, що волає в пустелі.

Але тут була і небезпека полегшеного патріотизму, який волає, не знаючи обов'язку. Ця небезпека забуяла в більшовицьку епоху, коли всі прерогативи щодо честі обов'язку і навіть совісті взяла на себе найбезпринципніша в політичній історії партія. Відчужений від цих чеснот український «патріот» продовжував волати і гудіти, як порожня діжка згори. Він ставав гротескною постаттю, і трагічна тема українського патріотизму теж робилася гротескною. З'явилася ціла когорта ситих і вдоволених співців щастя нашого бідного і пограбованого народу. Вони офіційно представляли обличчя української літератури і творили недобру репутацію України в світі. У Москві, де все ж таки ще залишалися старі імперські цінності, критерії і мірила вартостей, було пристойніше: не було такої рабської наготи.

Тема патріотизму стала вельми проблематичною і нині. Треба віддати належне тим, хто підіймав український прапор і ніс його крізь море байдужості. Треба віддати належне твердим, наполегливим і непоступливим. Але на зміну мітингам і прапорам приходить пора діяльного утвердження національної гідності. Приходить пора боротьби з патріотичною фразою, інфляція якої зараз загрожує поверненням на старі кола. Нині вже стало вигідно бути патріотом, і вся патріотична піна шумує зверху мілко розлитим морем неповноцінності. І знов «патріотів багацько скрізь, а робітників щось не чути», як казав Борис Грінченко. Безпредметні розмови про неньку Україну за нинішніх умов суворих випробувань звучать чужим голосом. Народ, може, як ніколи чекає на людей мовчазного обов'язку і діяльної любові. І за цими ознаками він впізнаватиме свою справжню інтелігенцію.

Грудень 1991 р.
м. Київ.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тарас Марусик
НОВА ЦЕРКВА ЧИ ЗМІНА ВИВІСКИ?

Створена минулого року УПЦ претендує на роль єдиної православної церкви для українців, вважаючи іншу православну — УАПЦ — неканонічною, а тому розкольницькою. Та чи виправдовуються подібні претензії УПЦ? Якщо це українська церква, то вона, очевидно, повинна провадити свою релігійну діяльність українською мовою. Якщо ж це російська церква, то, відповідно, російською. Як з огляду на сказане виглядає Українська православна церква: церквою загальнонаціонального духовного відродження чи «обрусителькою краю»? Інакше кажучи, чи може РПЦ, помінявши вивіску на фасаді, претендувати на роль єдиної православної церкви в Україні?

Віднедавна в ряді київських шкіл, у тому числі й українських, запроваджено заняття по «Закону Божому». Читають його священики УПЦ. Заняття відбуваються російською мовою. Видано підручник. Ось його повна назва і вихідні дані: «ЗАКОНЪ БОЖІЙ для семьи и школы. В двух частях. Часть I. Составил протоиерей Серафим Слободской. Напечатано по благословенню Экзарха всей Украины Митрополита Киевского и Галицкого Филарета. Издание Украинской Православной церкви. Киев-1990». Це лише один із численних прикладів ставлення до української мови з боку Української православної церкви. Окремо можна було б писати і про «Украинский православный вестник. Издание украинской православной церкви», і про мову різдвяного богослужіння в головному храмі УПЦ — Володимирському соборі, і про неукраїнський клімат у духовній семінарії при Києво-Печерській Лаврі. А чого варті прямі випади проти мови з боку віруючих і місцевого керівництва УПЦ при захопленні Спаського собору у Чернігові — мовляв, українська мова не надається до розмови з Богом...

А в той час митрополит Київський і Галицький Філарет фактично забороняє єпископові Переяслав-Хмельницькому Йонафану виголошувати українською мовою навіть проповідь — не богослужіння, оскільки це може бути прийнято як «загравання» з певними зовнішніми силами і внести розкол у громаду.

Про те ж саме говорить і безпрецедентна 10-годинна панахида 22 травня 1991 року, проведена представниками УПЦ російською мовою на Шевченковій могилі. По суті, то була об'єднана акція УПЦ, міліції та (тут процитуємо Голову Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю Я. Кондратьєва) «близько ста семінаристів Київської духовної семінарії, частина яких була у своїй уніформі, а інші — у цивільному одязі». Одне слово, черговий раз реакція вийшла з окопів і не второпала, що могила Кобзаря не місце для таких вправ, а панахида чужою для нього мовою не привід для веселощів (як написали у листі — нібито віруючі нібито з Канева — «нашу радість опорочили приїжджі з Західних областей уніати і автокефали»).

Тим часом отці УПЦ спокійно спостерігали за тим, як міліція глумилася гумовими палицями над священним даром життя, над людьми, створеними за подобою Божою, як шматувала національні прапори включно з хоругвами, на яких був вишитий портрет Шевченка; як нищилася найбільша для українців після Біблії книжка — «Кобзар», роздерті томики якого валялися під ногами офіційної (законної?) влади і майбутніх служителів культу. Чи не свідчить це про те, що дефіцит духу християнства і милосердя охопив

«широкі верстви» усієї структури УПЦ? (На жаль, поодинокі винятки негоду не змінюють на погоду).

Для довершення описаної картини бракувало хіба що спалення «Кобзарів».

На тлі канівських подій зблякла антиукраїнська політика РПЦ у XIX столітті. Відомий факт нерозповсюдження в народних школах 6 тисяч примірників Шевченківського «Букваря» митрополитом Арсенієм тепер сприймається у порівнянні.

«Mais revenons á nos moutons». Загалом, ставлення до української історії, мови і культури можна побачити на прикладі довільно вибраного числа журналу «Православний вісник» (№ 8, 1990 рік).

На стор. 24 є невеликий матеріал без підпису, очевидно, редакційний «Допоможемо нашим братам!», в якому натрапляємо на знайому з інших видань фразеологію (даруйте за довгу цитату): «... чим світліша радість ангелів Господніх, тим більшою стає демонічна сила зла. В ці тривожні дні воно, те зло, проявляється в діях релігійних екстремістів в західних областях України. Тому сьогоднішній день вимагає від нас, віруючих, активних дій. Необхідно всім разом і кожному зокрема ... консолідуватися проти різноманітних політичних акцій та рухів, метою яких є розкол всередині Церкви... Православні! Підтримаємо наших братів, що страждають у західних областях України». І подається розрахунковий рахунок «Фонду допомоги потерпілим від дій релігійних екстремістів у західних областях України». Як на мене, це нагадує заклики ЦК колишніх КПРС і КПУ до колишніх більшовицьких свят.

Стаття протоієрея Анатолія Зотовського і доктора медичних наук Ю. М. Квітницького-Рижова починається такими словами: «Відомим художником І. Глазуновим створено величний груповий портрет видатних діячів, котрі життям і ділами своїми ознаменували різні епохи нашої вітчизняної історії». Відомо, яку вітчизну має на увазі І. Глазунов з його звичайно великодержавним пафосом.

Та найпоказовішим є матеріал під назвою «Московський патріархат і київська митрополія (1589—1687)», підготовлений протоієреєм Миколою Новосадом, очевидно, на грунті праць «вітчизняних» істориків. Ось кілька цитат зі згаданої статті, які дають підставу зрозуміти не тільки підхід до порушеної проблеми, але, зрештою, і рівень науковості:

«Як єдине ціле уявляв православних українців, білорусів і росіян М. Смотрицький, особливо до переходу в унію. Сучасник митрополита Іова архімандрит Захарія Копистенський також постійно говорив про дружбу України і Росії».

«Усі вони (Лазар Баранович, Іоанникій Галятовський, Іосаф Кроковський та Антоній Радивиловський) були прибічниками возз'єднання України з Росією, бували в Москві і виступали там з вітальними промовами».

«На Лівобережжі продовжував керувати церковними справами Мефодій... Разом з гетьманом І. Брюховецьким він зрадив Росії, але невдовзі був схоплений визволеним із в'язниці митрополитом Йосипом. Залишений без сану і засуджений до ув'язнення, Мефодій утік до Москви, але там його було ув'язнено в монастирі за зраду». І так можна було б ще довго цитувати. Але чи варто?

Згаданий «Законъ Божій (часть І)» ще до квітневого підвищення цін продавався по 10 крб. Певне, для збереження цнотливості ціна книжки ніде не вказана. І це зрозуміло.

За останні роки віруючим на Україні було подаровано сотні тисяч Біблій українською і російською мовами. Зокрема, Євангельські Лютерани Америки привезли на Україну

digitized by ukrbiblioteka.org

250 тисяч Біблій, на звороті титульного аркуша яких зазначається: «Цю Біблію можна лише подарувати; купівля-продаж її заборонена».

Я зупинився на цій обставині невипадково, оскільки вона допомагає зрозуміти ту чи іншу конфесіональну логіку — одна з них одержавлена, інші ж, згідно із цивілізованими взаєминами, не допускають втручань держави у таку дітклиеу сферу, як віра, як світ внутрішніх переживань і переконань.

Істинна моральність несумісна з меркантильністю. Торгівлю ж Біблями не можна трактувати інакше, як гендлярство нетлінними цінностями (мова теж належить до них), які мала б закладати церква у кожну душу.

Церква, яка служить унітарній структурі імперії — одна держава, одна мова, одна армія, одна партія, зрештою, одна церква, — сама себе відсікає від народу і стає адміністративно-бюрократичною одиницею, прокрустовим ложем.

Церква, яка гендлює Біблями, гендлює і людьми, одним даючи прихисток, інших віддаючи на поталу. Це може бути підтверджено і відомими діями прихильників колишньої РПЦ у Вінниці і Чернігові, і нехристиянськими словами митрополита Філарета — «протиправні й хуліганські дії груп екстремістів, які називають себе автокефалістами та грекокатоликами». Отже, не людина, а хуліган-екстреміст, не всеоб'єднуюча церква, а поділ на «наших і ваших», «білих і червоних», «канонічних і неканонічних».

Чи сприяють такі дії «Украинской Православной церкви» міжконфесійному мирові на Україні, мешканці якої, у тому числі й віруючі, дедалі більше усвідомлюють свою причетність саме до України?..

Не усвідомлюючи цієї причетності, керівництво УП—РП Церкви часто на означення відрубності від себе вживає слово — «неканонічний». Певне, згідно атеїстичної логіки, найкращий захист — наступ. Адже створення незалежного Московського патріархату (теперішня РПЦ) було, як відомо з історії, неканонічним, а політично-тактичним актом (коли політика підкріплювалася соболиними шкурами).

Неканонічною була й анафема гетьманові Іванові Мазепі, яка вийшла з канцелярії Петра І і здійснювалася духівництвом під урядовим примусом. Єпископ Є. Бачинський ще 1932 року, аргументуючи неканонічність цієї анафеми, зазначав, що «не хто інший, тільки Церква може виголошувати анатему» «виключно за єретичну науку віри або за тяжкі моральні злочини. Анатеми відбувалися завжди на Вселенських Соборах або Помісних і виключно від духівництва. Чинникам державно-політичним, не ієрархічним, право анатемування не було дане...» І ще: «Всі Православні Церкви, за винятком російської, молилися за спокій душі цього видатного ревнителя Церкви Вселенської Православної...»

Російські філософи Микола Бердяєв та Василь Розанов показали у своїх працях кризу РПЦ у Російській імперії, відтак у новозбудованій радянській (більшовицькій). Криза її полягала в підміні істинної віри позадуховними, державними чинниками. Публікації останніх місяців у центральних та українських виданнях ставили питання про взаємопов'язаність РПЦ, КДБ, Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР (й УРСР), КПРС, ВЛКСМ, що призводила до моральної деградації, зокрема до стукацтва, до співробітництва з КДБ.

Кажуть, історія повторюється. Кажуть — і не вірять. А вона справді повторюється у головних рисах. Як свідчить дослідник релігії та церкви в Україні професор з Канади Богдан Боцюрків у своєму виступі на І Конгресі МАУ, в 1925 році обновленська церква на Україні прийняла офі-

ційну назву «Українська Православна Церква». Будучи альтернативою до тодішньої УАПЦ, УПЦ формально прийняла автокефалію, проте фактично так і не українізувалась. Але свою мету — внести розкол у ряди вірних УАПЦ — виконала. Відомо, що було далі: 1) фабрикація справи фіктивної СВУ, коли одним пострілом було ліквідовано українську наукову еліту, українську церкву (тоді було знищено 32 єпископи і близько 10000 священиків УАПЦ) і зупинено процес українізації українського суспільства; 2) організований геноцид українського села, як станового хребта тодішньої української нації; 3) фактичне знищення УПЦ в 1936 році.

...Зміна вивіски повторилась через 65 років...

Чи хочемо ми і дальшого повторення історії? Якщо ні, то мусимо сказати: позаяк є Україна, має бути церква для українців. Позаяк на Україні живуть росіяни, їм потрібна російська церква без будь-яких декорацій у вигляді змінених вивісок. Російська церква існує, до речі, за кордоном і чомусь не «націоналізується». Певне, там живуть не «інтернаціоналісти», а нормальні люди російського походження, яким необхідне високе спілкування з Богом рідною мовою.

Реалії зараз такі, що в Україні співіснують три найбільші Церкви: УАПЦ, УГКЦ та УПЦ (РПЦ). Бог один. А віруючі самі хай вибирають собі церкву. Якщо ж ви чуєте, як десь чиєсь долітає: «розкольницька», «неканонічна» тощо, то знайте, що це — політика, яка зі справжньою вірою нічого спільного не має. Як і всяке політизоване явище, політизоване православ'я уподібнюється до держави чи якоїсь суспільної групи, що намагаються накинути загалом силоміць свої цілі усім тим державам чи суспільним групам, які опинилися у сфері їхніх інтересів.

Кризу РПЦ і її оздоровлення на Україні можна умовно поділити на 4 послідовних етапи: 1) зміна вивіски на УПЦ і паралельний наступ на інші на Україні конфесії; 2) департизація УПЦ і звільнення її від співробітників колишнього КДБ; 3) автокефалізація УПЦ; 4) створення нової РПЦ на Україні для потреб віруючих громадян України російського походження.

Криза у церкві, як і в суспільстві, проходить болісно. Все це сумно спостерігати, оскільки в лоні цієї Церкви перебувають і чесні священики та віруючі, незаплямовані згаданими гріхами. Проте незалежно від нас вона має пройти всі етапи самоочищення і відродитися без тягаря минулих переступів, що сковує крила і не дає їй піднятися до Неба.

На початку листопада 1991 року в ході Собору УПЦ прийнято ухвалу автокефалізуватися. Таким чином, перескочено другий етап — етап «роздержавлення» — поступового виходу цієї церкви з кризи. Це не може не призвести до поглиблення тих чи тих проблем і суперечностей серед поки що найчисельнішої конфесії у нашій державі. Тому, на нашу думку, проголошення автокефалії УПЦ є передчасним. Але то, зрештою, її справа.

Водночас важко з позицій здорового глузду пояснити, для чого подальше культивування протистояння. Все одно правда буде на боці праведних і православні українські конфесії рано чи пізно зіллються.

digitized by ukrbiblioteka.org

Назіп Хамітов, Олександр Кіхно
СЛУЖІННЯ СМЕРТІ У ФАШИЗМІ Й КОМУНІЗМІ

1

Комунізм і фашизм схожі. Ця думка на Заході, а в останні роки і в нашій країні зробилася аксіомою. Можна шукати їх єдність в атрибутиці, у способі виробництва, у формах політичного тиску й фізичного нищення особистості, у зовнішній агресивності і внутрішній скутості мільйонів...

Та чи нема тут істотнішого зв'язку? Духовної чи, точніше, антидуховної спорідненості.

Можливо, є спільна естетика панування. Так, певна спільність є. Є схильність до простих маршових і вальсових композицій, лаконічної бравурної кінохроніки, орієнтація на воєнізовану молодь, мислячу уривчасто й чітко, любов до доступного всім кіно, живопису, віршів.

Архітектура, навпаки, не повинна бути інтимно відчутною масі. Вона має виявляти міць нацистської ідеї і пролетарської революції. Вона покликана пригнічувати. Так єгипетські піраміди гнітять селянина й раба. Якщо живопис, пісня, кіно мають показати ідеал, близький і доступний, вони породжують ідеального Арійця чи Пролетаря, що весь перебуває тут і тепер (такий, наприклад, образ головного героя «Юности Максима»), архітектура ж тим часом утілює диктатора-націю і диктатора-клас. Вони розташовані десь далеко, по той бік звичного досвіду.

Поміж архітектурою й життям, як і належить, бовваніє скульптура, що переводить поодиноке в надособисте. Але вона, як і живопис, явно антична, архітектура ж зорієнтована на Схід. Туди, де камінням тисячолітнього гноблення придавлені величезні маси людей.

Комунізм і фашизм здійснюють прорив до минулого східних деспотій, до їх обрядовості й таїнства, ідуть з ними на інтимний зв'язок. Зв'язок цей формує тип вождя й ідеолога обох систем.

Архітектура — слабкість вождів. Їх не турбують кошториси й витрати, їм потрібне втілення ідей. Вони хочуть бачити будівлі-знаки й будівлі-герби; їх точить жадання будівель-пам'ятників; вони потай мріють про будівлі-усипальниці для своїх жінок. Вони не можуть лишатись байдужими до ідей прожектера, котрий пропонує грандіозний проект. Дуже легко уявити голову нацистського гауляйтера чи більшовицького наркома, зацікавлено нахилену над здоровенним ватманом чи макетом.

2

Але різниця разюча. Це факельні процесії на противагу першотравневим демонстраціям і сонячним парадам на Красній площі. Це монолітний стиль німецьких колон проти радянської пістрявості «дружніх націй», що нагадує східний базар. Це чорна есесівська форма, розшита сріблом і обвішана залізом, — ідеал форми, що її за зданістю вражати не перевершив ніхто на світі, — і аскетична червоноармійська гімнастерка або френч, якому погони додали хіба що деякої білогвардійської вальяжності [1] не більше. Це воєнізовані хори залізних парубків і радянське поєднання чоловічих і жіночих голосів.

Різні аромати тоталітарності, естетика несвободи, обриси тотемів. Вищирились одна на одну ідеології нації — єдності крові та класу — спільності мозолів.

Різне й ставлення до трансцедентного — від цілковитого заперечення його в комунізмі до прориву в Астраль крізь Світову кригу в нацизмі. Але під уважнішим поглядом ці відмінності загрозливо сходяться в

одне русло, щоб потрапити до спільного джерела.

3

Це джерело — Смерть, і служіння їй — смертослужність. Смерть пронизує обидві системи. Хоч як не дивно, саме вона — їх головна мета й вищий сенс. Вона — за бадьорими маршами й відданими очима остриженої і виголеної молоді. Вона — потаємний нерв грандіозних планів і проектів.

Виникає вона із зміни в обох системах християнства язичництвом. Язичництвом настільки древнім, що воно має аналоги в канібалістичних оргіях і ритуалах неандертальців десятки тисяч років тому.

Смертослужність — це схильність обох систем до заперечення християнського безсмертя.

Фашизм і комунізм — новоязичницькі міфології. Це стрижень їх агресивності і жорстокості. Нацистські апелювання до Бога — не більше як метод боротьби, вони мають суто прагматичний характер і використовуються лише під час війни. Згадаймо, що на її початку й Сталін загравав із православ'ям...

Фашизм і комунізм — новоязичництво. Але їх міфологія не несе в собі нового творчого пориву. Це радше падіння, стрибок через тисячоліття культурних епох до племінного несвідомого з його ритуалами вогню й праху, праху й вогню, який виграє на вимазаній кров'ю посмішці грубого ідола.

4

Смертослужність означає ідею війни й саму війну. Боротьба за врожай чи культуру, — це теж її вияви. Обидві системи прагнуть заперечувати й убивати. Війна й нестримний потяг до неї — метафізичний і містичний акт, він випливає зі смертослужності, а не навпаки. Якщо індивідуального безсмертя нема, то вартість життя — у спаленні.

Вирощується покоління молоді, якій належить згоріти заживо. Факел зображено навіть на піонерському значку. Вогонь, біль, колектив, несвобода — ось що оточує юного фашиста чи комуніста з дитинства. Усе це катує й гнітить, і фанатизм — єдиний вихід, єдиний порятунок від несвободи.

Фанатизм — харч вождів. Потяг до молоді, яка вчиться стріляти, виховується для вмирання, для несвободи, має паразитичний, вампірський характер. Вожді тішаться несвободою, але їм треба ще й крові. Це підсвідоме жадання омолодитися й володарювати вічно. Молодь — надія фюрерів і вождів, вони сподіваються, що вона убиватиме й умиратиме за наказом.

Зневага до молоді, потаємна ненависть і заздрість до неї — неминучий наслідок ідеї смертності душі.

Старі Ірод і Пілат теж ненавиділи юного Христа.

5

В особливий колір забарвлена смертослужністю ідея тисячолітнього рейху. Дими крематоріїв застують його небо. Багряний відблиск падає на обличчя білокурих бестій, що врубуються в товщу Світового Льоду.

Величність, блиск, холод.

І порядок безконечної праці, неозорих просторів, ясних, але жорстоких зірок над головою.

І пересиченість жорстокістю.

І Світова нудьга.

6

Смертослужність — це гра й обряд комунізму. Це — головна площа країни, перетворена на кладовище. Це інститут бальзамування зі своїми лабораторіями, підвалами, камерами й потаємними ритуалами в них... Легко уявляється в одній із келій не сповна розуму старий, що працює над проблемою оживлення Леніна. Йому не заважають. Співробітники проходять мимо зі страхом і незрозумілою для самих себе пошаною.

Вони не можуть посміхатися.

Вони вірять.

digitized by ukrbiblioteka.org

У що? Ні один із них не здатен відповісти на це...

7

Смертослужність — це вертикальна шахта під Мавзолеєм, куди повинна опуститися мумія Леніна на випадок тотальної атомної війни.

Вгорі — мертва пустеля, хурделиці ядерної зими, а вона лежить собі, склавши кисті на грудях в абсолютній темряві скелястих порід і ніби чогось чекає.

Чого?..

Це страхітливе й холодне запитання, як дотик мертвяка.

Дрож проймає, коли думаєш про нього, а ще страшніше уявити.

Стерильні атеїсти навряд чи змогли б замислитися над цим питанням, наважитися на це.

Це більш ніж ушанування пам'яті мертвого в ім'я живих.

Це естетика смерті.

Це спіритуалістичний рух загублених християнських душ, це замогильна містика соціалістичної вітчизни.

Це пролетарська демонологія.

Фашизм знає черепи й кістки на кашкетах есесівців, гори померлих і рукавички зі шкіри жінок. Але в служінні смерті він не доходить до цього.

Може, не встиг?

8

Комуністичне служіння смерті виявилося сильнішим і глибшим від фашистського. Комунізм переміг не лише завдяки незмірним російським обширам та її лютим зимам.

Перемогла міфологія. На березі темного озера в підземній битві один демон загриз іншого.

9

Смертослужність комунізму й фашизму виявляється в домінанті цивілізації над культурою. Важка промисловість, гуркіт верстата, міць механізмів і танкової броні однаково близькі Сталіну й Гітлеру. Машинна цивілізація для них — це магія, покликана реалізувати бажання вождів.

Їх воля до влади базується на металі.

Обидва вони не випадково виганяють геть філософію, релігію, мистецтво, замінюючи їх теоретизуючою ідеологією й ідеологізованою образотворчістю. Їм необхідно висувати цивілізацію на передній план, подаючи це як логічний і образний доказ її першості над культурою.

Для вирішення цього завдання вони породжують систему антитворчості і плеяду антитворців.

І над усім цим — зловісний тотем: міфологія заперечення безсмертя.

10

Фашизм і комунізм знищують персоналізм християнства, проголошуючи абсолютністю не особистість, а надособистісне.

Нація й клас безсмертні, але їх безсмертя особливе — воно засноване на постійному відмиранні особистого, духовно і фізично; воно постійно вимагає нових жертв. Це не Безмертя як рух у Вічність, а безконечне тривання, дурна безвихідність, насичена безликими перемогами.

Апокаліптичність фашизму і комунізму — це ілюзорна спроба знайти завершення їх пасіонарності.

11

Ця пасіонарність — явище особливе. Реалізована у фанатизмі особистісного самозаперечення і замішана на ідеї загальної рівності, вона була викликана пробудженими з підсвідомості привидами древнього родового буття. У ній було все: домінанта Сили над Добром, рівність усіх перед Вождем, пошана до вбивства в ім'я роду, найжорстокіший контроль над молоддю, незаперечне верховенство роду над індивідом.

Це пробудження вивільнило величезну енергію, яка живила і нацизм, і комунізм. Але сама ця енергія була примарною, вона могла тільки руйнувати або творити лише механічно; їй був потрібен чийсь особистий творчий порив, щоб по-

вампірськи терзати його. Знищуючи особистість, подібні ідеї гинули й самі. Нацизм — раніше, так і не зумівши з цієї причини створити ядерних ракет, комунізм — пізніше, програвши економічне суперництво із Заходом.

Породивши безліч дивних і таємничих речей, фашистська й комуністична пасіонарність вичерпалися й повернулися в царство мертвих.

Ніби фінал фільму жахів: з першим промінням сонця демони повертаються до пекла.

12

Фашизм і комунізм служили смерті партійно. Але це служіння не було явним. Кожна з партій мала екзотеричний та езотеричний боки.

Освячення смерті, естетизація мук і конання сотень тисяч людей у сталінських та гітлерівських таборах, поетика несвободи мільйонів «вільних» у царстві табу й тотемів склали прихований підсвідомий стрижень езотеризму комунізму й фашизму. Експропріація експропріаторів або просто євреїв — акт самоцінний і самодостатній...

Безперечно, партії створювали перспективи й програми, але, позбавлені розуміння індивідуального Безсмертя — вияву вищої особистої цінності, ці програми й перспективи втрачали реальний грунт під собою.

Партії індустріалізували свої країни, та це було лише прелюдією мілітаризації; вони знищили безробіття і навели порядок, але за рахунок таких страждань і такої несвободи духу, що всі їхні матеріальні успіхи врешті виявились лише жалюгідною імітацією розквіту вільних країн.

13

Чи можна вважати, що смертослужність є виключно фашистським чи комуністичним явищем?

Ні. Воно дає про себе знати тоді, коли поганська стихія, стихія примітивного матеріалізму пригнічує християнство.

Поганський характер так званого атеїзму очевидний. Замість Абсолютного Добра як вищої цінності з'являються цінності Сили: Держава, Клас, Вождь. Воля до піднесення замінюється волею до влади.

Власне, поганський атеїзм кінця XVIII — початку XIX століть породив смертослужний дух XX ст, що постав із звірячим оскалом 1914 року. Відтоді смертослужний демон — планетарне явище, могутня стихія нижніх шарів ноосфери, форма ментальності, що покриває континенти. Перша світова війна — його дитинство, друга — бурхлива юність, а чи буде зрілість?..

Сьогодні це демон не просто світової війни, а й Світової Смерті. Фашизм і комунізм — його найвище вираження; з угасанням кожного з них він втрачає найважливіші свої джерела і складові частини.

Зростаюча християнська віра, єднання течій християнства в одне велике ціле — запорука того, що Апокаліпсис усе-таки буде Світлим.

14

Християнство — це відкриття Вічності як єдності часів, трансцедентно іншого життя після смерті та Вічної Любові. Смертослужність комунізму й фашизму починається із заперечення цих цінностей і, перш за все, індивідуального безсмертя. Це акт безсилля. Падіння ниць. Тим часом як осягнення індивідуального безсмертя — це мужність і безупинна робота духу, його вища напруга й оргастичний порив.

Але воля до смерті обох систем не виникла на порожньому місці. Дві постаті, що виросли з атеїзму Фейєрбаха, — Маркс і Ніцше — породили міфологію смертослужних систем. Вони відтворили, яскраво і переконливо, поганську трагічність розпаду особистості, залишивши їй гуманну можливість посмертного

digitized by ukrbiblioteka.org

існування у вчинках та артефакті. Вони виростили новоязичницьке обожествління роду в процесі матеріального виробництва та Смертної Надлюдини. Надлюдина як смертна істота виявилася настільки немічною, що була повністю поглинена стихією роду — роду-нації й роду-класу.

Маркс і Ніцше, такі суперечні зовні, споріднені внутрішнім глибинним зв'язком; це сіамські близнюки ідеї індивідуальної смертності, її трагічні заложники. Вони єдині, й тому ненависні один одному, як єдині й ненависні один одному комунізм і фашизм.

Більше того, фашизм незбагненний без Маркса, російський комунізм неможливий без Ніцше.

15

Вождь класу і партії — о, як би посміявся Ніцше над ним, уявивши в образі надлюдини! Але невеселим і страшним був би його сміх; він сам породив це приниження... І Марксове родове, поглинаючи надлюдське, породжує плеяду фанатичних послідовників.

Вони багатоликі й ім'я їм — легіон. Це ціле еволюційне дерево зі своїми дуплами, усохлими гілками й опалим листям.

Лінія Плєханов — Ленін — головна з них.

Це стовбур.

Ленін — Ідеальний Марксист. Вражає енергія й воля Леніна. Його спрямованість і особиста неприязнь до Бога.

Як справжній марксист, Ленін був захоплений родом настільки, що ніколи по-справжньому не розумів Ніцше, його трагічності і пориву. Йому ніколи не була властива аристократичність; слова «піднесеність духу» були для нього лише словами.

Ніцше ввійшов у нього через колективне соціал-демократичне позасвідоме. Іншого позасвідомого Ленін не знав...

16

Є рід — Пролетаріат.

Є рід — Династія.

Фейєрбах, Маркс, Ніцше, Ленін, Сталін...

На Хрущові династія обривається...

Фашизм замість Леніна — Сталіна має Гітлера.

Двоголова змія...

17

Чому Фейєрбах стоїть першим? Цей дотепний сонячний мислитель, що говорить про велич людини й безмежність любові?..

Саме він першим узяв на себе клопіт довести індивідуальну смертність людини.

1846 рік. «Питання про безсмертя з точки зору антропології». Великий гуманіст Фейєрбах доскіпливо, пункт за пунктом, підшукує докази обмеженості людини як докази теоретичні. Тепер ми повертаємося до однієї з найглибших істин людської історії — трансцедентне недоказове й незаперечне логічно. Вибір безсмертя — етико-естетичний вибір, вибір сумління. Але тоді, в добу міфологізації науки, ті докази виявились вирішальними.

Ніцше можливий без Маркса. Але ні Ніцше, ні Маркс неможливі без Фейєрбаха.

Його твори змінили барви ментальності Європи. З'явилась масова нігілістична інтелігенція, що шукала смислу лише у часі, а не у Вічності, у соціальних змінах і перетвореннях, у рівності бездуховних і смертних. Маркс — один із багатьох.

Історичне християнство занадто немічне творчо, щоб дати відповідь. Вона появиться згодом — у російській класичній філософії і, перш за все, в системах Володимира Соловйова та Миколи Бердяєва, котрий дав світові замість безбожної надлюдини, затисненої між народженням і смертю, Боголюдину й Боголюдство.

18

Перейшовши в колективне по-

засвідоме німецького й російського етносів, ідея індивідуальної смертності стала ідеєю індивідуального жаху. Цей жах заборонений і глибоко захований у підсвідомість. Але цей Глибинний Жах ворушиться там. Це Велике Лихо комунізму й фашизму.

Воно не дає можливості бути вільним.

Усі досягнення німецького й російського етносів, усі особисті перемоги — результат переборення цього жаху.

Усі вони мають християнський характер.

19

Якщо існує спадкова лінія, лінія клану Фейєрбах — Маркс — Ніцше — Ленін — Сталін, то чи може вона мати продовження?

Яка сила і воля у Всесвіті спрямовує цю династію?

Чи не означає можливість її відродження — абсолютного єднання комунізму з фашизмом? Уявляти це так само страшно, як і думати про вертикальну шахту під Мавзолеєм.

Епоха Святого Духа протистоїть епосі Підземного Мавзолею.

Кожен з нас робить свій вибір.

Іван Розпутенко
НЕОКОЛОНІАЛЬНИЙ СИНДРОМ

1

До останнього часу процес дослідження питань самостійного функціонування економіки України викликав певні застереження з боку консервативно настроєних економістів, функціонерів, які й досі займають провідні посади в Кабінеті Міністрів республіки. Насаджувалася думка, що подолати економічну кризу можна шляхом зміцнення центральних структур (планування, матеріально-технічне постачання, фінансування, кредитування, оподаткування тощо) з незначним наданням самостійності підприємствам шляхом так званого самоврядування, самоокупності, самофінансування. Але, як засвідчили вже перші від 1987-го роки, позитивних зрушень в економіці не відбулося. На зміну фазі застою в економічному циклі відтворення сукупного суспільного продукту прийшла фаза кризи. Вже сама така послідовність мусила б насторожити, адже криза, як правило, передує депресії, застою. Аж ні. Очевидно, це нормальне явище для радянського господарства, коли весь цикл його функціонування складається з двох фаз: ... депресія — криза — депресія... А де ж фази пожвавлення і розквіту? Та й чи можливі вони в агонізуючій економічній системі?

Багаточисельні дослідження економічних процесів радянськими вченими ввели в так званий науковий обіг такі терміни і категорії, як «економічна зрілість соціалізму», «всезагальність праці», «суспільні фонди споживання», «соціалістичний госпрозрахунок», «соціалістичне змагання», «соціалістичне відтворення» тощо. Але вони не сприяли об'єктивній характеристиці «єдиного народногосподарського комплексу». Зате значна кількість термінів для з'ясування суті внутрісоюзних економічних процесів виявилася «персоною нон грата». Скажімо, «економічний колоніалізм», «економічний неоколоніалізм», «науково-технічний колоніалізм» використовувалися лише для «пояснення» капіталізму.

Поодинокі спроби поставити питання про колоніальний характер відносин в радянській економіці, а звідси і її неефективність, викликали шквал звинувачень в «українському

digitized by ukrbiblioteka.org

буржуазному націоналізмі». Коли б не дослідження таких західних економістів, істориків економічної думки, як В. Голубничий, З. Мельник, В. Бандера, В. Кравченко, І. Коропецький, то наукових лакун у цій ділянці було б значно більше.

Для української економіки характерні всі ознаки неоколоніалізму. Насамперед під ним слід розуміти систему економічних і політичних відносин між Україною і метрополією (центром), між Україною і Росією, між Україною та іншими зарубіжними країнами, яка (система) базувалася на використанні політичної влади центром. При цьому Україна розглядалася не тільки як об'єкт економічної експансії і експлуатації, але і в ширшому плані — як господарський, політичний, інтелектуальний резерв Російської імперії. Звідси головна мета неоколоніалізму — утримати Україну в орбіті колоніальної системи.

Форми і методи неоколоніалізму змінювалися під впливом розстановки політичних сил як всередині імперії, так і на міжнародній арені. Об'єктивною основою їх сучасної модифікації є структурні зміни в економіці під впливом науково-технічного прогресу, переорієнтація окремих господарських комплексів на розвиток сучасних ресурсозберігаючих, наукомістких виробництв.

Нова різновидність економічного панування, названа в західній економічній літературі технологічним колоніалізмом, із 60-х років стала набувати все більшого значення у стосунках між розвиненими у промисловому відношенні країнами і тими, що розвиваються. Якщо раніше поділ країн на «промислово розвинуті» і «аграрно-сировинні» вважався ознакою колоніалізму, то нині таке визначення не популярне. Скоріше мова йде про «промислові периферії». Отож нав'язані економіці України цілі галузі або окремі види виробництв стають новою складовою частиною залежного за своїм характером (від поставок сировини, обладнання, комплектуючих деталей, від управлінського досвіду, від ринку збуту тощо) відтворювального процесу в господарстві республіки. 80 відсотків виробництва має незавершений технологічний цикл. Нашу економіку пристосували для обслуговування потреб інших республік колишнього Союзу і зарубіжних країн.

У стратегії неоколоніалізму зростає роль передачі технології, що посилює технологічну прив'язку України до розвинених країн Заходу і колишніх республік Союзу. Скажімо, всього 6 відсотків передового науково-технічного потенціалу колишнього СРСР зосереджено в Україні, а решта в основному в Москві, Санкт-Петербурзі, Новосибірську. Відповідно і лише 6 відсотків коштів, відведених для фінансування прогресивних напрямків у розвитку науки та техніки, потрапляло в Україну, хоча у республіці робився 21 відсоток винаходів. Українські науковці бували за кордоном з метою стажування, обміну науковим досвідом тощо у 36 разів менше, ніж їх колеги з колишнього Союзу.

Головною силою економічного неоколоніалізму виступали трансреспубліканські міністерства, на які припало 95 відсотків загального обсягу промислового виробництва республіки. 65 відсотків усіх підприємств в Україні були союзного підпорядкування, і їх керівники призначалися з Москви.

Своєрідність сучасного неоколоніалізму полягає в тому, що в ролі метрополії виступав центр, структури якого трансформувалися в різні міжреспубліканські органи, наддержавні об'єднання, асоціації тощо. З розвалом СРСР терміни «колоніалізм», «неоколоніалізм» зійшли зі

то пропагандистських цілях. Що ж стосується питання про перебрання Росією на себе імперських функцій, то вважається, що РРФСР імперією назвати не можна з огляду на ряд причин:

1) високий економічний розвиток російських земель;

2) низький соціальний рівень життя населення Росії.

Звідси напрошується висновок про жертовність російського народу, коштом якого користуються всі інші республіки Російської Федерації та колишнього Союзу.

Міністр закордонних справ РРФСР Андрій Козирєв та редактор журналу «Международная жизнь» Борис П'ядишев заперечували історичний факт успадкування Союзом усіх завоювань Російської імперії, а про метаморфози СРСР — Російська імперія на зламі 90-років заявляли:

по-перше, термін «імперія» не властивий для сучасної Росії;

по-друге, російські «родючі райони й області несли головний тягар у підйомі всієї держави»;

по-третє, «за рахунок» споконвічно російських земель піднімалися периферійні околиці»;

по-четверте, «землі, з яких і пішла Росія, виявилися розореними вкрай» [1]. Напрошується висновок: Росії і її жителям потрібна свобода. Але хочеться запитати: коли вони втратили її? Скажімо, Україну позбавили волі, за одними оцінками, понад 700 років тому, за іншими — 1654 року, а Росію — ?

Говорячи про колоніалізм, здебільшого звертають увагу на зовнішні, поверхневі риси, як-от:

1) насильницьке загарбання чужих територій під приводом «об'єднання», «приєднання», «надання допомоги» і т. д.;

2) військово-бюрократична система управління;

3) культурно-національний гніт;

4) насильницька асиміляція.

Розширення імперії шляхом загарбання чужих територій було проявом інстинкту самозбереження існуючої суспільно-економічної системи в Росії. От і задовольнялися потреби поліцейсько-бюрократичної верхівки за рахунок експлуатації захоплених земель, а про соціальний розвиток раніше «освоєної» території турбувалися значно менше. Модель колоніалізму: «Ресурси — захоплені землі — нові ресурси» чудово трансформувалася в один з елементів сучасного неоколоніалізму: «Ресурси — засоби виробництва — нові ресурси». Ресурси (матеріальні, фінансові, людські, інтелектуальні) витрачалися на нарощування (в кращому разі) і розтранжирування (в гіршому) тих же ресурсів. Різні напрямки нарощування і витрачення ресурсів свідчили про неоднакове ставлення центру до залежних територій. До останнього часу потреби внутрігосподарського розвитку підпорядковувалися потребам «юнкерської верхівки».

Ряд авторів, наприклад, Г. Дерлуг'ян із міжнародного Центру імені Фермана Броделя університету штату Нью-Йорк, прагне визначити колоніалізм як стратегію «втягнення нових територій в капіталістичну світосистему» [2]. Логіка побудови такої тези зрозуміла: спочатку відзначається тісний взаємозв'язок між поняттями «капіталізм» і «колоніалізм», а затим з допомогою надуманих аргументів доводиться, що капіталізм у Росії в його класичній формі, характерній для західноєвропейських держав, був відсутній. Звідси випливає, по-перше, що ко-

[1] Див.: Возрождение дипломатии России // Международная жизнь. — 1991. — № 2. — С. 141—157.

[2] Див.: *Дерлугьян Г.* Была ли Российская империя колониальной? // Международная жизнь. — 1991. — № 2. — С. 97.

digitized by ukrbiblioteka.org

лоніалізм у Росії надовго не затримувався. А по-друге, пропонується вести мову про «імперське розширення», тобто, як зазначає Г. Дерлуг'ян, «послідовне встановлення єдиного державно-політичного суверенітету над просторами, що раніше входили в євразійський регіон».

Від такої постановки питання можна одержати подвійну вигоду. По-перше, поняття «неоколоніалізм» зводиться до «встановлення єдиного державно-політичного суверенітету над просторами», буцімто мова йшла про якісь дикі, неосвоєні землі. Це повинно утвердити думку про нормальний, об'єктивний хід становлення Російської імперії. По-друге, сутнісні ознаки колоніалізму «замовчуються» або ж зводяться до декількох другорядних, котрих майже не було в Росії, зате їх легко віднайти в практиці Британської імперії, Нідерландів, Іспанії, Франції. Наприклад, експорт капіталу. Згідно з методологічною посилкою, що «колоніалізм виникає тоді, коли з'являється капіталізм», заперечується існуванням російського колоніалізму до середини XIX століття. З огляду ж на незначний вивіз капіталу в підневільні регіони в кінці XIX — на початку XX століть напрошується висновок, що колоніалізму як такого в Росії взагалі не було.

Останнім часом активізувалось проникнення російського капіталу на український ринок. Воно йде не лише через державні банки, а й з допомогою швидкоміцніючих комерційних, таких, як Востокбанк, Інкомбанк, Токобанк, банків системи Менатеп. Володіючи величезними масами грошей, вони почуваються на українському ринку монополістами, легко придушуючи конкуренцію з боку республіканських банків. Тобто Україна позбавлена права реально розпоряджатися фінансами на своїй території. Зрозуміло, що за таких умов не вдасться створити республіканський економічний простір і захистити споживчий та інвестиційний ринок.

Якщо не взяти під республіканський контроль такі складові економічного простору, як фінанси, банки, митниці, ціноутворення, патентування і т. д., то й надалі національне багатство України перекачуватиметься у східному напрямку.

Попередня практика ціноутворення, що нав'язувалася центром Україні, сприяла колоніальному визиску її. Скажімо, вугільна, металургійна промисловість, галузі агропромислового комплексу України були збитковими, бо ціни на основні види сировини були в 2—3 рази нижчі порівняно із світовими, а ціни на готову продукцію в 2—4 рази перевищували рівень міжнародних.

Досьогоднішні диспропорції в рівні закупівельних цін влаштовували і центр, і Росію, і керівництво України. І лише привідкрита статистика змусила щось робити, принаймні імітувати стурбованість. А турбуватися є про що. Україна — республіка з низькою собівартістю сільськогосподарської продукції. Однак система закупівельних цін побудована таким чином, що рентабельність продукції, проданої за імперськими закупівельними цінами, в Україні складала 29,3 відсотка, в РРФСР —50,1, Білорусії — 47,7, в СРСР у цілому —39,9. Наприклад, 1989 року становище з цукровим буряком було таке:

Республіки	Валовий збір цукрового бурака (тис.тонн)	Державні закупівлі (тис.тонн)	Ціна за 1 тонну (крб.)
РРФСР	37378	32891	73
Україна	51917	51757	48
Білорусія	1810	1632	73
Казахстан	1188	1101	73
Грузія	39	34	61
Литва	1075	916	65
Молдова	3612	3198	51
Латвія	395	329	80

Тільки порівняно з Росією Україна, завдяки політиці державних закупівель центру, у 1989 році недорахувалася 1,3 мільярда карбованців.

1990 року стан речей не змінився. Закупівельна ціна однієї тонни цукрового буряка в Україні була доведена до 50 карбованців, у Білорусії — до 94 карбованців, а в Литві і Латвії — до 82, хоча природні умови в цих республіках приблизно однакові.

Аналогічна ситуація була з цінами на продукцію тваринництва.

Так, наприклад, тонну молока в Україні купували за 410 карбованців, у Білорусії — за 545, Литві — 440, Латвії — 470, Естонії — 420, РРФСР — за 653 карбованці.

Про рівень життя сільського населення України можна судити по розвитку соціальної інфраструктури. Так, 1988 року в розрахунку на одного сільського жителя було вироблено сільськогосподарської продукції на 2840 карбованців, що на 600 карбованців більше від аналогічного показника в цілому по Союзу. А, скажімо, частка капітальних вкладень у розвиток соціального облаштування українських сіл була на 100 карбованців меншою від загальноімперських. Сільський житловий фонд України значно гірше забезпечений водогоном, центральним опаленням, газифікацією, каналізацією та іншими комунальними зручностями не лише порівняно з балтійськими республіками, а й багатьма регіонами Росії.

Відомо, що в РРФСР 1989 року проживало понад 148 мільйонів чоловік, що в 2,9 рази більше від населення нашої республіки. Того року в Росії було введено 71 мільйон квадратних метрів житла, а в Україні — 19,5 мільйона (у 3,6 рази менше). Зауважу, що за рахунок державних коштів у Росії збудували 56,5 мільйона квадратних метрів житла, а в Україні — лише 11,8 мільйона. Коефіцієнт — 4,8.

Того ж 1989 року в Росії ввели в дію дошкільних установ на 297,6 тисячі місць, а в Україні — на 63,8 тисячі (в 4,7 рази менше) і загальноосвітніх шкіл: у Росії — 1477 на 657,4 тисячі учнівських місць, в Україні — 376 на 192,1 тисячі місць. Коефіцієнт — 4,0.

Із наведених цифр видно, що темпи забезпечення українського населення порівняно з населенням РРФСР соціальними благами залежали від волі імперського центру і її провідників на місцях. І скільки б не закликали «згори» краще працювати, бо ж від цього залежить життєвий рівень, ця теза в колоніальних умовах не витримує критики і перевірки довготривалою практикою. А практика наочно довела, що Україна була колонією центру.

2

Аналізуючи прояви економічного неоколоніалізму під сучасну пору на терені України, можна виділити дві основні стратегічні лінії його реалізації: екстенсивну, коли задоволення потреб імперських структур і їх носіїв здійснювалося утриманням загарбаних територій і їх примноженням, додатковим втягненням людських та сировинних ресурсів; і другу — інтенсивну, коли економічний визиск охоплював весь цикл відтворення: виробництво, обмін, розподіл і споживання. У даному разі мова йде про так звані економічні важелі, з допомогою яких простіше, а головно, надійніше викачувати національне багатство з підневільних колоній, котрі ще донедавна мали бутафорну назву «республіки».

Якщо порівняти політику царської Росії і СРСР, то висновок напрошується такий: геополітичні устремління стали засобом розбудови імперії, з одного боку, і, з другого, гарантом територіальної безпеки при постійній захланності своїх і захоплених земель. Страх за випадання підневільних сателітів і можливий вихід їх на власний шлях, власну орбіту, породжував черговий крок до експансії, яка б гарантувала безпеку, а процес реалізації експансивних устремлінь призводив до

digitized by ukrbiblioteka.org

дефіциту ресурсів, коштів і, головним чином, самої безпеки. Керівництво колишнього Союзу і РРФСР неодноразово підкреслювало це своїми діями. Наприклад, колишній помічник колишнього президента СРСР Г. Шахназаров у листопаді минулого року: «З усіх питань, з яких російській демократії належить самовизначитися, найважливіше стосується території країни. Це — корінна проблема всякої держави, а надто російської» [3]. Щоправда самовизначатися російській демократії після строкатих заяв прес-секретаря президента Б. Єльцина, Г. Попова, Г. Бурбуліса, Е. Амбарцумова, як на мій погляд, уже не варто. Член-кореспондент АН СРСР Г. Шахназаров з «наукових» позицій пояснив російським демократам, що «в першій частині свого становлення Росія змушена була спрямувати свої сили на розширення територіального простору, без якого неможливо було захиститися від нашестя з усіх кінців світу. Чим далі відсувалися кордони, тим у більшій цілісності знаходилися столиця і внутрішні районі, тим більше уваги могло надаватися національному розвитку. За переваги, однак, необхідно розраховуватися. З певної пори довелося витрачати все більше сил і коштів для утримання набутих територій, і це надовго стало самоціллю, відсунувши на другий план інші завдання. Тільки після відбиття Наполеона, переставши боятися завойовників, Росія змогла направити основні свої сили на саморозвиток, і XIX століття ознаменувалося небувалим злетом її генія» [4].

Окрім отриманої відповіді щодо територіального експансіонізму Росії з вуст помічника президента Союзу вищенаведена цитата містить немало запитань. Насамперед, чому Росія «змушена» була спрямувати і сили, і кошти на розширення свого територіального простору? Та й з яких кінців світу: з Австралії, Африки, Північної Америки — загрожували Росії?

У контексті наведеного територіальні питання особливо актуально звучать тепер. Адже після кривавих подій у Тбілісі, Баку, Вільнюсі, Ризі, після невдалих спроб спровокувати такі ж події в Україні дивимося на цю проблему, як і на всю політику центру, дещо ширше, ніж звичайно. Демократичні перетворення в країнах Східної Європи, війна в Афганістані, національно-визвольні рухи в колишніх союзних республіках і т. д., а в довоєнний час — пакт Ріббентропа — Молотова, війна з Фінляндією, а перед цим створення Карело-Фінської республіки, утворення на території України Молдавської автономної республіки як плацдарму для подальшої територіальної експансії, приєднання Литви, Латвії, Естонії і т. д. — змушують зробити невеликий історичний екскурс у минуле, в практику проведення зовнішньої політики царською Росією.

Основні напрямки геополітики в контексті всієї зовнішньої політики Росії були закладені царем Іваном Грозним, продовжені Олексієм «Тишайшим». Тут і знищення Новгородської республіки, захоплення Казанського ханства, і так зване возз'єднання України з Росією. Ще активніше розширення «територіального простору» імперії тривало за часів правління Петра I, що дало підстави російським і радянським історикам назвати його великим реформатором Росії, нехтуючи правдивим висвітленням методів здійснення цих реформ.

Ф. Енгельс так характеризував

[3] *Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии.// Известия. — 1991. — 16 ноября.

[4] *Там само.*

розширення «економічного простору» Росії Петром І: «Він ясно... розгледів, намітив і почав здійснювати основні принципи російської політики як щодо Швеції, Туреччини, Персії, Польщі, так і щодо Німеччини. Німеччина цікавила Петра більше, ніж будь-яка інша країна, крім Швеції. Швецію він повинен був розбити, Польщу він міг захопити, досить було йому тільки простягти руку, до Туреччини було ще надто далеко; але стати твердою ногою в Німеччині, зайняти там таке становище, яке так широко використала Франція і використати яке у Швеції не вистачило сил, — це було для нього головним завданням»[5].

Як бачимо, розширення імперії за рахунок інших держав, вихід на простори, вже освоєні іншими народами, зрештою, світове панування — такою була основна мета зовнішньої політики Росії. Хотілося б припустити, що як сама ціль, так і засоби її здійснення стали здобутком істориків, але факти свідчать про зворотне. «Росії на роду написано бути великою державою, і нікуди від цього подітися. Необхідно постаратися зрозуміти: Союз виник і щез (або щезає) у нас на очах (принаймні в його імперському обличчі), а Росія була і буде... Росія просто не може не бути великою державою. Це її хрест. Доля. Це її обов'язок перед рештою світу. Це витікає із її «генокоду», історії, геополітики. Це її призначення, якщо хочете, Божий промисел, не знаю, як точніше це висловити. Є якесь вище призначення, і тут нічого не вдієш»[6]. Або ж таке одкровення: «Не хвилюйтеся, панове, Росія не збирається назавжди скинути з плечей мантію третього Риму»[7].

Так само на південь від Кавказького хребта під турецьким пануванням були невеликі християнські поселення і вірмени, які сповідували християнську віру і щодо яких царизм міг проголосити себе «визволителем»[8].

Використовуючи вказані методи, царська Росія активно вела колонізацію народів у всіх географічних напрямках. Не було такого куточка на землі, куди б не заглянуло або ж не прагнуло дістатися «всевидящеє око». Походи, географічні експедиції в Середню Азію, Сибір, на Далекий Схід, відкриття морів і островів — все це робилося далеко не з наукових міркувань. Зрозумілі нарікання вчених-географів минулого й сучасних істориків на царський уряд, котрий замало виділяв коштів для проведення подібних експедицій.

Наука потрібна була остільки, оскільки її результати послуговували експансіоністським забаганкам, створювали німб цивілізованої нації і держави. На першому місці в політиці Росії взагалі і зовнішній її ділянці зокрема завше були питання загарбання чужих територій з допомогою перевірених практикою засобів. Як писав з цього приводу Ф. Енгельс, «всяке загарбання території всяке насильство, всяке пригноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів»[9].

Не можна не навести ще одну цитату з праці Ф. Енгельса: «До моменту смерті Катерини володіння Росії переважали вже все те, що міг вимагати навіть найнесамовитіший національний шовінізм. Все, що носило руське ім'я, — крім незначного числа австрійських малоросів, — пере-

[5] *Енгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму.// Твори. — Т. 22. — С. 19.

[6] Независимая газета. — 1991. — 24 сентября.

[7] Див.: *Г. Шахназаров.* Три самоопределения российской демократии.

[8] *Енгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму.// Твори. — Т. 22. — С. 17.

[9] *Там само,* С. 23.

digitized by ukrbiblioteka.org

бувало під скіпетром її наступника, який міг тепер з цілковитим правом називати себе самодержцем всеросійським. Росія не тільки завоювала вихід до моря, але й заволоділа як на Балтійському, так і на Чорному морях обширним узбережжям і численними гаванями. Під російським пануванням перебували не тільки фінни, татари і монголи, але також литовці, шведи, поляки і німці. Чого ще хотіти? Для всякої іншої нації цього було б досить»[10].

3

Свята наївність класика!

Успадкувавши від царської Росії весь апарат внутрішнього і зовнішнього поневолення, утримування в послуху цілі народи, взявши за мету й надалі проводити якусь месійну роль Росії щодо інших народів, керівництво СРСР із самого початку проводило курс на невихід республік, а головно України, із Союзу.

З огляду на викладене особливо гострим стало питання пошуку аргументів, які б свідчили про необхідність збереження імперії. Якщо в недалекому минулому доктриною, здатною «цементувати» колонії, був «пролетарський інтернаціоналізм», який, прикриваючись гаслами борця за знищення капіталізму, побудову соціалізму та комунізму, за мир, національну незалежність всіх народів і демократію, об'єктивно зумовлював агресивні дії новітнього абсолютизму, виправдовував наслідки цих дій і результати експансіонізму, то в сучасних умовах краху імперії останнім соціальним «козирем» Москви є так зване «російськомовне населення».

Питання територіальних претензій кремлівського керівництва напряму пов'язується з присутністю в тих чи інших республіках «російськомовного населення». Скажімо, не встигли ми порадіти з приводу проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, як у Москві вустами «демократа» Гавриїла Попова попередили, що можливе відокремлення від України Криму та багато ще чого. Хоча, як відомо, РРФСР раніше від України проголосила свій суверенітет, і ніхто з українських демократів, партократів, екстремістів, націоналістів не попередив керівництво Росії про можливість від'єднання Кубані, Курщини, Бєлгородщини, Вороніжчини, Стародубщини, Ростовщини, частини Саратовської області, Далекосхідного регіону і т. д. до України.

Тільки прийняла Верховна Рада України 24 серпня 1991 року Акт про державну незалежність України, як від імені президента РРФСР Бориса Єльцина його прес-секретар П. Вощанов заявив, що Україна й надалі повинна залишатися в єдиній федерації. У противному разі Росія, наголосив він, залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів, з урахуванням думки людей, що проживають на цих територіях. 27 серпня Михайло Горбачов відреагував на це так: якщо республіка залишається у складі «оновленого Союзу», до неї не буде ніяких територіальних претензій; якщо ж вирішить покинути його, така проблема відразу виникає.

Показовим є виступ заступника голови Комітету з міжнародних справ і зовнішньоекономічних зв'язків Верховної Ради РРФСР Е. Амбарцумова. Посилаючись на те, що «Крим — це якесь особливе утворення, дуже своєрідна спільність», що за часів Російської імперії в Криму добре жилося всім національностям, він заперечує вимогу кримськотатарського народу на

[10] *Енгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму.// Твори. — Т. 22. — С. 17.

свою національно-культурну автономію. Бо ж буцімто таке право мають і греки, і генуезці [11]. Щоправда, праслов'ян (українське коріння), котрі жили там ще раніше, із зрозумілих причин він не згадує.

Входження Криму до складу України вважається Е. Амбарцумовим, як і іншими російськими великодержавниками, «історично несправедливим». Україна подається як агресивна сила, спрямована на загарбання чужих територій — Криму, який, за словами цього політика, ніколи українським не був, а отже, слід вернути його Росії. Цю ідею підтримує Г. Шахназаров, наголошуючи, що росіяни, українці, татари та інші мають підстави вважати себе господарями цієї благодатної землі. «Ів той же час ніхто неможе заперечувати належність півострова Росії» [12].

Із цих виступів можна було б, не маючи інших знань, зрозуміти, що Крим завжди належав Росії, а українці і татари тимчасово, з дозволу Москви, орендували ці землі. Але ж навіть офіційна проросійська історіографія свідчить, що Крим було завойовано і приєднано до Росії в 1783 році. Але це до уваги не береться, перевага віддається аргументу сили, а не силі аргументу. «Це — питання народної долі, і, якщо навіть комусь вдалося б тимчасово забрати Крим у Росії, російський народ рано чи пізно став би домагатися його повернення. Тож чи можуть серйозні політики не враховувати цієї обставини, закладати, по суті, міну уповільненої дії, що може викликати жахливу пожежу?» [13]

За винятком кількох демократів (Олена Боннер, Юрій Афанасьєв) інші або вже зайняли великодержавницьку позицію, або ж вичікують на подальший розвиток подій, щоб у зручний момент «самовизначитися».

Саме так російські псевдодемократи визначалися по відношенню до Фінляндії, Польщі у 1917—1918 роках, а в останні роки — до Естонії, Латвії, Литви: коли вичерпалися всі (за винятком «російськомовного населення») аргументи утримати в сфері прямого, позаекономічного впливу балтійські республіки, дали «вольну». Мовляв, дивись, Європа й Америка, які ми справедливі. Як заявив все той же Е. Амбарцумов, «ми відновили історичну справедливість щодо прибалтійських республік... і зараз Прибалтиці повернена незалежність, до речі, повернена в першу чергу завдяки Росії...» [14]. За словами цитованого автора, ця несправедливість була подолана завдяки месіанству Росії, а отже, Україна мала б відповісти взаємністю — віддати Росії Крим.

Оце і є справедливість «старшого брата», за якою криється прагнення не втратити контроль над «територіальним простором», будь-що отримати Крим як компенсацію за втрачену Балтику, за втрачений геополітичний простір у цьому регіоні. Бо ж, хоча «Росія перестала відчувати постійне напруження, страх за свої кордони, в її історичній пам'яті залишилося особливе ставлення до території. І сьогодні сама думка про те, щоб віддати шмат землі, викличе шквал обурення і прирівняється до зради» [15]. То ж хіба це не «шовіністичний гріх»?

Очевидно, коли російські «демократи» претендують на «споконвічно російську територію» — Крим, то Україна повинна з розумінням поставитися до цих інтересів, бо ж

[11] Див.: Крымская правда. — 1991. — 21 сентября.

[12] *Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии.

[13] *Там само.*

[14] Див.: Крымская правда. — 1991. — 21 сентября.

[15] *Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии.

digitized by ukrbiblioteka.org

Росію і Україну «зв'язують спільність походження та історичного розвитку, спорідненість культури, національний склад населення, густа економічна кооперація. Розірвати ці узи означало б приректи на сумну долю мільйони людей. Хто відважиться на це, той буде проклятий нащадками»[16]

Отакі пророкування придворного вченого для української демократії. Що ж стосується російської демократії, то «збереження союзної державності відповідає корінним інтересам російського народу»[17]. На цьому можна було б поставити крапку. Але аргументи за «оновлений Союз», які приводяться в статті Г. Шахназарова, дозволяють продовжити розмову про об'єктивні і суб'єктивні мотиви боротьби Росії за утримання України в «братніх обіймах».

Союз російським демократам потрібен, щоб запобігти поверненню російського і «російськомовного» населення. Бо ж хто захоче повертатися в Нечорнозем'я, коли є Москва і Санкт-Петербург?

Другий із аргументів зводиться до того, що будуть назавжди втрачені плоди багатовікових піонерських зусиль Росії, яка освоювала величезні земні масиви і допомагала сусіднім націям долучатися до світової цивілізації. Що й казати, здобутки очевидні — Україна стоїть на межі духовного виродження, культурної денаціоналізації, екологічного знищення. То ж чи не досить «допомагати сусіднім націям»?

Третій аргумент полягає в тому, що без Союзу щезне етнокультурний міст із прилеглими країнами, котрий розсував простір власне Росії, перетворював її навіть не в імперію, а в одну із трьох-чотирьох основних сфер вселенської цивілізації.

Четвертий аргумент: якщо Росія дасть свободу республікам, то вони будуть притягнуті новими центрами й інтегруються частинами в західно- і південноєвропейські угруповання, в мусульманський світ та динамічну Східну Азію. Росії потрібен пояс васальних, дружніх країн, від яких би не витікав войовничий католицизм чи ісламський фундаменталізм.

То що ж таке Росія в контексті четвертого аргументу? Де ж її «демократизм» і «цивілізованість»? Виявляється, такими дрібницями можна знехтувати в ім'я глобальної місії Росії.

Саме п'ятий аргумент повинен переконати, що такою глобальною місією є саме існування Росії як гаранта стабільності міжнародної системи, починаючи з XVI—XVII століття[18].

Якщо гарантом стабільності вважати глобальні і локальні війни, яким ліку немає в кожному із століть, включно з XX, знехтувавши різного роду авантюри, спрямовані на поневолення різних прилеглих і віддалених народів, то можна вважати, що Росія, як і СРСР, гідно виконували покладену самими на себе глобальну місію.

Підсумовуючи сказане, зазначу, що в умовах нинішнього етапу економічного неоколоніалізму спостерігається генетична спорідненість концептуальних положень російського абсолютизму із сучасним доктринерством. Доктрина самодержавства в рамках розростаючої імперії, доктрина русифікації та російського православ'я не втратили з часом актуальності і злободенності. Кожна з них знаходиться в розвитку і при нагоді може бути використана для утвердження абсолютизму і поневолення непокірних, волелюбних народів.

---

[16] *Див. Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии.

[17] *Там само.*

[18] *Там само.*

Остап Тарнавський
ЛІТЕРАТУРНИЙ ЛЬВІВ 1941—1944

Найщасливішим для мене був день, коли моє прізвище пролунало на коридорі. Я зірвався до виходу, хоч дехто з моїх товаришів знову висловлював думку, що це, мабуть, викликають на вивезення до концентраційного табору. Та я вважав, що цього безнадійного «сидження», яке принижувало людську гідність, вже досить, і волів вийти звідси, навіть якщо мене планують везти до табору.

Викликали кільканадцять осіб і вистроїли у ряд на подвір'ї, де ще два тижні тому товпилися випадково схоплені культурні діячі Львова. Той самий високий офіцер, який проводив арешти, прочитав нам промову, в якій головним було те, щоб ми нікому не розповідали того, що бачили тут у в'язниці, а тоді називав прізвища, що були у списку. Кожний повинен був «зарапортувати». Тут я знову почув прізвище Позичанюка. Його викликали вже кілька днів тому в коридорах в'язниці. Видно, що він не чув цього виклику, а може, за порадою таких, які й мені радили мовчати, бо, мовляв, це викликають па вивезення до концтабору, ие хотів зголошуватися. Мені спало на думку підказати тому офіцерові, що Позичанюк є у підвалі, але в той момент я вчасно прикусив язик. Я вже раніше сказав тому офіцерові, що не знаю Петра Мірчука, якого в той час викликали, і за це попав у в'язницю. Якщо тепер я скажу, що знаю Позичашока і знаю, що він у підвалі, це може змінити мою долю. І я замовк, хоч і гризло мене якесь почуття провини перед товаришем у нещасті. Але за кілька днів вийшов на волю і Позичанюк.

З такими початковими переживаннями за нової окупаційного влади я зрозумів, що мені треба вирішити, що далі робити. Перша думка була про студії. У той час відкривалися вищі школи, правда,не університет чи інститут, лише курси, на яких можна було набути спеціальність, бо німецька влада ие хотіла дати дозволу на відкриття університету. Однак ці курси, як показала дійсність, були на університетському рівні. Їх потім визнавали усі інші високі школи, до яких перейшли пізніше наші студенти. Та мене притягало більше культурне життя, і я чомусь відчував, що саме в культурному житті я найбільше себе віднайду.

Редактор Осип Боднарович, який у той час редагував «Українські щоденні вісті», що їх видавала видавнича спілка, затверджена посадником Львова Юрієм Полянським, запропонував мені поїхати на студії журналістики до Берліна. Після свого першого досвіду з німецькою владою я не мав великої охоти їхати до Німеччини. Я вірив, що моє місце таки в рідному місті, де я вже перебув одну окупацію, і саме тут я повинен намагатися використати можливості для культурної роботи. З таким наставленням я вирішив стати репортером «Українських щоденних вістей».

З редактором Осипом Боднаровичем я був знайомий з давніх літ. Він чи радше його жінка Анна Мусій-Боднарович підписувала як відповідальний редактор двотижневик «Назустріч», що виходив перед війною. Знав я його також з «Діла», в якому він був одним із редакторів. Праця репортера давала мені змогу краще пізнати життя нашого міста, що відроджувалося після

digitized by ukrbiblioteka.org

накиненого контролю за радянської окупації. Українське населення намагалося перебрати всю ініціативу у свої руки. Це не приходило легко. Наприклад, електрівня. З приходом Червоної армії влада залишила на пості її директора інженера-поляка, який керував цією установою перед війною. Та згодом прийшов йому до помочі інженер з України Коба. Тому що світла треба було відразу, наші інженери намагалися пустити електрівню в рух. Але тут виявилося, що самої лише теоретичної науки замало. Треба було мати ще й практику. На цьому конкретному прикладі ми побачили, наскільки мав рацію письменник Улас Самчук, коли на першому літературознавчому вечорі підкреслював потребу кадрів. Не надто приємно було звертатися до польського інженера за допомогою. Та справу розв'язав щасливий випадок. Інженер Коба не виїхав з міста, коли йому призначили місце й час для виїзду. Він залишився у Львові і далі не розкривав себе, бо був членом партії й боявся відповідальності за свою працю в окупаційній адміністрації. Але його знайшли, і він пустив електрівню в рух, ставши її першим незалежним директором.

За кілька місяців у Львові відкрилися підприємства й установи, не тільки такі необхідні, як пекарні, але й менш важливі, серед них фабрики мармеладу, шоколаду. Про всі ці втішні події писала наша незалежна газета. Та недовго. Вже в листопаді настали зміни. Все культурне життя в Галичині велося в рамках діяльності Українського Центрального Комітету, що взяв під свою опіку всі об'єднання мистецьких сил Львова, за винятком театрів, кінотеатрів і радіостанцій, що підлягали на терені Галичини керівникам пропаганди при окружних староствах. У Львові керівником пропаганди в уряді губернатора Галичини був доктор Райш. Відповідальним за пресу — уповноважений шефа преси при уряді губернатора Генерал-губернаторства у Кракові Георг Леман, який контролював усі видання на терені Галичини. Тож «Українські щоденні вісті», що почали виходити як незалежна щоденна газета — орган міського управління, очолюваного посадником Ю. Полянським, відразу опинилися під загрозою.

Не розвинула своєї діяльності створена при міській управі кооператива «Українська книга», у зв'язку з браком паперу і друкарень, що їх реквізували німці. У Львові не дозволили видавати такий люксус, як незалежний український часопис, що було можливе у Кракові, де й далі виходили «Краківські вісті». Там за перші два роки війни постало «Українське видавництво», яке, не зважаючи на обмеження воєнного часу (цензура, брак паперу), мало українське обличчя і видавало багато книжок, зокрема шкільних підручників, а також «Краківські вісті» і тижневик тієї ж назви з окремим виданням «Холмська земля», призначеним для Холмщини. Формально «Українське видавництво» не підлягало УЦК, а було незалежною комерційною спілкою з власною дирекцією, однак організаційно входило в УЦК як його філія. Видання книжок підлягало німецькій цензурі, як і видання газет, і були під контролем відділу пропаганди Генерал-губернаторства чи радше під опікою шефа преси при уряді генерал-губернатора. Шефом преси у Кракові був доктор Гасиер.

На початку німецької окупації, коли у Львові постала Українська Національна Рада під проводом Костя Левицького, як головне представництво українців, були спроби створити незалежне українське видавництво у Львові, але виникла проблема з папером і друкарнею.

У той час з дозволу міського управління почали виходити «Українські щоденні вісті», під редакцією Осипа Бодиаровича. Однак після того, як почала функціонувати цивільна адміністрація, постало також німецьке видав-

ництво, а радше поширило рамки своєї діяльності німецьке видавництво у Кракові, яке видавало там німецький щоденник «Кракавер цайтунг». У Львові це видавництво почало випускати газету «Лємбергер цайтунг». Воно відповідало за видання трьох щоденних газет трьома мовами: українського щоденника «Львівські вісті», що почав виходити вже у вересні, під редакцією Євгена Яворівського, польського — «Газета львовска», під редакцією Станіслава Василевського та німецького «Лємбергер цайтунг». Це видавництво зайняло будинок колишньої газети «Вєк нови», на вул. Сокола, ч. 4. Тут дістала приміщення редакція української газети — чотири малі кімнати на другому поверсі в офіцинах. У тому ж щоденнику «Львівські вісті» появилося оголошення, що у Львові приступає до праці «Українське видавництво часописів і журналів для дистрикту Галичина» і в його видавничих планах буде, крім щоденника, також тижневик для населення Галичини «Рідна земля» та три журнали: для дітей, для молоді і літературно-мистецький журнал. Це оголошення, під яким не було підпису, вияснило наміри нового уряду: всю пресу в Галичині перебрати під свою опіку.

У перші тижні по всіх місцевостях, де радянська влада видавала місцеві газети, також почали виходити місцеві газети. Німці їх толерували, поки вони не виявляли на своїх сторінках ніяких протинімецьких поглядів. Та почин у Львові мав на меті зліквідувати всю українську незалежну пресу і передати всю видавничу справу німецькому «Видавництву часописів і журналів у Генеральному губернаторстві».

Для видання газети потрібно було не тільки кваліфікованих редакторів, але й друкарень та паперу. Редакторів українських газет можна було знайти серед українців, але приділ друкарень (а ще більше паперу) залежав від німців. У такій ситуації німці легко опанували видавничу ділянку. Існування літературного журналу чи журналів для дітей і молоді треба вважати привілеєм, що його ми отримали внаслідок переговорів з адміністраційною владою.

Я відразу опинився у подвійному заангажуванні. Вже раніше я почав співпрацювати з «Українськими щоденними вістями», пишучи актуальні репортажі із життя міста. Ця газета мала амбіцію стати українським репрезентативним пресовим органом, щось на зразок передвоєнного «Діла». Тож і приступили до співпраці в ній відомі журналісти з передвоєнним стажем і націоналістичним минулим, як Іван Гладилович чи Володимир Дзісь. Та німці не бажали бачити українського репрезентативного національного органу. В їхньому розумінні преса повинна була також співдіяти для німецької перемоги, отже, газета мала бути тільки інформативна і друкувати воєнні повідомлення, урядові розпорядження тощо. Це швидко зрозумів Євген Яворівський, колишній співпрацівник Боднаровича, Гладиловича, Дзіся та інших з концерну Тиктора, який прийняв запрошення «Видавництва часописів і журналів у Генеральному губернаторстві» видавати українську популярну щоденну газету «Львівські вісті». Моє знайомство з Яворівським уже в період творення літературного клубу звело мене знову з цим ентузіастом газетярського діла; я доставляв йому актуальні репортажі з міста, знаючи, що такі дописи більше підходять для популярної газети, ніж для задуманого репрезентативного пресового органу. Та цю мою роздвоєність між двома газетами вирішила сама адміністрація. Уповноважений шефа преси у Львові Георг Лемап просто запропонував редакторові «Українських щоденних вістей» Боднаровичеві пост головного редактора «Львівських вістей», пояснивши при тому, що це буде єдина українська щоденна газета, яку може дозволити влада у Львові. Так адміністраційним за-

digitized by ukrbiblioteka.org

ходом, без жодного спеціального розпорядження, зліквідовано «Українські щоденні вісті», й українською щоденною газетою у Львові стали «Львівські вісті», видавані німецьким видавництвом.

Нам виділили чотири малі кімнати на другому поверсі в задній частині будинку. Першу кімнату відразу від сходів зайняв головний редактор Боднарович, і в тій же кімнаті примістилася його секретарка. До складу редакції увійшли, крім Яворівського, який продовжував редагувати газету, Ярослав Шав'як, який до війни працював у концерні Тиктора, Степан Конрад, який раніше був учителем гімназії, і я. Редактор Боднарович, знаючи про планування видавництва випускати літературний журнал, натиснув на те, щоб цей журнал почав виходити якнайшвидше. Це пояснювалося його особистим замилуванням, бо він не тільки цікавився літературою і писав огляди та рецензії на книжки, але й був перед війною видавцем двотижневика «Назустріч». У порозумінні із шефом преси він запросив до підготовки першого числа планованого літературного журналу двох паань Струтинських — Марію, за професією вчительку, яка перед війною була редактором журналу «Українка», та Антоніну, теж учительку гімназії. Обох я знав. Марія Струтинська, яка втратила чоловіка, відомого журналіста, в ганебному вбивстві українських в'язнів у львівських тюрмах під час відступу Червоної армії у 1941 році, організовувала час від часу у себе вдома пополудневий чай, запрошуючи письменників і митців для підтримки товариських зв'язків у мистецькому та літературному світі. На цих зустрічах бував і я. З Антоніною Струтинською я познайомився ще у гімназії, коли вона після закінчення Львівського університету почала практику у мого викладача української літератури Михайла Тершаківця.

Обидві панї дістали кімнатку поруч із кабінетом головного редактора і там підготовляли новий літературний місячник, що дістав назву «Наші дні». Підключили до цієї праці й мене; мені припало підготовляти для журналу хроніку. У той час ще виходило багато різних часописів на Україні і їхній перегляд давав багатий матеріал для хроніки. Роль хронікаря залишилася за мною й після того, як «Наші дні» перейшли до «Українського видавництва», і я сумлінно виконував її до останнього числа, що вийшло у травні 1944 року.

Перше число «Наших днів» вийшло у грудні 1941 р. Це було справді свято української літератури. Під час війни, під окупацією, вдавалося видавати український незалежний літературний журнал. Пам'ятаю, з яким захопленням всі ми у цій нашій малій кімнатці оглядали перший примірник першого числа нового літературного журналу, що йому довелося бути репрезентативним літературним органом на всі роки війни та об'єднати у співпраці найкращі літературні сили як у Галичині, так і з інших земель України, коли відступ німецької армії потягнув за собою нову еміграцію і вона на якийсь час затрималася у Львові. Це було перше й останнє число «Наших днів», що вийшло у цьому видавництві під керівництвом Осипа Боднаровича. Кола, які стояли близько до «Українського видавництва» і до яких належав також Боднарович, не занехаяли своїх старань, щоб бодай літературний журнал і два обіцяні журнали для молоді й дітей затримати в українських руках. І цього вдалося досягнути. При німецькому видавництві залишилися «Львівські вісті», а «Наші дні» перейшли вже з початком січня 1942 року до «Українського видавництва», що дістало будинок колишньої польської «Газети пораиией», на вулиці Зиморовича (за німців Агорпштрасе), ч. 15. Так і було подано на останній сторінці журналу: «Українське ви-

давництво, спілка з обмеженою відповідальністю, Краків — Львів». Місце редакції було у Львові.

Так виникли у Львові два українські видавничі осередки: «Українське видавництво», центр якого був у Кракові, і німецьке, яке було відповідальне за всі видання в дистрикті Галичини, включно з українською пресою.

«Українське видавництво» почало невдовзі видавати ще два журнали: «Дорога» — журнал для молоді, що його редагували провідники молодіжної організації «Пласт», яка існувала за традицією, хоч і неофіційно, Юрій Старосольський та Ольга Кузьмович, і «Малі друзі» — журнал для дітей, за редакцією Богдана Гошовського. Крім того, при «Українському видавництві» виходила ще «Вечірня година» — журнал, у якому друкувалися нові цікаві повісті та оповідання. Його редактором був Роман Купчинський.

Хоч осередок та офіційне місце перебування «Українського видавництва» були у Кракові й там виходив офіціоз цього видавництва «Краківські вісті», тепер головна квартира видавництва опинилася у Львові. Тут містилися всі редакції, тут працювали такі видатні постаті нашого літературного і культурного життя, як Василь Сімович, Микола Шлемкевич та інші. І хоч вони позиційно не були зв'язані з котримсь із видань, вони відповідали за всі видання цього видавництва.

Офіційно, як відповідальний редактор, «Наші дні» підписував Іван Німчук, але фактичним редактором була Марія Струтинська. Однак всі знали, що журнал підготовляє колегія, до якої входили Василь Сімович, Микола Шлемкевич, Святослав Гординський та Роман Купчинський. Такий самий вплив мали ці видатні працівники видавництва й на інші видання.

«Видавництво часописів і журналів у Генеральному ґубернаторстві» також поширило свою діяльність. До «Львівських вістей» додали ще український тижневик «Рідна земля», що його редакцію очолив Юліан Тарнович. Це був зручний вихід для німецького видавництва, щоб зліквідувати всі районні газети, які продовжували виходити, поки в тому чи іншому місті або містечку був запас паперу та друкарня. Але вже у 1942 р. в Галичині зникли всі районні видання. Такі видання ще появлялися в районних центрах, розташованих ближче до фронту, де не було цивільної адміністрації і дозвіл на видання таких газет давала армія.

Між цими двома видавництвами у Львові насправді не було суперництва. Всі ми розуміли дійсність. «Українське видавництво», а особливо газета «Краківські вісті» мали дещо вільнішу руку. Газета виходила далеко, у Кракові, і хоч її головними цінителями були читачі в Галичині, вона не мала такого «засягу», як «Львівські вісті», які виходили накладом понад сімдесят тисяч примірників. Тут, у Львові, око цензора було пильніше, і газета мала формальний вигляд, у той час як у «Краківських вістях» було більше редакційної свободи.

Іван Німчук був редактором «Краківських вістей» у Львові, на додаток до цілого редакційного складу у Кракові, що його очолював Михайло Хом'як. З Німчуком працював у Львові як репортер Богдан Нижанківський. Найбільш уваги Німчук присвячував культурним імпрезам у Львові, особливо театральним виставам. Від перших днів німецької окупації у Львові постав український театр, що його очолив колишній петлюрівець Андрій Петренко, а мистецьке керівництво взяв на себе Володимир Блавацький, який перебував у театральному осередку ввесь час радянської окупації. Театр займав великий будинок львівського театру, що ще від часів перед першою світовою війною, за панування австрійської монархії, був предметом

digitized by ukrbiblioteka.org

мрій і надій українських театральних митців. Уже в половині липня театр дав першу виставу на великій сцені — оперу Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Німці наклали руку на театр, але дали українським акторам повну свободу дій та незалежність у підборі репертуару. Театр швидко розширився, мав аж чотири відділи: драматичний, оперний, оперетковий та балетний. Підпорядкували театр відділові пропаганди і фінансів міського старости. Німці не жаліли матеріальної підтримки для театру, і тому він міг успішно розвиватися. Вистави були й для німців, переважно балетні, оперні й оперетковi. В театрі працювало понад 600 осіб акторського та допоміжного персоналу. Лише сам оркестр нараховував 85 музикантів, у хорі було 58 співаків. За неповні три роки театр поставив 24 драматичні чи комедійні вистави, 18 опер і оперет, п'ять балетів і три балетні покази. Тож і було про що писати в газеті, тим більше, що актори просто чекали на рецензії чи повідомлення про свої вистави у пресі. Я був відповідальний у редакції «Львівських вістей» за відділ дописів про культурні імпрези, а також за театральні рецензії. Тому мені дуже часто доводилося зустрічатися з редактором конкуренційних «Краківських вістей» І. Німчуком, з яким я досить близько зжився. Це ж він був головним редактором «Діла» і нагородив мене літературним відзначенням у 1938 р. Ми дуже часто обмінювалися думками про вистави, але наші рецензії завжди були самостійні, хоч у загальному збігалися в оцінці. Рецензії на музичні імпрези у Львові, включно з операми й оперетами, писали професійні музики, переважно Василь Барвінський або Станіслав Людкевич, Борис Кудрик, Роман Савицький, Зіновій Лисько.

Німецька окупація не зуміла стати на перешкоді культурного життя українців Галичини, що легко і швидко зробили більшовики. Сліди нашого культурного життя залишилися на сторінках українських видань, особливо літературно-мистецького місячника «Наші дні». Цей журнал — яскравий документ про українське культурне життя Галичини того часу. Зрозуміла річ, що наше культурне життя у невідрадних обставинах війни, коли спочатку фронт посувався на схід, а згодом став знову повертатися, пересуваючись етапами на захід, не могло себе повністю проявити. Найцікавіший період припав на той час, коли під контрнаступом Червоної армії німці залишали далеко висунені терени на сході і до нас почали прибувати деякі українські діячі, яких більшовики не встигли вивезти і які почали культурну працю під німецькою окупацією.

Першим прибув до Львова Аркадій Любченко, якого ми з таким ентузіазмом вітали ще за першої більшовицької окупації. Він уособлював у собі справжню зустріч з Україною. Ще в двадцятих роках він виявив надзвичайну діяльність, коли наша література переживала нове відродження. Він стояв близько до Миколи Хвильового, був незмінним секретарем ВАПЛіте та співзасновником «Літературного ярмарку». Йому вдалося висмикнутись із рук більшовиків, коли вони насильно вивозили українських діячів перед наступом німецької армії. А. Любченко залишився у Харкові і вже з перших днів німецької окупації у голоді й холоді намагався організувати українське культурне життя з тих залишків інтелігенції, яким вдалося уникнути вивезення.

Вже у жовтні 1942 р. почала виходити у Харкові газета «Український

засів». Любченко співпрацював у редакції «Нової України», що її редагував Віктор Петров. Приїзд Любченка на захід означав упадок цього українського піднесення у Харкові, але приніс подих широкої України, бо слідом за ним у Львові появилися й інші українські письменники та культурні діячі. Однак у той час Любченко вже був хворий, він пережив передчасну смерть своєї молодої подруги Рути Темницької, з якою мав намір одружитися, і, переїжджаючи Чехо-Словаччину, помер у 1945 р.

Приїзд А. Любченка до Львова журнал «Наші дні» у числі за березень 1943 р. відзначив спеціальною новинкою на першій сторінці. А в наступному числі цього місячника появилася його новела «Остання ніч».

Приїзд письменників та культурних діячів з України вплинув на пожвавлення літературного і мистецького життя у Львові. Частіше тепер відбувалися літературні вечори чи доповіді про літературу, в журналах і газетах почали появлятися прізвища нових авторів. Незважаючи на цензурні обмеження, на сторінках наших видань дискутувалося питання української культури. У травневому числі «Наші дні» помістили статтю Святослава Гординського під назвою «Бій за Європу», присвячену дисятиріччю смерті Миколи Хвильового, з великим портретом письменника на першій сторінці журналу.

До Львова прибув і Тодось Осьмачка, про якого ми мало знали, бо більш відомі були нам Григорій Косинка, Євген Плужник чи й Валеріан Підмогильний. З Т. Осьмачкою в мене вийшла ціла авантюра, що дивним збігом обставин розтягнулася на довгі роки. Коли ми довідалися, що він дістався до Львова, я вирішив відвідати його, щоб за звичкою репортера подати у пресі про нього вістку. Осьмачка замешкав у львівського адвоката Романа Криштальського, який був також скрипалем. Із Криштальским я був знайомий. Він був відомий тим, що на славному процесі 59-х (учнів і студентів, що їх судив радянський суд у 1940 р. за націоналізм) був одним з оборонців. Тож без спеціального домовлення я забіг до просторого помешкання Р. Криштальського на вул. Сикстуській, напроти «Народної гостиниці», і запитав, чи в нього живе Осьмачка. Криштальський вибіг з канцелярії, щоб відкрити мені двері, і в поспіху, бо, видно, був зайнятий якоюсь важливою справою, тільки рукою показав на одні з дверей у коридорі. Я підійшов до дверей і почав стукати, спочатку несміло, а далі досить голосно. Але відповіді не було. Тоді я злегка відхилив двері, просунув голову і застиг від здивування: у напівтемній кімнаті на підлозі горілиць нерухомо лежала людина, розпростершись хрестом. Побачивши мене, високий мужчина швидко схопився на ноги і закричав: «Як ви посміли без запрошення вдертися у мою кімнату?» Я почав виправдовуватися, сказав, що прийшов від преси, щоб його привітати і надрукувати вістку про його приїзд, але мої виправдання не доходили до мого співрозмовника. Він ще вигукнув кілька «приємних слів» і просто вигнав мене. Згодом від інших приїжджих я довідався, що з Осьмачкою треба бути обережним, бо він багато пережив у житті і навіть змушений був прикидатися божевільним. У такій ситуації я відкинув думку про повідомлення у пресі про його приїзд, бо ж і не кожного ми вітали у пресі та й нелегко було такі вітання проштовхнути через цензуру.

За якийсь час я зустрів Осьмачку в літературному клубі і мав змогу розмовляти з ним. Він нарікав на брак грошей, розказував, як йому тяжко в новому місті прожити кожний день. Щоб завоювати в нього довір'я, я запропонував йому дати мені один із його віршів, який я надрукую у «Львівських вістях» і це дасть йому змогу дістати гонорар. Осьмачка радо

digitized by ukrbiblioteka.org

погодився, витягнув із течки листок паперу з надрукованим на машинці віршем. Я не читав вірша, тільки пробіг очима по рядках і побачив, що їх шістнадцять, чотири строфи. І тут блиснула мені думка, що я міг би відразу заплатити йому гонорар своїми грішми, а потім, після публікації, забрати собі гроші у касира видавництва. Осьмачці ця ідея дуже сподобалася. У «Львівських вістях» за один рядок вірша платили п'ять злотих, отже, я витягнув із кишені 80 злотих і за розпискою передав їх Осьмачці. Лише наступного дня я побачив, що у вірші є один досить «блюзнірський» рядок, через який вірш не тільки не буде добре сприйнятий, але й можемо мати неприємну розмову з цензором.

Я пробував знайти Осьмачку, та це мені не вдавалося. А вірш я повинен був надрукувати, щоб відібрати виплачені йому гроші. Тож я замінив цей невдалий рядок своїм власним, який цілком підходив до змісту вірша, і віддав його до друкарні.

На жаль, не маю цього числа «Львівських вістей», щоб навести цю заміну. Вона мені видалася тоді невинною. Та проблема почалася тоді, коли газета з віршем Осьмачки появилася в місті. Поет негайно прибіг до редакції і вже знайомим мені з першої зустрічі голосом прикинув до мене: «Чому ви так спотворили мою поезію?» Я навіть не пробував виправдовуватися, бо добре розумів, що без згоди автора не повинен був міняти тексту. Але було вже пізно. А Осьмачка тільки заявив: «Я з вами не буду здоровкатися більше і не хочу вас знати». Я навіть не встиг вияснити, що це я повинен його вітати перший, бо я молодший від нього, але Осьмачка був уже за дверима. І справді, він дотримував свого слова майже десять довгих років.

Уже після війни і скитальщини я зустрів Тодося Осьмачку в 1951 році в Америці, у Філадельфії. Він і далі проходив попри мене, ніби не знав мене. Але коли наш Літературний клуб у Філадельфії організував йому авторський вечір, а я був секретарем цього клубу, тоді обличчя Осьмачки якось змінилося. Особливо після цього поетичного вечора, коли Осьмачка не читав, а співав свої поезії. Поет був зворушений, і тоді я вперше побачив його усміхнене обличчя. Він так і сказав недосказано, що було в його стилі: «Я все ще пам'ятаю, але й забуваю».

Згодом мені довелося ближче зійтися з Осьмачкою. Після його подорожей по Америці, коли зорганізували групу людей, які відкрили фонд допомоги поетові. Осьмачка появився одного дня у канцелярії З'єднаного Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК), щоб допомогти йому дістати якийсь документ, з яким він міг би поїхати до Канади. Я тоді написав на офіційному папері установи довідку, що відомий український поет, який прибув з України, для пізнання нової країни поселення переїжджає в Канаду і просить допомогти йому в його подорожуванні.

Десь за кілька років Осьмачка знову появився в канцелярії ЗУАДК і звернувся до мене: «Могли б ви мене ще раз забезпечити таким документом, як ви колись мені дали?» Я вже й забув, який це був документ, та й кажу, що він міг би почати старатися дістати громадянські папери. Але Осьмачка хитро усміхнувся і пояснив, що йому потрібний саме такий документ, який я йому був дав. «Ви не знаєте, як цей документ респектують. І допоможуть у дорозі, і ще й нагодують, навіть поліцаї».

Поліцаї для Осьмачки були найбільшим страхіттям, а ось у дорозі по Канаді він знайшов серед них приятелів, які допомогли йому без грошей подорожувати по широких просторах цієї країни. Та на цьому мої зв'язки з Осьмачкою не закінчилися. Бачачи його безпорадність, я запропонував

йому, порозумівшися спочатку з президентом ЗУАДК д-ром В. Галаном, місце наглядача, або, як кажуть американці, менеджера будинку, що був власністю Допомогового Комітету. В домі були приміщення канцелярії ЗУАДК та ще якихось установ, був дитячий садочок, мистецька студія, що її вів митець Петро Мегик, але на ніч дім залишався без нагляду. Для Осьмачки виділили помешкання: дві кімнати з кухнею на другому поверсі і дали винагороду — 40 доларів на місяць. Це давало йому не тільки змогу сяк-так утримуватися, але й можливість дістати право на пенсію суспільного забезпечення після 62-х років життя.

Осьмачка прийняв цю посаду й відтоді став майже щоденним нашим співжителем. До своїх обов'язків він ставився засерйозно. Коли я пояснював йому, що це не його діло порядкувати на сходах чи й підмітати хідник, він обурювався і твердив, що знає свої обов'язки. Кожного понеділка вранці він приходив до канцелярії, щоб дістати долара і купити потрібні додатки до чищення. Для розрахунку він приносив потім записку і на ній точно обраховував товар і ціну, наприклад, мило — 18 центів, порошок — 21 цент, і завжди нараховував десь на 60 центів. Решти не приносив. Просто писав: «Решта розійшлася». Мені вистачало для розрахунку розписки, тому не було потреби дискутувати. Та я був певен, що Осьмачка за один долар пробував прожити цілий тиждень. У його кімнаті було тільки ліжко і стіл. Ніякого покривала ні на ліжку, ні на столі. Він мусив бачити простір під ліжком, чи там хтось не ховається, коли він іде спати. На столі було складене різне приладдя: молоток, щипці, ножик, шруботяг, ножиці й таке інше — все рівно, рядочком. Одного разу вийшло непорозуміння з керівником мистецької студії. Вранці прийшов до канцелярії Петро Мегик і заявив, що у студії пропало зі стіни дзеркало, а воно потрібне, щоб натурниця могла подивитися на себе. Напевно дзеркало зняв Осьмачка. Я пішов з Мегиком до кімнати Осьмачки. І справді, на стіні в його кімнаті висіло студійне дзеркало. Мегик аж вигукнув: «Ось моє дзеркало!» А Осьмачка на це: «Це моє дзеркало!» Мегик тоді пояснив: «Так, але ви його стягнули зі стіни у студії». Осьмачка не заперечував: «Так, бо воно мені потрібне». Тоді Мегик, підійшовши до дзеркала, заявив: «То я забираю його собі». А Осьмачка заступив йому дорогу і з кривим усміхом спокійно сказав: «Спробуйте!» Я порадив Мегикові купити нове дзеркало для студії за рахунок ЗУАДК.

На цій «менеджерській посаді» Осьмачка висидів рівно десять місяців. Отримавши платню з кінцем десятого місяця, він просто зник. Як вивилося згодом, він поїхав до Європи. Посада в ЗУАДК була йому потрібна, щоб заробити гроші на поїздку. Він забрів аж до Югославії. Повернувся уже інвалідом і був прийнятий, користуючися пенсією соціального забезпечення, до лікарні в Нью-Йорку.

США

digitized by ukrbiblioteka.org

КРИТИКА

Тарас Возняк
«НАРОДЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ З ДУХУ МУЗИКИ» ТА «ЛІСОВА ПІСНЯ». СЛОВО — МУЗИКА — МОВЧАННЯ

Епоха кінця століття, поза всяким сумнівом, була епохою переоцінки цінностей. Цінностей як життя, так і культури. Чільним розвінчувачем ілюзій в обох цих царинах був донещодавна так ганьблений у нас Фрідріх Ніцше. Пробуючи дослідити яке б то не було явище в культурному житті того часу, як, зрештою, і літ наступних, ми ніяк не зможемо обминути цього мислителя.

Отже, Ф. Ніцше та Леся Українка. Не буду торкатися того, наскільки вона була ознайомлена з доробком Ніцше — полишу цю справу лесезнавцям. Відзначу тільки, що цвяхи, якими він прибивав до ганебного стовпа багато що з так званих культурних цінностей чи стандартів того і не тільки того часу, пронизували все культурне життя епохи і сягали, хотів того чи ні хто-небудь, чи не всіх інтелектуалів тогочасного світу. Хоча слід здати собі справу, що ставлення Лесі Українки до Ніцше було доволі неоднозначним. При аналізі паралелей в їх творчості спробуємо розкрити не тільки явні, але й приховані, а почасти і потенційні кореляції між ними. Однак це тільки одне із завдань даної розвідки, натомість друге полягатиме в тому, щоб спробувати ступити ще крок у тому напрямку, в якому розгорталась думка цих обох мислителів. Зокрема це стосуватиметься саме Лесі Українки. Я б хотів розкрити ті інтенції, які, гадаю, ясно не усвідомлювалися й самою нею. Принаймні в декларативній формі.

Що, окрім епохи, єднало їх обох? Чисто зовнішньо — трагедія особистого життя. Тілесна слабість змушувала їх гостріше, контрастніше сприймати навколишній світ, брати його в глибинному зрізі. У житті їх переслідувало те, що дійсно є долею в її грецькому розумінні, як чогось невідворотного і навіть «богам непідвладного» («Одіссея», III, 237).

Попередньо ми неначе чисто риторично вжили слова «життя» і «культура». Однак для цього нашого міркування вони стануть важливими вихідними пунктами. Бо ж усім відома гостра позиція Ніцше щодо понять, ними окреслюваних. Щось подібне ми зустрічаємо і в «Лісовій пісні» — тут теж іде своєрідне протиставлення цих двох сфер — культури людей і природного життя лісу. Якщо ж бути ще прецизійнішим, то в обох винесених у заголовок творах дуже важливе місце посідає взагалі дуалізм як такий. Через обставини, особливу напругу їх творчого шляху та життя він став істотною рисою їхнього менталітету. Він став настільки істотним, що, щоб підсилити рельєфність своїх побудов, Ніцше навіть скористався зовнішньою атрибутикою яскраво дуалістичної міфології зороастризму. З одного боку, таке чорно-біле бачення може виглядати спрощенням, вульгаризацією, однак драстичність і навмисне загострення в його сентенціях без сумніву зачепило саму серцевину людини. Однак ці крайнощі найяскравіше проявилися в більш пізніх творах Ніцше. Ми ж, для свого аналізу, обмежимось ранньою його роботою — «Народження трагедії з духу музики» та «Лісовою піснею» Лесі Українки. Тут паралелі проявились найрельєфніше.

У своїй першій роботі, аналізуючи структуру грецької культури, Ніцше

побачив у ній вже згадувану нами бінарність чи дуалізм. Вона постала перед нами в образах світлого, вираженого в пластичних образах а п о л о н і ч н о г о та темного, пристрасного, непластичного, музикального д і о н і с і й с ь к о г о.

З одного боку, Аполлон — «осяйний», «сонцесяйний» бог, який перетворив для грека неоформлену, хаотичну світову круговерть в порядок і міру. Він був потрібний, щоб постав світ богів, світ хоча й ілюзорний, однак впорядкований, в якому жити стало трохи нудно, однак простіше і спокійніше, світ, де дикі пориви попередньої епохи титанів були придушені, а людина стала людиною цивілізованою. Появилась, власне, культура як система, як конвенція і обмеження. «Аполонічна ілюзія була потрібна для спокою людини в неоформленому буянні світу, ілюзія як міра, як щось, що хоча й ілюзорно, проте цей світ впорядковує», — пише Ніцше. Співцем такого аполонічного світу став старий Гомер — сліпий впорядковувач світу. В його розмірених «Одіссеї» та «Іліаді» світ дістав свою основу і структуру, тобто знайшов міру. Тільки після цього його стало можливим зміряти.

З другого боку — Діоніс. Це бог темний і нестримний, для якого найприроднішим станом є «сп'яніння». Це бог, генеза якого йде радше з епохи хаосу як розверзтості. Він не ховається за ілюзії конвенціональної цивілізованості, не боїться заглядати в жахливі безодні буття, щоб відчути блаженний страх перед ними. Це бог невиразимого в слові; бог музики не як розміреності, а як голої емоції і тону; бог не культури, а волі. Йому притаманна «жахлива глибина світорозуміння». Його «Надмірність виявляється істиною... в муках народжене блаженство говорить про себе з самого серця природи». Співцем діонісійського став творець народної пісні Архілох. У ній музикальне, як первісне пісні, протиставилось гекзаметру, взагалі слову.

Тим самим Ніцше окреслив дві названі нами сфери: першу — це сферу к у л ь т у р и, слова, ритму, розміреності, міри як такої; і другу — це саме м'ясиво ж и т т я. Його ми бачимо як неоформлене, не схоплюване в слово, тільки передчуване, буйне, незбагненне і... жахливе, ба навіть блюзнірське.

Ніцше вважав культуру чимось штучним, він бачив її зробленість, тоді як у нурті діонісійського, що виривалося із сущих, предметних схем культури до в принципі не пізнаваного — власне повні життя, «що торжествує перед ликом свого бога». Ця позиція дуже відрізнялася від тогочасної культурної думки. Для неї була головно притаманна, попри кількох закоренілих песимістів, зворотна інтенція. Спостерігалася тенденція до висунення на передній план саме культури, що врешті-решт призводило до обмеження по-справжньому творчих потенцій людини, яка може дійсно творити не в сущому культури, а у відкритості до того, що в культуру ще не втягнуте. Ніцше помітив і визнав хворобливою тенденцію до підміни власне життя культурою.

Ця ж проблема приховано присутня і в «Лісовій пісні». Тут теж маємо дуалізм культури і життя. Не займатимемось зовнішніми паралелями наших двох творів — вони очевидні. Генеалогія фавнів та мавок, перелесників та німф не викликає сумнівів. Можна було б сказати, що це тільки данина епосі — наліт Сецесіону. Однак, гадаю, для них обох вибір матеріалу не випадковий, хоч у поетеси знайдений радше інтуїтивно.

Отже, детальніше приглянемось до «Лісової пісні». Як і в Ніцше, весь універсум драми, за окремими винятками «колаборуючого» дядька Лева, розколений на дві окремі сфери — лісової нечисті та людей. Що є світом людей? Це світ культури, умовності, ритуалу, розуму як міри, а отже, і обмеження. Йому притаманна поміркованість, зміримість. Він у всіх своїх параметрах зміренний, охопний, а тому заданий власне цією своєю обмеженістю. Йому

digitized by ukrbiblioteka.org

протистоїть світ лісовиків. Це рудимент діонісійського світу старої Греції, це світ первинний, безпосередній, таємничий (він таїнства, а не посполитої таємниці), світ спілкування з конституційно непізнаваним, світ принципово нерозумний, бо в рамки розуму не втискуваний. Звичайно, поетеса як через культурний, так і в мовний контекст наділила як одну, так і другу сферу невластивими їм елементами. Тут є певна непослідовність. Однак головний задум, очевидно, хоч він і не був цілком свідомим, саме такий. Окрім того, «Лісова пісня» є художнім твором, а не якоюсь філософською ілюстрацією. Отже, маємо два світи, два підходи, чи, може, два способи життя, а якщо говорити про власне людину, а не персонажі тексту (це поняття в принципі різні), то й про дві тенденції в самій людині. Однак знову повернімось до тексту й двох окреслених у ньому сфер. Спроби їх контакту часто ведуть до невдач, бо для цього врешті-решт потрібне їх взаємне перетворення, відречення від себе, потрібно стати гомогенним іншому, з ким ти входиш у контакт. Мавка, щоб зрозуміти, полюбити людською любов'ю, має стати розумною, тобто має перестати бути свавільною лісовою німфою, а стати посполитою жінкою, має відректися від часто дійсно нелюдського (згадаймо поведінку її подруг, їх мстивість), що не є навіть жорстокістю, бо є поза рамками етики — поза рамками людського. Спроби дядька Лева теж не сягають далі розуміння того, що є щось поза світом людей і культури. Однак це тільки чесне розуміння того, що є «річ у собі», яка недосяжна раціональному пізнанню. Правдивого вникнення в світ діонісійського сп'яніння у нього немає. Він не відважується пуститися розуму, чим неначе був покараний Лукаш, хоч тим самим він ввійшов у світ Мавки, став нерозумним. Отже, саме Лукашеві, попри поверхово-емоційне прочитання тексту, і вдалося зробити те, що не вдалося Мавці. Він увійшов у світ сатирів, змінивши при цьому свою суть. І це не могло відсторонити від нього Мавку, яка, навпаки, була зваблена в принципі недоступним їй світом людей. Вона пробувала полюбити його як людину, а отже, істоту зі світу конвенціонального, світу культури, в якому сама жити б не змогла. І не змогла не тому, що Килина є удатливішою, а тому, що не є людиною.

Так виглядає диспозиція в драмі, такими є головні реляції між цими двома таборами з нашого погляду. Однак мене цікавить не стільки саме вона, скільки те, що все це повинно означати для людини, причому як для людини взагалі, так і для власне Лесі Українки та її творчості. Тобто тут ми маємо два різні питання, хоч вони і тісно переплетені між собою.

Отже, спочатку розгляньмо трагедію творчості Лесі Українки, що відобразилася в «Лісовій пісні». Чому трагедію? Та, по-перше, тому, що всяка справжня творчість може бути тільки трагедією. Це трагедія неповноти, незавершеності, недосконалості, бо ж тільки вичерпаний митець є рівним самому собі в своєму творі і тим задоволений. Однак все це речі відомі. Леся Українка звичайно ж задавалася питанням своєї творчості, в кожному із своїх творів стаючи на прю із самою собою. При цьому, з одного боку, вона була під тиском ригоризму культури. Це і загальноприйняті на той момент форми літературної творчості, і потреба «визвольної місії» чи «просвітництва», які, зрештою, ми тут не розглядаємо. Умовності творчої діяльності, як їх розуміли на той час, диктували і форми творчості. Тоді доволі сильною, особливо для молодої, ще не спокушеної «культурністю» по-справжньому і від неї ще не стомленої української культури (принагідно згадаймо хоча б набагато пізніший, але зовсім молодечий просвітницький ентузіазм неокласиків), була класицизуюча тенденція та сцієнтисько-позитивістські настрої. Бо ж очікувалась «епоха розуму». Самовдоволений розум однозначно натякав на свою всемогутність. Однак, з другого боку, люди з тонким складом душі не

могли не передбачувати майбутніх жахів, спричинених переоцінкою ролі розуму. Найгостріше прореагував на цю загрозу Ніцше. В «Лісовій пісні» теж підняте питання раціо. Згадаймо метаморфозу Лукаша, його шлях від поміркованого селюка через пристрасть до божевільного вовкулаки. Банкрутство розуму не викликає жодних сумнівів. Хоча Леся Українка, ясна річ, не була така послідовна, як Ніцше, та й тогочасна культурна ситуація на Україні вносила свої корективи.

Однак вернімось до самої драми. Вже навіть у мові твору відобразився певний рух від аполонічного до діонісійського. Леся Українка відчула кризовість своєї поетичної мови, її недостатність. Розмірений, часто навіть сухуватий, стрій її вірша дещо нагадує і саму затиснуту в строгу чорну сукню Лесю. Місцями вона навіть скочувалась до ритмізованої прози (прози в звичному її розумінні). І це момент (попри те, в драмі оправданий) дуже симптоматичний. Від розспіваності переходилося до системи. Це все та ж класицистична тенденція, що радше вела до імперської культури Риму, ніж до діонісійського сп'яніння Греції. Тобто відбувалося сповзання до культури як системи (в яких завгодно аспектах — семантичному чи ще якому), яка врешті-решт замикалася в континуумі своїх складових, а отже, обмежувала і не залишала жодного місця на трагічне дійство. Власне мова персонажів, що представляють дві вище згадані сфери, і є полем розгортання боротьби між ними. Лісова нечисть у своїй мові тяжіє до розспіваності, до мелодії, народної пісні, експресії, тобто в кінцевому результаті — до музики як такої. Недарма стільки уваги приділено в цій драмі музикальному — згадаймо хоча б саму назву чи ноти, долучені до тексту. Роль музики тут незаперечна. Леся Українка відчувала недостатність слів, прагнула вийти за їх межі. Тому вона й інтуїтивно прагне рухатися від важкого, розміреного слова Килини, матері, Лукаша до розспіваності русалок, «Того, що греблю рве» і, нарешті, до музикального як такого, що цілком логічно завершується у досконалій музиці тиші небуття «Того, що в скалі сидить». А отже, окрім музики як досконалого слова, наступний крок робиться до мовчання як досконалої музики. В цьому плані «Той, що в скалі сидить» є особливо цікавий. Тут ми маємо справу не просто з небуттям, а переходом в інший стан, метаморфозою. Так, це смерть сущого, власне слова, але й музики — Мавки. То своєрідна підміна християнського злиття з Богом, особливо якщо взяти до уваги негативну теологію. Згадаймо Діонісія Ареопагіта, де він в «Містичному богослов'ї» пише:« ...по мірі опускання від світу вишнього до долішнього і мова моя, відповідно, стає більш багатослівною; ... а по мірі піднімання від світу долішнього до недосяжних вершин мова моя стає небагатослівною, щоб після досягнення кінця шляху досягнути повної безсловесності, повністю розчинившись у (божественному) безмов'ї». Тоді досконалим Логосом буде не конкретне слово чи музика, а, власне, їх відсутність чи мовчання. І чи не є відхід Мавки якимось далеким відгомоном схими, постригу, а врешті-решт і Царства Божого? Все це стосувалося генеалогії цього образу, однак нас тут мало б цікавити, що він міг би нам дати в двох планах — в плані поетичної мови та в плані екзистенції людини. Тобто, який досвід він мав би дати для людини в цілому. Вся розгортка йшла від «людини сущої» через «бородатого сатира, що торжествує перед лицем свого божества», до злиття з ним. Або в мовному аспекті — від полюса прози через поезію (музику) до невиразимого. Ця розгортка ставила людину на своє місце між сущим та Богом, між словом та мовчанням. Тим самим вона визначалася як музика, котра не є тільки сущим, але й не може стати божеством. Людина завжди «між» ними — це вигнанець, що був вигнаний з раю у світ «сущого». Таке визначення людини випливає як з розвідки Ніцше, так і з диспозиції «Лісової

digitized by ukrbiblioteka.org

пісні». Щоправда, не тільки вони доходили до подібних висновків. Пошуки в цьому напрямку були на часі і проводилися доволі інтенсивно. В поезії (аспект поетичний) експериментувалося з поетично-музикальним рядом — згадаймо хоча б Верлена. Однак він на ній і зупинився. Мало хто відважувався йти далі. І тут саме час згадати щасливий приклад Малларме, який ввів у тканину вірша порожнечу між словами, тобто апелював до неомовленого, не взятого в слово, ввів семантичне «ніщо». З цього «ніщо» через «поетизування» все «суще» і витягується, щоб осісти вже як проза мови, її реалія, сущість. І тут треба уточнити два поняття, якими я послуговуюся доволі специфічно, — це поняття «прози» і поняття «поезії». Ці поняття я беру в їх філософському сенсі як форми існування та буття людини.

Проза, в моєму розумінні, є оперуванням у рамках «сущого», культури чи існуючої в світі мови. Це є вживання мови, практикування сущої мови у всіх її формах. Це існування в універсумі культури. Але разом з тим слід бачити негативний момент — обмеження до рамок мови/культури.

Поезія є вириванням за рамки конвенції семантичного поля мови/культури і світу як «сущого». Це завжди спроба схопити щось принципово несхоплюване ні в слові, ні в чомусь іншому. Тобто, якщо бути строгим, це є ловленням порожнечі, «ніщо».

Таке, доволі знане тепер розмежування Ніцше передчув уже в досліджуваній нами праці. Він добре розрізнив принципову гетерогенність цих двох сфер: сфери прозаїчного, культурного, аполонічного, в якій трагедія неможлива, і сфери поетичного, музикального, діонісійського й трагічного як такого. Тут ми знову повертаємося до трагедії. Але вже не трагедії творчості, а екзистенції. Причому трагедія тут є тим, що робить людину людиною, а отже, є своєрідним благом, відлученість її (людини) від якої перетворює її в річ. Відлученість людини від трагедії обмежує її до рамок «сущого», розуму. Ніцше пише: «Оптимістична діалектика гонить бичем своїх силогізмів музику з трагедії, тобто руйнує саму суть трагедії, яку можна трактувати тільки як маніфестацію і появу в образах діонісійських станів, як видиму символізацію музики, як світ видінь діонісійського сп'яніння». Полем боротьби цих двох сфер за людину і стали для Лесі Українки сторінки «Лісової пісні». Так, інтуїтивно вона відобразила таку боротьбу, хоч сама, як полонянка культури, ба навіть культуртрегерської функції, тяжіла до світлої і чистої, однак креаційно ялової прози, аполонічності. Що я розумію під яловістю прози? Та те, що в принципі вона працює в замкнутій системі семантичного поля сущої в світі мови і не є по-справжньому креаційною. Вона чудово улягає раціоналізації, структуруванню, однак не може вийти поза континуум «сущого», сягнути несхопного для нього «ніщо».

Однак все це інтуїції Лесі Українки. Вона тільки підозрювала, що можна інакше, та сама по шляху лісових доріг (Holzwege) не пішла. Що ж стосується «Лісової пісні», то це і є своєрідне констатування власної поразки. Поставивши на культуру з прозою, вона відсікла себе від висот трагічного, бо «в аполонічній області мистецтва трагічне дійство недосяжне». Це була б наперед приречена на поразку спроба переказати словами музику чи виразити музикою мовчання.

Та задаймось тепер іншим питанням. Де ж місце людині в розгортці «прози — поезії — безмов'я» чи «слова — музики — мовчання»? Що кожен з її складових означає для людини? Може, її місце в світі прози, «сущого»? Принаймні селяни в драмі Лесі Українки мешкають саме там. Тут проза є світом людей. Гадаю, що — ні. Так можна лише подати в драмі. Для реальної людини проза є несвободою — в ній вона задихається. Тоді, може, наше місце в мов-

чанні? У позамов'ї? Теж, очевидно, ні. Це є вимір божественного, яке тільки іноді розкривається для світу людей через осяяння окремих вибраних. В обох цих сферах трагедія недоречна, там їй немає місця. Натомість вона є в житті людини, ба навіть є самою людиною. Вимір людський, вимір трагічного є виміром поетичним, який єднає прозу і мовчання, суще і божественне. Це світ сатирів і мавок, якими ми, зрештою, і є, а не тими убогими, раціонально збудованими гомункулусами, за яких себе часто видаємо. В цьому людському світі і розігрується справжнє людське життя. Появляються справжні пристрасті. А які пристрасті можуть бути в прозаїчному? Тут все розмірене. Кінець є у всякому початку. Все наперед вже потенційно «є» — бо ж система культури як континууму потенційно криє у собі все в ній можливе. Не може бути пристрастей і боротьби і в безмов'ї, наскільки про це може судити людина. Там є Єдине. Людина розіп'ята між цих двох полюсів — індивідуального, часткового в прозі та Єдиного, безіндивідуального в мовчанні. І власне поетичне є полем боротьби цих двох сфер. А тілом його — людина. Бо проза вже не «є» людиною, а мовчання ніколи не буде доступне для людини. Тут істотним знову ж є регістр існування «сущого», що в мові відобразився словом «є». Тільки «суще», проза «є». І натомість до мовчання теж «доступитися» неможливо. Людина не може «ступити» в нього. Проза не є людиною, бо людину до неї звести не можна, а мовчання недоступне людині, бо воно взагалі не улягає жодному існуванню, воно є поза всяким «є». Процес розкривання мовчання через мовлення у мову і є діонісійським об'явленням чи сп'янінням. Це момент радості та екстазу, однак і трагедії. Тут людина вже не є частковою, як у «сущому», але і не є єдиною з божеством — людина залишається просто самою собою, козлоногим сатиром перед лицем свого божества. Тому, може, не даремно Ніцше вибрав саме цей образ, що складається неначе з двох половин — божественної та тваринної, горньої та долішньої. Це і є образ людини. Вона є медіатором між прозою і мовчанням — тобто є поетизуванням, яке не може вирватися у всеохопне і все ж залишається у частковому, хоча й при трагічній свідомості єдності всього у мовчанні, чи «ніщо», якщо скористатися термінологією Гайдеггера. Це і є трагедія. Трагедія людини, людини, що розколота у предметності «сущого» і ніяк не може злитися з Єдиним. Тут ми виходимо на проблему прокляття «індивідуалізації», що спіткало людину в світі і на яке приречена людина. Ніцше пише: «...містеріальне вчення трагедії — це основне пізнання про єдність всього існуючого, погляд на індивідуалізацію як на першопричину зла, а на мистецтво — як на рідкісну надію на можливість зруйнувати закляття індивідуалізації, як передчуття знову відновлюваної єдності». І далі: «Роздробленість і є власне діонісійським стражданням».

У цьому аспекті Лукаш, як людина прози, гомункулус, не підозрює ні про яке Єдине. Він досконало частковий і в цьому самодостатній. Натомість Мавка відчуває свою роздрібленість, тобто свідома наявності Єдиного, яке намарно шукає в любові до Лукаша, в злитті з ним. У цій свідомості вона піднімається і до рівня страждання, плинності, нетривкості свого існування. Тому дуже характерні обмовки в їхній мові — у Лукаша все застигле, наперед визначене, одруження — «навік», будує — «навік»; натомість для Мавки — «В нас нема, як у людей — навік». Це і є справжня трагедія людини, в якій їй і місце. І допомагає їй залишитися в ній власне мистецтво, мистецтво як поетизування, як властивий спосіб бування людини у цьому тільки їй притаманному «між».

digitized by ukrbiblioteka.org

Микола Рябчук
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ ДО «РЕКРЕАЦІЙ»
(Інтерв'ю з Юрієм Андруховичем)

Подаємо дві думки про творчість молодого українського поета і прозаїка, повість якого «Рекреації» ми публікували у першому числі часопису.

Юрій Андрухович народився 1960 року в Івано-Франківську. Закінчив Український поліграфічний інститут ім. І. Федорова у Львові. Відбув півтора року у війську. Працював випусковим в обласній газеті. Два роки навчався в Москві на Вищих літературних курсах при Літературному інституті ім. Горького. Зараз на творчому хлібі. Опублікував три поетичні збірки — «Небо і площі» (1985), «Середохрестя» (1989) та «Екзотичні птахи і рослини» (1991), а також низку перекладів (Р.-М. Рільке, Б. Пастернак, А. Кім, Т. Зульфікаров). Останнім часом почав друкуватися як прозаїк, дебютувавши у «Прапорі» (1989, ч. 7) великим циклом «армійських» (чи, радше, «антиармійських») оповідань, що за їх мотивами режисер А. Дончик зняв повнометражний художній фільм. Є також знаний як учасник (разом із О. Ірванцем та В. Небораком) літературного гурту «Бу-Ба-Бу» («бурлеск-балаган-буфонада»), що його багато хто поважно трактує як епатажну авангардистську групу, але багато хто розглядає лише як кололітературну містифікацію, таку собі пародію на подібні гурти. Висока поетична культура, філософічність мислення, оригінальні урбаністичні мотиви здобули Андруховичу читацьку прихильність і, поза сумнівом, вивели його в число провідних сьогоднішніх українських поетів. У цьому контексті подальше звертання його до прози виглядає дещо несподіваним і, у певному розумінні, ризикованим. З цього питання ми й вирішили розпочати розмову з автором пропонованої вам повісті «Рекреації».

— Отже, Юрку, чому саме проза — адже час, здавалося б, пожинати поетичні лаври: про тебе пишуть, говорять, студентки цитують твої вірші з пам'яті, Віктор Морозов пише на них популярні пісні, поважні організації запрошують тебе на виступи до Польщі, Німеччини, Америки... Чи не боїшся ти, маючи не те що синицю, а цілого журавля у руці, втратити все, перейшовши до прози, змінивши уже сформований і усталений поетичний імідж?

— Мистецтво — це завжди певний ризик. Краще програвати, прагнучи чогось нового, аніж тиражувати уже відомі, випробувані прийоми, образи, мотиви, — такі книжки будуть цілком фаховими і ніби й не гіршими за попередні, але за великим рахунком це буде самоповторення, і від досвідченого читача цього не приховаєш — глянь, скільки он лежить по книгарнях книжок ніби й непоганих поетів, до яких читач просто втратив інтерес, бо він уже знає: в них — повторення себе самого, варіація на власні теми, автоплагіат... І порівняй, як жваво розкуповується ледь не кожна дебютна книжка.

Ще замолоду я виробив у собі своєрідний забобон: бути поетом після тридцяти смішно. Гадаю, мені пощастило до тридцяти сказати усе, що я хотів і міг сказати у поетичному слові. Ось уже рік я не пишу віршів. Хоча, звісно, я не зарікаюсь — може, ще щось колись і напишеться... Але зараз мене справді цікавить проза, власне, вона цікавить мене ще від 1984—1985 року, коли під час служби в армії я відчув потребу звернутись саме до цього жанру...

— Тобто, можна сказати, відбулося зіткнення з певним досвідом, певною життєвою матерією, яку неможливо було відтворити віршами, при-

наймні твоєю поетикою?.. Щось на зразок того, як живописець відчуває потребу випробувати себе у скульптурі чи, бува і таке, у фотографії?

— Гадаю, що так. Бачиш, на той час у мене було вже загалом професійне ставлення до поезії: у видавництві — з твоєї легкої руки — уже готувалася перша книжка, у шухлядах лежали десятки недрукованих віршів, які я не соромився показувати друзям тоді, та й не соромлюся їх зараз. А от щодо прози, то це було для мене заняття зовсім не літературне: ті свої «армійські» оповідання я писав з якоїсь, сказати б, позаестетичної необхідності; просто треба було якось усе, що там відбувалось, висловити, ословити.

— Кожен, хто читав ту твою прозу, гадаю, погодиться, що якихось шансів на публікацію у 1984 році вона не мала; більше того, навіть показувати, «поширювати» таку прозу в ті часи було доволі ризиковано; зрештою, сам факт, що вона побачила світ не у 1986-му і навіть не у 1988 році, говорить сам за себе. З віршами було трохи легше, оскільки сам їх стосунок до світу, до навколишнього життя опосередкованіший, «абстрактніший». Хоч і там, наскільки я знаю, не все було гладко й далеко не все, як то кажуть, надавалось до друку. Сьогодні, коли ми маємо нарешті змогу познайомитись із чималим масивом «шухлядної творчості» і молодих, і старших літераторів, цікавим є питання про психологію такої творчості — що спонукало їх і зокрема тебе до такої «безнадійної», та й, прямо скажемо, небезпечної справи — писання в шухляду, а точніше — для себе, для друзів? Що виробляло імунітет до офіційно насаджуваного «соцреалізму» і до типового «соцреалістичного» шляху в літературу — через районні та обласні газети, через усілякі контрольовані комсомолом (і не лише комсомолом) літоб'єднання, де молоді таланти більше калічились, аніж формувались?

— Щиро кажучи, я від самого початку був переконаний, що вірші — це моя приватна справа, моя таємниця, я навіть внутрішньо пишався цим, вважаючи, що друкуватися — це непристойно, бо все те, що друкується у такій державі, — це соцреалістична жуйка, менший чи більший вияв мистецького конформізму. З часом я, правда, зустрів людей, яким зміг показати, зміг довірити свої вірші, і саме вони мене переконали, що навіть у цій державі часом щось таки з'являється путнього друком, і саме ці мої друзі спонукали мене укласти невеличку збірку, яка врешті й побачила світ 1985 року. Я не зміг там, зрозуміло, опублікувати всього, що хотів, але я не опублікував там нічого, за що мав би нині червоніти.

— Ми виходимо, таким чином, на проблему референтної групи — людей, яким митець довіряє, на смаки яких покладається і для яких, по суті, пише (навіть коли каже, що пише для себе, — це значить лише, що пише для таких, як сам; інша річ — чи щастить йому зустріти таких, як він сам, у дійсності). Питання, отже, таке: ким були ті перші однодумці, з якими тобі пощастило зустрітись і порозумітися? Як складалися ваші взаємини?

— Це було середовище радше мистецьке, аніж літературне. Я познайомився в інституті зі студентами з відділу графіки, вони теж малювали для себе — не для помпезних соцреалістичних виставок і кондових «приймальних комісій», від самої думки про які нас усіх нудило. До них можна було зайти в майстерню й оглянути за кавою нові роботи, вони охоче показували свої роботи друзям і мені теж було приємно, що я можу прочитати їм якісь свої нові вірші, — ми були незалежними і не прагнули офіційного визнання, ми жили в іншому, паралельному, сказати б, житті: система сама по собі, ми — самі по собі, і чим менше наші шляхи, наші світи з нею перетинались, тим краще.

— Мусиш, отже, відповісти на моє попереднє питання про імунітет щодо тієї системи — звідки він у тебе й твоїх ровесників? Адже система

digitized by ukrbiblioteka.org

цілеспрямовано й послідовно плекала з вас «гомо совєтікусів» у житті й «соцреалістів» у мистецтві, однаково успішно застосовуючи і метод батога, і метод пряника. Мусив, значить, бути у вас якийсь внутрішній стрижень, що не давав вам зламатися, піддатися її батогам і пряникам, визнати її псевдоцінності за свої власні... Я розумію, що в суто суспільному плані це міг бути якийсь вплив родини — першу «крамолу» діти, як правило, довідуються від батьків, а не з «Голосу Америки» чи дисидентського самвидаву. Та й довколишня дійсність теж є, гадаю, непоганим учителем: тільки сліпий міг би не побачити її невідповідності марксистсько-ленінським постулатам та пропагандистським гаслам. Але звідки приходить неортодоксальний мистецький досвід: адже ж якось ти мусив довідатись, що, крім того Тичини, якого вивчають у школі, є ще й Тичина справжній; крім Драча, який удостоївся Державної премії за збірку «Корінь і крона», є ще й Драч, який написав «Балади буднів»?.. Я вже не кажу про те, що хтось же мусив тобі показати не згадуваного у шкільних програмах Кафку чи, скажімо, Рільке, якого ти врешті-решт сам узявся перекладати?

— Я думаю, тут було чимало випадкового. Найпростіша відповідь лежить на поверхні: те, що рекомендувалося офіційно, викликало огиду вже на перших рядках, а те, що не рекомендувалося, — справді зацікавлювало. Наприклад, привозили з Польщі такий собі щорічник «Український календар», який, на жаль, уже зараз не видається. Це не було «заборонене» видання, але й до «рекомендованих» воно, ясна річ, не належало. Ці щорічники можна було знайти у багатьох галицьких родинах — вони мали загалом патріотично-просвітницький характер, але друкувалося там і чимало справжньої літератури: Голобородько, Калинець, Антонич, Ліна Костенко, Вінграновський, «справжній» Драч, про якого ти згадував, і багато іншого. Ну, і звичайно, в інституті чимало можна було довідатися від друзів, чимало — з павличківського «Всесвіту» і так далі.

— Тобто за всіма цими, як ти кажеш, «випадковостями» можна догледіти певну закономірність, певний ланцюжок культурної спадкоємності, який не переривається навіть у тоталітарній державі? Адже й оті «Українські календарі» з Польщі — це цілком галицька просвітянська традиція; і те, що твої батьки, люди без інститутських дипломів, вважали все ж за потрібне діставати подібні видання, зберігати їх, — це, як на мене, теж частка отої галицької культурницької традиції. Колись у Львові я бачив сільського вуйка — доволі пошарпаного, з облізлою сумкою, — чи то він попродався на базарі, чи то приїздив іще у якихось справах, — але, що цікаво, він виходив з книгарні й тримав під пахвою новенький, щойно виданий томик «Спогадів про Івана Франка». Ти навіть не уявляєш, як мене розчулила ця сцена, — вона з'ясовує ідею культурної спадкоємності куди глибше, аніж бучні ювілейні засідання, меморіальні дошки і псевдонаукові монографії.

— Певний культурний контекст довкола, безумовно, мусить існувати, інакше негативна реакція молоді на повсякденну суспільну брехню, на ту ідеологічну жуйку, яку їй підсовують у школі, так і залишиться реакцією суто негативною, нігілістичною. Подібне заперечення не дає нічого, лише спустошує, витворює молодих циніків, «бісів».

— А який культурний контекст ти вважаєш своїм: галицький, український; специфічно івано-франківський?.. Який досвід був для тебе особисто найістотніший — «шкільний» в Івано-Франківську, «інститутський» у Львові чи, може, «армійський» десь на Вінниччині? Що тобі дає Київ, де ти нерідко буваєш, що тобі дала Москва, де ти провів два роки, що тобі дає Польща і, взагалі, «психологічна Європа»?

— Найбільший і найживіший відбиток на мене, гадаю, наклав Львів. Івано-Франківськ видавався мені нецікавим — може, тому що я по-справжньому не знав його у шкільні роки. Львів тим часом склався для мене у цілу легенду і треба сказати, що, потрапивши туди, я не розчарувався у ньому. Я й сьогодні сприймаю його як якийсь порятунок, я знаю, що у найскрутнішу, найдраматичнішу хвилину я зможу поблукати його старими вулицями, і мені стане легше, стане краще...

— Це як на березі океану чи перед чимось вічним або дуже давнім: на такому тлі усі клопоти робляться безмірно малими й минущими... Але ж Франківськ теж місто з певними традиціями, з цікавою історією, з живою, здібною інтелігенцією...

— Безперечно, але у Франківську легше було знищити старий культурний шар — він був менш потужний і все тут було, як то кажуть, на видноті. Для себе я відкрив його уже після Львова і зараз справді дуже люблю це місто і дуже ціную багатьох людей тут. Зрештою, в останніх книжках я помістив чимало «івано-франківських» віршів — думаю, вони не гірші од «львівських».

— Ну, ти помістив там і чимало «наддніпрянських» віршів...

— Навіть один «ямайківський»...

— «Козак Ямайка» теж «наддніпрянець»... Але сам спосіб стилізації в тебе все одно залишається «галицьким» — ближчим, скажімо, до гуцульських кахлів чи до віденського «сецесіону», ніж до тутешнього барокко, яке не знало іронії.

— А Гоголь, Котляревський, Квітка-Основ'яненко?

— Я думаю, там усе-таки більше декларованого вами «бурлеску», аніж тої постмодерністської іронії, якою насправді позначені і твої, і Неборакові вірші. Але ти мені так і не відповів про Київ і, взагалі, Наддніпрянщину.

— Я досить мало знаю цей край. У кожнім разі, почуваю себе тут доволі незатишно. Хоча Київ мені чимдалі більше подобається, чимдалі більше знаходжу тут для себе цікавого. Мені легше говорити про Москву — як-не-як я провів там два роки...

— Які, очевидно, не вважаєш змарнованими?..

— Ні, звичайно. Я знав від самого початку, куди їду й чого. Я хотів два роки побути більш-менш вільним, попрацювати, як то кажуть, для себе, ну, і глянути на Україну й на Галичину трохи збоку.

— Твої «Листи в Україну», частково видрукувані «Комсомольским знаменем» (2 серпня 1991), очевидно, і є таким поглядом?

Я дізнався тут про темні та явні
махінації з духом. Це схоже на пляму.
І настільки тут усі православні,
Що я врешті схиляюся до ісламу.
Вже обдурено тисячне покоління,
це природно й не надто великий гріх їм.
Я дізнався, що ми з одного коріння,
себто Київ колись так само був їхнім.
. . . . . .
Україна ж — це країна барокко.
Мандрувати нею — для ока втіха.
І тому западає спокуса в око
зруйнувати все. І скільки б не їхав,
бачиш наслідки: мури і житла хворі
ще, напевно, від турків. І п'ятикутні
знаки. З криниць повтікали зорі,
тобто їх немає, криниці відсутні,
але є сліди, і це дозволяє
подавати прогноз у вигляді віри

digitized by ukrbiblioteka.org

в неминуче. Тому що наша земля є
чимось більшим, аніж сорочка для шкіри.
Це підпільне барокко влаштовує опір
і цвіте шалено навіть в уламках,
хоч забуто нас і мовчать в Європі.
Катувати зручно в палацах, замках,
а в каплицях тісно. Тому каплиці
є найперший крок у глиб України.
Мені видно все з чужої столиці.
Все на світі можна підняти з руїни...

— «Листи в Україну», можна сказати, головний підсумок мого перебування в Москві.

— Але й повість «Рекреації», якуми щойно надрукували, теж, по-моєму, є таким «поглядом збоку». Ти не боїшся, що якась частина читачів сприйме твій відсторонений, часом доволі скептичний погляд на певні українські події як «непатріотичний» і навіть, чого доброго, «антиукраїнський»?

— Я надто доброї думки про журнал «Сучасність» і його читачів, аби підозрювати їх у подібній обмеженості. Хоча, зізнаюсь, я вже пропонував цю повість кільком редакціям, де почув чимало приязних слів на адресу твору, але резюме було таке: це все-таки не для нашого читача, він вас не зрозуміє...

— І це при тому, що річ дуже щемка, дуже проникнива й виболена. Було б, звичайно, смішно й безглуздо, коли б автор присягався тут у своєму «патріотизмі» й «народолюбстві»; твір — це складна конструкція, яка промовляє сама за себе, але промовляє не голосом автора або того чи того «позитивного» персонажа (у «Рекреаціях» лунають голоси кількох оповідачів, і жоден із них не тотожний автору), а — всією системою образів і зв'язків між ними. Це, однак, алгебра, а читачі здебільшого звикли до арифметики, до того ж на Україні десятиліття політичної несвободи сформували у читачів і в письменників певні комплекси, поставили літературу у певну оборонну позицію... Що, зрештою, й зрозуміло: коли тебе повсякчас принижують і упосліджують, то тобі вже не до самоіронії; коли з тебе глузують сторонні, то ще тільки бракує, аби глузували й свої...

— Я б не хотів зводити «Рекреації» до якихось «глузувань» і, взагалі, такої собі «соціальної сатири»... Якщо я й мав перед їх написанням якусь «загальнотеоретичну» настанову, то це хіба що концепцію «карнавальної культури», концепцію «амбівалентності» всіх життєвих явищ, про яку я згодом вичитав у М. Бахтіна, у його прекрасній книзі про Франсуа Рабле.

— Мені здається, що взагалі весь ваш «бубабізм», як і, скажімо, прозу Б. Жолдака, В. Діброви, неможливо аналізувати, не читавши М. Бахтіна, його «Слово в романі» чи «Поетику Достоєвського», не знаючи, що таке «багатоголосся» в сучасній прозі...

— ...і взагалі, що таке сучасна проза... Хоч, правду кажучи, групу «Бу-бабу» ми створювали ще до того, як прочитали Бахтіна...

— Тим приємніше, мабуть, було знайти собі згодом такого однодумця, як Бахтін...

— Я думаю, саме життя є такою неподільною єдністю потворного і прекрасного, яку неможливо розчленувати... І це, мабуть, один із можливих ключів до розуміння повісті: там немає ані безпосереднього осуду, ані звеличення...

— ...там є, власне, ота бахтінська поліфонія, там життя промовляє саме за себе, і треба лише вміти оте розмаїття його голосів слухати...

— Крім того, мені йшлося ще про зруйнування одного дуже шкідливого стереотипу, закоріненого в нашій національній свідомості, — це ставлення до

поета як до месії, здатного порятувати націю, порятувати людство... За якимось найвищим рахунком це, мабуть, так і є, але це езотеричне знання, яке не повинно бути екзотеричним, не повинно спрощуватись і вихолощуватись у повсякденні. Певно, тому я й зважився молодих поетів, на яких покладають надії, яких слухають як оракулів, показати у повісті звичайними людьми, зі своїми слабостями, з рисами, часом доволі навіть несимпатичними...

— *Але саме тому вони й вийшли живими і, в кінцевому підсумку, таки симпатичними!..*

— Мені б хотілося у це вірити...

— *У якомусь ранньому вірші ти, пригадується, сказав: «Поет не зцілить цього світу...»*

— «...не зрушить»...

— *«Поет не зрушить цього світу, він тільки подих передасть». Помоєму, «Рекреації» якраз і є такою спробою передати подих. Сам той факт, що вони були написані у вересні 1990 року, тобто за рік до путчу, видається мені вельми симптоматичним. Пригадуєш, ми ще навесні жартували з приводу цієї повісті, що її треба негайно публікувати, бо вона може у будь-який момент застаріти...*

— Саме так і сталось! Я мовби передчував це — чи не єдиний раз у житті поставивши у кінці твору дату його написання. І знаєш, улітку у Запоріжжі на фестивалі «Червона рута» все майже так і відбулося: 18 серпня урочисто завершився фестиваль, а 19-го вранці його учасники й гості, які ще не встигли роз'їхатись, довідались про переворот у Москві. Добре, що він виявився майже таким самим фарсовим, як у повісті.

— *Повість справді фатально спізнилася з публікацією...*

— Бачить Бог, я пробував її надрукувати в кількох журналах!..

— *...але я не думаю, що вона застаріла. Весь той менталітет, уся та схильність українців до самозабутнього глухариного токування під прицілом мисливських рушниць, любов до всіляких віч і мітингів, стрілецьких маскарадів і шароварних учт не залишилися у серпні, — нам ще цього позбуватись і позбуватись. Повість, по-моєму, на всіх рівнях — стильовому, образному, сюжетному — пародіює наше бажання висловитись, а не вислухати; пародіює монологічність мислення на тлі життєвої діалогічності. Є щось у ній від феллінівського «А корабель пливе». Боюсь, співвітчизники тобі не пробачать: ти говориш їм не вельми приємні речі про них самих.*

— Ну, коли вже на те пішло, думка так званого «широкого загалу» мене ніколи надто сильно не цікавила. Писати «приємні речі» я мав змогу й за Брежнєва. Хоч, зізнаюсь, перспектива нової цензури, тепер уже не комуністичної, а, скажімо так, «патріотичної» мене справді засмучує; не хотілось би думати, що замість методу «соціалістичного» реалізму у нас постане метод якого-небудь реалізму «націоналістичного» чи «національного»... Про це досить гарно сказав недавно один литовський культуролог: якщо митець хоче отримувати від держави якісь цукерки, він мусить її обслуговувати, а інакше йому дістанеться роль клятого космополіта, циніка...

— *...руйнівника...*

— ...руйнівника підвалин. А тим часом митець нікого не повинен «обслуговувати»; ним рухає передусім мистецька ідея, а не соціальна чи, там, національна.

— *І все ж, гадаю, нам не слід перебільшувати небезпеку «нової» цензури. Інша річ — нова кон'юнктура. У тоталітарному суспільстві, де й цензура*

digitized by ukrbiblioteka.org

була тотальною, нам, зрозуміло, мріялось про тотальну свободу, нам уявлялось, що досить комуністичній цензурі впасти, як видавці одразу почнуть видавати наші геніальні твори, а читачі — їх розкуповувати. Однак, ні того, ні того не трапилось, принаймні не тією мірою, якою б нам цього хотілось. Чи не думаєш ти, що в наших ремствуваннях з приводу нової кон'юнктури — чи то «патріотичної», чи то просто комерційної — звучить певне розчарування й певна ностальгія за тими часами, коли ми були молодшими, жили собі в «андеграунді», писали для себе чи, власне, один для одного й були по-справжньому незалежними. А тепер ми, наче перші християни, виходимо з катакомб і бачимо, що християнство стало вже державною релігією, а вчорашні язичники і наші гонителі поробились її найзавзятішими адептами. То що ж, повертатись назад у катакомби?

— Я думаю, що повертатись нікуди не треба, бо ці «катакомби» завжди при нас, тобто міра внутрішньої свободи завжди залишається з нами, і позбавити її нас не може ні тоталітарне суспільство, ні посттоталітарне. Інша річ — можливість цю свободу реалізувати. Зараз вона істотно розширилась, але, зрозуміло, хотілось би, щоб у майбутньому вона розширилася ще дужче.

Валеріан Ревуцький
КАНАДСЬКИЙ ДРАМАТУРГ ДЖОРДЖ РИГА

Канадський актор Данкен Фрейзер, що виступав у драмі Джорджа Риги «Парацельс», сказав про драматурга: «Я люблю його, бо він — людина народу. Нема багато людей, які, висловлюючи свої думки й погляди, свідомі того, що вони викличуть непорозуміння». Саме таким був Джордж Рига протягом своєї 25-річної діяльності як англомовний драматург і новеліст. Він народився 27 липня 1932 р. у Північній Альберті (Діп Крік). Батьки його були українцями дуже лівих переконань. Це дало підставу багатьом вважати, що він сам мало що не комуніст. Але це не відповідає дійсності. Рига — драматург соціальної справедливості, великий гуманіст, так би мовити, «орвелівського плану». У своїх драмах він постійно відстоював свободу творчого діяння. У розмові в кінці 60-х років Рига сказав мені, що його батько був великим ідеалістом, вірив радянській системі, а, говорячи про стан сучасної драматургії в Радянському Союзі, зазначив, що там сучасні драматурги займаються дуже малозначними темами.

Дж. Рига закінчив лише семирічну школу в місцевості, де народився. Школа містилася в одній кімнаті. Однак самоосвітою він здобув не тільки всеканадське визнання, але й став відомим за межами своєї країни. На початок 70-х років він мав уже понад десять драм та радіодрам. Його драма «Орачі льодовика» отримала вище відзначення у Західній Німеччині, а драма «Трава і дикі полуниці» довго йшла у Празі. П'єса «Лист до мого сина» отримала нагороду від Німецької Академії Мистецтв та літературну нагороду від генерал-губернатора Канади, а драма «Парацельс» була виставлена на всесвітньому фестивалі у Ванкувері 1986 р. Найбільш відомою стала драма «Екстаз Рити Джо», що обійшла сцени багатьох театрів Канади, на її сюжеті був створений сценарій для мережі канадського телебачення, а також балетна вистава (силами Королівського балету у Вінніпегу).

Перша драма Риги «Індіанин» (1964) взята з життя самого драматурга в

той час, коли він, видужавши після запалення легенів, працював поруч з індіанином на фермі свого батька в Альберті. Драматург намагається представити характер індіанина. З першого погляду він виглядає лінивим, мінливим у переконаннях, п'яницею, в небезпечному настрої від гумору до нігілістичного насильства. Але у взаємовідносинах з працедавцем Ватсоном та його агентом вияснюється, що всі його вчинки відходять від центрального факту, персональної безнадійності, виголошеної у кінцевій промові: «Я ніколи не був кимсь... Я не є мертвий. Але я ніколи не жив... У чому справа?» І підсумовує: «Всі індіани — ніхто». Його почуття — що біле суспільство є просто в'язницею, він здивований тим виглядом «справедливості», «милосердя» та «судом», що маніфестують перед ним, і вдається в пиятику, азартні ігри, крадіжку і, як у випадках дружини його брата, — проституцію. Показавши цю безнадійність індіанина, Рига встановлює свої основні постулати: він обвинувачує суспільство в браку відповідальності, що бачить індіанів як прокажених; обурюється способом патронізації у вигляді благодіянь (суспільної допомоги); шлях у вигляді традиційної релігії не є поміччю їм: наріжним каменем має стати людське ставлення. Сама назва драми і двох її анонімних персонажів (Індіанин та Агент) дає універсальність трагедії, певних символів. Таку ж символічну функцію Рига дає й самій обстановці: сірий фон без зазначення точного місця. Щодо структури цієї драми, то автор планує її в чотирьох площинах: сучасні контакти праці головного героя з працедавцем; попередні нічні гульні його; ще більше віддалене минуле героя та вбивство його брата з милосердя. Про виставу драми «Екстаз Рити Джо» (1967) дуже влучно висловився індіанський шеф Дан Джордж з племені Баррард у Британській Колумбії, що грав у прем'єрі батька Рити Джо. «Я був вражений, — сказав він, — тим схваленням, яке вистава дістала в Оттаві. Народ прийшов послухати нас і сказав, що перший раз він зрозумів те, як населення аборигенів страждало і як страждає», а сам Рига висловився, що ця драма не робить різниці в питанні між правдою чи злом, а найважливіше в драмі те, що вона зображає, як дуже часто життя робиться темним внаслідок протекції забрал цивілізації.

Якщо «Індіанин» складався з одного випадку, то «Екстаз Рити Джо» дає їх багато. Рита Джо, дівчина, що народилася в Карібу (Британська Колумбія), знайшла працю у Ванкувері. Одна з дійових осіб, Ейлін, каже в кінцевій репліці драми, що коли Рита Джо попала до міста, вона сказала, що «цемент ранить їй ноги». У несвідомості вона попадає в погане середовище і опиняється в суді за проституцію, волоцюжництво та дрібну крадіжку. Судді в замішанні, що робити з нею. Рита Джо закохана у Джіммі Пауля, який мріє створити індустрію для індіанського народу, але витрачає час і енергію на пустопорожнє вихвалювання хоробрості білих під час пиятики. Старий батько Рити Джо, мудрець, що зрозумів справжнє становище доні у місті, просить її повернутися до резервації. Але і там у Рити Джо нема дому, вона опиняється поза будь-яким суспільством. Джіммі Пауля вбив поїзд (символ теж знищеного життя індіанина), гине і Рита Джо, чистота її намірів (у переносному значенні — її згвалтування і смерть) є «екстаз» її мучеництва. У номінальному оформленні Рига подає залу суду, але вона на заднику прикрашена «гірською циклорамою», а перед нею темна поплутана завіса із силуетами міста. Вся дія складається з окремих сцен. Перехід від однієї сцени до другої іноді раптовий, іноді поступовий. Загальна історія драми подається лише фрагментами, ніби в народній баладі. Автор уводить цикл пісень. Іноді пісні посувають дію вперед, іноді вони підвищують настрій або поєднують, як місток, один настрій з

digitized by ukrbiblioteka.org

іншим. Співак стоїть осторонь, і в «Екстазі Рити Джо» є білий фольклорист, що форсує дивитися дію, ніби крізь посередній фільтр.

У наступній драмі «Трава і дикі полуниці» (1969) Рига звертається до іншої проблеми: конфлікт хіпі з родичами, що діють згідно із зобов'язаними правами. Героїня Сузан живе в комуні з молодим артистом-малярем Алланом, що хоче бути «вільним». Сузан вагітна й дізнається, що батько хоче забрати її додому. Аллан почуває себе скривдженим, бо його мати продовжує надсилати йому гроші на прожиття. Обоє впадають у залежність від родичів. Сузан намагається повернути Аллана до ідилічного життя, але під впливом свого дядька-соціаліста він залишає свою прихильність до містицизму і хилиться до соціальної відповідальності. Головними проблемами Риги залишаються в цій драмі: дім, вільність, право, образа людської гідності. Він вводить до драми фільм, іструктує склад акторів до глядача і запрошує їх до фінальних пісень та танців. Взагалі пісні і танці в драмі побільшені в їх ролі, часом форма її скидається на мюзикл.

У 1971 р. Рига написав драму «Полонені безликого барабанщика». Темою її стала криза терору у Квебеку 1970 р. Гаррі, дипломат, викрадений як закладник за ув'язнення терористів. Головний терорист, що захопив його, Командир, молодий революціонер, є людиною малокультурною. Він гостро дискутує з дипломатом. У кінці драми обох антагоністів драматург засуджує: одного за насильство, з яким він намагається зробити зміни, другого за насильство, з яким він захищає «статус-кво». Крім усього в діалозі між двома головними особами автор постійно шукає правди і навіть сам, будучи соціалістом, несподівано устами дипломата ставить запитання Командирові: «Де ви тепер політично стоїте? Яка ваша оцінка з приводу заворушень і політичного насильства в соціалістичних країнах?» І дістає відповідь: «...Я не знаю дверей мого майбутнього сусіда. Я не знаю, що роблять поляки й шведи. Я не зацікавлений у світі більше. Я хвилююся за себе і за таких, як я». Для підвищення і акцентації важливіших емоційних моментів Рига вживає хор, відповідно до ситуації, не в комбінації музики й танців, як у попередній драмі, а в комбінації музики, слова та фільму, піднімаючись до поетичної символіки.

Цілком з протилежного боку, ніж героїня драми «Екстаз Рити Джо», Рига подає головний жіночий персонаж у драмі «Схід сонця Сари» (1973). Замість ідеологічних конфліктів, що були у попередніх драмах, він подає діалог у психологічному аспекті між головними дійовими особами — Сарою та її антагоністом Чоловіком. У цій драмі він сміло просовує своє співчутливе і поетичне дослідження проблем, що в остаточному вигляді не можуть бути вирішені. «Жіночий лібералізм» є фактом, який Рига відганяє від себе. Він розглядає на відстані цей рух в його сенсуальному аспекті. В образі Сари він виводить особу упривілейовану, з доброю оплатою у службовому стані, виховану і з вигляду незалежну, але зруйновану фактом, що для жінки в її становищі у суспільстві нема місця для жіночого лібералізму. В її становищі цей лібералізм не має сенсу, він надто коштовний, якщо досягнений через втрату особистості шляхом сенсуальних намірів.

«Портрет Анжеліки» (1973) — драма-балада, дія якої відбувається у невеличкому мексиканському місті Анжеліка, про яке місцевий поліціянт Хозе каже, що «це звичайне місто, з якого ніхто не вийшов, не прославився, навіть його дядько, марксист, перший мер міста, іменем якого названо ...крамницю на базарі та два підводні канали», місто, куди, за словами падре Едварда, приїздять туристи і ускладнюють йому працю своїм безсоромницьким одягом і музикою, що викликає блуд серед Божого дня. Про населення цього міста той же Хозе зазначає, що «ми лише похмурі, толерантні, бідні люди. Ми будуємо

героїчні монументи, що постійно стоять, ускладнюють і лише викликають нас на краще життя».

«Портрет Анжеліки» — яскраво подана Ригою картина полярних соціальних станів, побудованих на взаємовідносинах між туристами (серед них є і пані Стефаник із Саскачевана) та місцевими мексиканцями. З одного боку, молодий канадієць Дані Бекер, ірландсько-французького походження, що народився у Судбурі, а живе в Едмонтоні, який приїздить з Америки власним автобусом «фольксвагеном» із самсонітським багажем, зупиняється по дорозі в мотелях, їсть у кращих ресторанах, а з другого боку, місцева дівчина Елена, яка з гіркотою стверджує, що «революція 1910 року (повалення диктатури) породила мільйонерів з дрібних бюрократів, які нехтують нами. Я ніщо в цьому місті, за винятком тіла та рота, що служать для забав. Революція нас забула, старі жінки в місті просять їжі, діти сплять на земляній підлозі».

Після дослідження невеликого мексиканського міста Рига переходить до маленького провінційного канадського міста Вудланда і описує у драмі «Сім годин до заходу сонця» (1976) конфлікт між консервативними стабільними силами і тими, які намагаються обернути це місто в таке, що «йшло б разом з усім світом». Дія точиться навколо найстарішої в місті (вже недіючої) церкви, яку прогресивні сили хочуть обернути в центр показу творів мистецтва. Консервативному мерові та представникові місцевого правління протиставляється колишній учитель і митець, на ім'я Гойда. У результаті останній зі своїми прихильниками перемагає.

«Орачі льодовика» (1977) написані у формі діалогу двох людей, що створювали міф в освоєнні західної Канади. Один із них — золотошукач у минулому, а другий — колишній кореспондент, натхненний захисник природи, її оточення. Золотошукач каже до кореспондента: «Всередині в мені є щось, як гори. Коли я піднімаюся на гору, я відчуваю запах її нутрощів. Я відчуваю запах її печінки, її серця. Золото! Скрізь я кидаюсь розбивати каміння, запах золота!» — «Ти дикун, — каже до золотошукача кореспондент. — Цю країну опанували дикуни. Спалюють ліси в горах, скрізь свердлять діри і все це за пригоршню золота..., тачку свинцевої руди!» Одного дня золотошукач губить усе. Глядач виносить перемогу поглядів кореспондента.

Нагороджена драма Риги «Лист до мого сина» появилася спочатку як радіодрама 1982 р. на Сі-Бі-Сі у Ванкувері, а на сцені виставлена два роки пізніше. У ній Рига подав винятково привабливий образ Івана Липи, 65-річного канадського фермера українського походження. З надзвичайною проникливістю Рига зводить Липу віч-на-віч із сучасним бюрократизмом в образі молодої працівниці соціальної опіки Ненсі Дін. Між відвіданням працівниці соціальної опіки Липа пише листа до свого сина — шкільного учителя, що відчужився від свого батька-фермера.

Іванові Липі, що прожив життя без банкових рахунків, номера соціального забезпечення і без лікарні, що ніколи не згинав колін ні перед ким і навіть у своєму релігійному почутті, бо ж «дорога до Бога завжди була заблокована священиком». Йому тяжко примиритися з тим, що в сучасності «все йде надто швидко», як каже він працівниці соціальної опіки. На запитання ж її, що саме йде швидко, він відповідає: «Життя!.. Почуття!.. Видіння!.. Страждання!» Нема сумніву, що Рига створив узагальнений образ канадського фермера українського походження з першої генерації.

На програмі всесвітньої виставки у Ванкувері 1986 р. було виставлено драму Риги «Парацельс». Як стало відомо зі слів режисера вистави Джона Джуліані, Рига написав її ще 1971 р., але зайшли труднощі з огляду її обсягу та кількості дійових осіб (близько 40). Цікаве, однак, саме звернення Риги до

digitized by ukrbiblioteka.org

цієї постаті середньовічного лікаря-гуманіста, що була близька йому. Сам Парацельс був контроверсійною постаттю в історії медицини, самоук, що став професором Базельського університету. Він спалив книжки відомих лікарів: грека Галена (фундатора експериментальної фізіології) та перса Авіценни (терапевта), — вживав у медицині німецьку мову замість латинської. Він картав зажерливість у його професії, лікував безкоштовно бідних, допомагав народові і саме це спричинило його конфлікт з бюрократами й привело до загибелі. Але Рига в цій драмі робить ще один крок. Він пов'язує середньовічного Парацельса із сучасними лікарями. У драму автор вводить діалоги між двома лікарями (д-р Вебб і д-р Гуза). Перший обстоює у своїй професії продуктивність і байдужість, другий (жінка-лікар, у ній нуртують переконання самого драматурга) обстоює співчуття до пацієнтів.

До лікарської теми Рига звернувся знову в радіодрамі «Наркоман» (1984), що була передана на канадському радіомовленні (Сі-Бі-Сі) у серії «Заникаючі проблеми», де конфлікт лікаря та пацієнта подано на грунті правових зобов'язань. Залежний від прав медичної асоціації та міністерства здоров'я, лікар відмовляється дати пацієнтові-наркоманові заборонені ліки і рекомендує вдатися до реабілітаційної клініки для наркоманів. Пацієнт осуджує лікаря, що він торговець, дбає лише про свою професію, подав раніше надію приписуванням різних ліків на видужування, а тепер відбирає її. Загибель обох символічна: лікаря, що призвичаїв пацієнта до вживання ліків при будь-якій оказії, та пацієнта, що абсолютно був неспроможний вийти зі стану діяння під постійним вживанням ліків.

Другу радіодраму «Брандон Віллі і велика подія» (1986) Рига написав як відгук на підготовку до всесвітньої виставки у Ванкувері 1986 р. (Велика подія — сама виставка). Сподіваючись великого напливу туристів, було виселено на вулицю зі старих готелів ветеранів та пенсіонерів, що проживали там роками за невелику плату. Головна дійова особа, ветеран Віллі, який прожив там тридцять років, платив за помешкання регулярно і навіть на один місяць наперед, вирішує «накласти тінь смерті на велику подію» і загрожує стрибнути з горішнього поверху готелю. Поліція через рупор умовляє його зійти, мовляв, «ми зможемо дискутувати і можемо змінити все, що турбує вас». Віллі ж відповідає: «Дискутувати?.. Змінити?.. З ким?.. Велика подія є все!.. Це є бізнес, що діє над життям! Бізнес, що проходить попереду життя!.. Ви — мускулястий захисник привілегій! Я ним не є! Хворий, втомлений старий з напіввирізаним шлунком! Ви мене не можете спинити! Ні ви, ні держава, ні армія! Ніхто».

Ще 1962 р. на телебаченні Сі-Бі-Сі у Ванкувері появилася балада Риги «Нічого, але людина», яку співає поет про смерть Гарсіа Лорки. Згадую цей факт, бо коли потім аналізувати драми Риги, то впадає в око їх подібність у порівнянні з іспанським драматургом. Обоє вони турбуються про життя людей, що стоять близько до жорстокості, обоє турбуються проблемами недоторканості особи і намагаються возвеличити інстинкти як головний фактор у значенні життя і споріднити людину з природою. Щодо техніки, то обоє намагаються поєднати реалізм і лірику, причому останню подати крізь зорові і музичні елементи театру. Структура їхніх п'єс стає скоріше поетичною, аніж логічною, де викладання фактів менше поєднано з ефектами і причинами дії, а більше досягається образними ефектами через співставлення гострих переходів символів та контрапунктичного розвитку теми в музиці. Обидва автори вживають матеріал балад як емоційне порівняння через численні приказки, а не прямим шляхом. Рига сам писав балади, і в них він ішов у сферу лірики, стилю елюзій, інакшого вислову.

Мистецтво Риги у драмі в основі усне. Це є розвиток популярного мистецтва оповідання чи виконаної народної пісні. Сенс його характерів — епізоди, він не досліджує мотивацію, а будує міф характеру, накопичуючи численні характеристичні випадки, і організація цього переривається постійними поглядами в минуле, попередженнями, відступами та вставками. І він постійно підкреслює важливість загального місця для популярної драми, що серйозно мала б віддзеркалювати актуальні проблеми сучасного життя. У своєму типовому шляху культура створюється міфами, переказами традиційних оповідань у такий спосіб, щоб сталося поєднанням сучасних турбот з попередніми генераціями, бо сучасний світ, за висловом Риги, має все менше й менше таких оповідань, бо широка міграція населення позбавляє їх.

Такі тенденції у драмах Риги без сумніву спричинилися завдяки його вихованню в українському фермерському середовищі в північній Альберті з його тяжкою працею, комунальними танцями і піснями, але й одночасно вони підсилені його ознайомленням з радіо та телевізією. Балади, радіо і телевізія дають стимули до коротких сцен, до виразного першого плану, до рухомості в показі місця і часу, до діяння, приправленого музикою та звуковими ефектами, зокрема, в телевізії ще проекціями на задньому плані та поділенням екрану. Знання цих ефектів надало Ризі в його драмах помітної яскравої театральності. Технічно він вже був досить під впливом своєї праці на радіо чи телевізії, але нахил його до того, що він дістав від свого українського середовища, зміцнювався. Головні думки у драмах Риги — етичні, і вони повторюються. Типово він говорить про одночасне визнання і спротив (тяжкі умови життя він спеціально акцентує в житті сільської та міської бідноти). Рига випробовує всі засоби на захист індивідуальності та чинить шкоду безличному благодіянню. У справі людських надій автор має два вигляди дії — етичну та містичну. Він або йде до потрібного соціального критицизму (цю його тактику можна яскраво помітити в його реалістичних драмах, де він намагається не відповідати на питання, які порушив у драмі), або хилиться до містичного пантеїзму, довіряючись природі та інтуїції. У його драмах можна спостерегти полярні протилежності: з одного боку, чорний документалізм про життя позбавлених прав людей, а з другого боку, цей реалізм стиснутий у баладу з ошляхетненою долею, відбитком натуральної краси і людської гідності. У своїй книзі «Чотири канадські драматурги» Мавор Мур, пишучи про Ригу, зазначив: «Ще й сьогодні можна почути розмови про повільність розвитку канадської драматургії, бо молода країна не має традицій і в результаті не має міфів, що її історія більш еволюційна, аніж революційна, є поверхова і неяскрава, що її спрямовані до дружби громадяни не дають достатнього матеріалу для конфліктів, ніж в інших країнах привели до пробудження театру. Рига був тим канадцем, що ніколи цьому не вірив. Він вважав ці аргументи не суттєвими за їх відсталість».

Джордж Рига помер 18 листопада 1987 р., маючи лише 55 років. Лишилися по ньому невиставлена драма «Прометей» та незакінчена (у другій редакції) остання його драма «Ще один на дорозі». У вечір його пам'яті режисер канадського радіомовлення Джон Джуліані сказав про Ригу: «Він мав свої думки й опінії, він не був тим, що переконує пастелевими кольорами. Він багато зробив для драматургії у цій країні, тому що зупинився на становищі не бути модним і довів, що канадські письменники можуть мати свої твори для канадської сцени». Треба додати: і для української сцени, і для підтвердження того, що митці українського походження знаходять своє належне місце у світовому театрі.

Канада

digitized by ukrbiblioteka.org

Євген Ященко
УРИВОК З ЛИСТА, АБО РОЗДУМИ ПРОВІНЦІАЛА З ПРИВОДУ СТАТТІ НАБОКОВА «НИКОЛАЙ ГОГОЛЬ»

...Закладаюся, друже мій, що «Защиту Лужина» тобі не подужати. Поколінням, які зросли у присмерку концтабірного пекла, не кажучи про тих, котрі пройшли його колами, імпресіоністська образність, піднесена у принцип, здаватиметься нікчемною. Якби Набокова можна було оцінювати лише за цією книгою, я б сказав так: майстер пустодзвонної прози. А от стаття про Гоголя (вперше надрукована в СРСР у №4 «Нового мира» за 1987 р.), цікава. Зайвий раз потверджується давнє моє спостереження: російських письменників охоплює інтелектуальне збентеження й розгубленість, коли вони починають думати та писати про Гоголя.

У Набокова це не так помітно, бо він, обираючи обмежену мету, вдається й до методу обмеження. Набоков відтинає усе, що у Гоголя пов'язано з українською темою, вважаючи це другорядним, не гідним уваги, та зосереджується лише на творах, причетних до російського життя і тільки тому першорядних — на «Ревізорі» й «Мертвих душах». Опріч цього, Набоков висуває концепцію, з якої випливає, що образи «Ревізора» й «Мертвих душ» не реалістичні, і взагалі, критичний реалізм — це міф.

У такий спосіб Набоков абстрагується від українського коріння гоголівського генія, від культурно-етнічного середовища, яке формувало особистість, нахили, духовну енергію майбутнього творця «Мертвих душ». Звісно, це викрутас, розрахований на довірливість французів, саме для котрих він, до речі, писав цю статтю (її було надруковано у Парижі 1930 року). Визнати вагомість і масштабність гоголівської спадщини для Набокова означало б визнати власну вторинність. Аристократична пиха не дозволяє йому промовити слідом за іншими: «Всі ми вийшли з гоголівської шинелі».

Певна річ, Набоков має право на власні уподобання та суб'єктивний критерій, коли він, цінитель і знавець художніх достоїнств у літературній царині, демонстративно відкидає «Миргород» та «Вечори», приписуючи їм другорядність. Виникає навіть підозра, що тут снобізм і космополітизм Набокова — машкара, яка приховує традиційний російський націоналізм.

Набоков висуває теоретичну концепцію, згідно з якою «Мертві душі» та «Ревізор» не можна вважати творами критичного реалізму, а їхні дійові особи не мають відношення до тогочасної російської дійсності. На думку Набокова, це — зібрання, колекція фантомів, плід авторської фантазії. Щодо надзвичайної життєвості персонажів, то її, за Набоковим, слід вважати лише лінгвопродуктом, витвором організованого мовлення. Набоков хоче, аби ми забули, що в «Ревізорі» й «Мертвих душах» відбилася соціальна позиція Гоголя, його складне ставлення до тодішньої Росії, ставлення, яке можна назвати тільки критичним, правдивим та об'єктивним, себто — реалістичним.

Набоков має на меті переконати іноземного читача в тому, що і російські дворяни, і він сам не мають нічого спільного із персонажами «Мертвих душ» та «Ревізора». Проте ми знаємо, що Гоголь спостерігав реальних людей, які мешкали не у Новій Каледонії і не в Південній Америці, а в Російській імперії і репрезентували здебільшого панівний клас. Загальновідомо, що в основу цих творів покладено власні спостереження автора, його враження від навколишнього життя, факти реальної дійсності.

Якщо сьогодні запитати звичайного радянського громадянина, якими він

уявляє російських дворян минулого століття, він пригадає П'єра Безухова, князя Болконського, Наташу Ростову, але те, що дворянами були також Собакевич, Чичиков, Плюшкін, Коробочка, Хлестаков, Городничий, цей громадянин навряд чи усвідомлює. Шкільні підручники про це практично не розповідають, та й сам Гоголь підкреслює станову приналежність своїх персонажів, обмежуючись двома поняттями: поміщики та чиновники. Бо уже за тих часів принципи дворянського кодексу честі погано узгоджувалися із особою того-таки Собакевича або Ноздрьова, а надто — Чичикова. Тобто у свідомості простого радянського читача дворянин Собакевич на відміну од дворянина Болконського не існує. Собакевич існує лише як власник землі й кріпаків. Дворянська шляхетність аж ніяк не пасує до персонажів «Мертвих душ» та «Ревізора». Отже, у творах Гоголя можна знайти думку про те, що належність до дворянського стану не суперечить моральним вадам і не є гарантією навіть елементарної порядності.

Деякі сучасники Гоголя закидали йому, що він не створив образ «позитивного героя». Так само наша критика незмінно, упродовж десятиліть, твердила про позитивного героя доби комуністичного будівництва, героя, який, поєднуючи у собі максимум найкращих рис, мав правити за взірець для інших. Цей заклик припав до вподоби радянським письменникам, проте виконати партійне замовлення жодному було не під силу. Ідеалізація реального прототипу оберталася брехнею, мертвонародженою схемою.

Так само і Гоголь не виконав замовлення панівного класу, бо воно суперечило фундаментальному принципу художньої творчості — принципу істини. Ідеальної дійсності не існує, тому справжній митець неминуче виступає як її критик.

Отже, читаючи Гоголя, вдивляючись у натовп створених ним потворних, але надзвичайно життєвих і через те вельми цікавих персонажів, мимохіть, а, може, навіть підсвідомо, переймаємося думкою про те, що дворянське не є свідченням моральної досконалості. Більш того, таке свідчення навіть непотрібне. Іронія історії полягає у тім, що заради кумедного вона приносить у жертву благородне.

Необмежене дворянське володарювання не могло залишатися безкарним. Помста була закономірна й неодворотна. Бо якщо ви поставили собі за мету скути життя нації заради своїх паразитарних інтересів, це рано чи пізно понівечить вас.

Набоков навіть не намагається з'ясувати, яким чином неперевершена естетична цінність «Мертвих душ» постає із негативного людського матеріалу. Зачепивши це болюче питання, довелося б визнавати історичну реальність, конкретне національно-станове походження персонажів.

Я віддавна спостерігаю ставлення росіян до Гоголя і що далі, то ясніше розумію, як важливо, як конче потрібно розставити усі крапки над «і». Але для цього слід написати вичерпну працю не про творчість Гоголя — ця творчість невичерпна, — а про його ставлення до росіян і про ставлення росіян до нього. Працю під назвою «Гоголь та Росія».

Росіяни не можуть пробачити Гоголю, що він змалював їх такими, які вони є за своєю природою. Це могло статися внаслідок туги за ідеалом, яка постійно точила автора. По смерті Пушкіна, у котрому Гоголь вбачав взірець, йому залишалося тільки наблизитися до Бога, щоб утамувати сум за Людиною.

Те, що «Мертві душі» були і могли бути написані лише за кордоном, має своє пояснення, але те, що їх було надруковано в Росії, я вважаю дивом, яке ще ніхто не спробував пояснити. В одному із чисел газети «Северная пчела» за 1842 рік рецензент писав: «Від Гоголя багато чого чекали, проте він ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

бухнув нікчемними «Мертвими душами». Він ворог Росії. Це наклеп на Росію, на російський народ».

Гоголь був готовий до того, що його не зрозуміють, але те, що сталося, перевершило всі його побоювання.

«Мертві душі» боляче зачепили, уразили російських дворян, і ота ураженість далася взнаки через дев'яносто років у статті Набокова. Як же ставляться до Гоголя сучасні росіяни?

Сьогоднішній Росії притаманний відхід од канонів марксизму до духовних цінностей дворянської культури. Виникла потреба переглянути погляд на гоголівський критичний реалізм, об'єктом котрого є російське дворянство — тобто виникла нагальна потреба усунути панівний клас Росії минулого століття із зони критики. Чим це викликано — питання окреме, але концепція Набокова стала в нагоді.

Росіяни не приховують захвату, коли йдеться про майстерність Гоголя, про велич його творів, вони не заперечують його внеску у російську культуру. Водночас ніхто не хоче визнавати, що погляд Гоголя на Росію й росіян — це погляд прибульця, чужинця, українця, котрий чуже бачить наскрізь.

Очевидно, Набоков міг би розповісти цікаві речі про перевтілення письменника російського, котрим він був, на американського, котрим став згодом, змушений був перемінити батьківщину, культуру й мову. Саме це сталося і з Гоголем. Виходячи з власного досвіду, Набоков міг би повніше розкрити феномен Гоголя, українського шляхтича, котрий облишив Україну, аби стати російським письменником, а згодом — і Росію, щоб піднестися на світовий рівень.

Сьогодні, через півтора століття після виходу в світ «Ревізора», російська громада, як і раніше, ставиться до Гоголя неоднозначно. Письменник краще, ніж будь-хто, розумів, що спричинялося до цього. Чотирнадцять років, проведених за кордоном, багато чого навчили його. Наскільки мені відомо, іще ніхто не відповів на запитання: чому він обрав долю добровільного емігранта?

Так от, ставлення до Гоголя трохи нагадує мені ставлення німців до Томаса Манна. Я маю на увазі бюргерів міста Любека, котрі образилися на свого земляка, бо він відобразив їх у романі «Будденброки». Життя має маскуватися. Це зрозуміло. Уявляю собі, що відчував Набоков, перечитуючи «Мертві душі», «Ревізора», уявляю цю суміш глибокого захоплення, що його може зазнати лише знавець, та кревної образи. Звідси — заперечення реалізму даних творів та й реалізму взагалі і навіювана у такий спосіб думка про те, що Собакевичі й Хлестакови не мають жодного відношення до реальності. Істина, однак, полягає у тім, що зникнення дворянства із суспільної сцени має зв'язок із реалістичним відображенням його у російській літературі минулого століття.

Існує закон: тільки-но певна верства або форма суспільного життя знаходить своє втілення у мистецтві, то на них уже можна ставити хрест. Оскільки люди, подібні, скажімо, до Хлестакова, стали завдяки «Ревізору» безсмертними, їхнє подальше існування у реальності уже неможливе — адже після викриття вони вже не зможуть обдурювати, бо їх легко впізнати. Тобто, у соціумі тепер немає місця для реалізації сутності таких персонажів. Правдивість зображення та виставлення їх на привселюдний огляд створюють нищівний ефект, загрожуючи викриттям їхнім прототипам. Скороминучість життєвих форм зумовлена спроможністю вичерпно описати їх. Тому ніхто і ніщо не бажає знати правду про себе, викладену чорним на білому. Хіба лише Городничий боїться побачити себе у комедії? Хіба лише йому притаманний звірячий інстинкт самозбереження? Але виявляється, що й цього інстинкту замало. Для того, щоб вижити, треба свідомо виробляти у собі здатність

сприймати зміни, здатність іти в ногу із часом, ночувати прийдешнє і бути готовим до нього.

Російське дворянство отримало таку революцію, яку воно заслужило. Її коріння сягає у темряву російського життя, яка війнула на Пушкіна уже з перших сторінок «Мертвих душ» і примусила, підперши руками кучеряві бакенбарди, вигукнути: «Боже, яка сумна наша Росія!»

А Набоков каже нам, що «Мертві душі» — то суцільний вербальний фокус, гра слів, що не має ніякого відношення до реальності, бо реальність — зовсім інша річ... Яка ж саме? На це Набоков не відповідає і таким чином відвертає читачів од головних вимірів епохи: палична дисципліна, шпіцрутени, мордобій, батоги, кріпаччина.

«Мертві душі» виявили вражаючу моральну потворність дворянського загалу. Його, тобто більшість читачів, дивувало не те, що в реальному житті поміщики продають, купують та міняють живих людей як худобу, а лише те, що Павло Іванович Чичиков (сам із збіднілих дворян) скуповує мертві душі. Дворяни, землевласники й душовласники, читаючи поему, неспроможні були перейти від розуміння аморальності Чичикова до усвідомлення власної аморальності.

Щодо передової літературної критики, то вона або не наважилася, або неспроможна була впізнати приховане повчання. У кожному разі, ніхто не сказав на повний голос про те, що торгувати не лише мертвими, а й будь-якими душами — заняття бісівське й Божественному законові супротивне. Тим-то освічена публіка дійшла висновку просто-таки протилежного і дещо шизофренічного: торгівля живими людьми — річ абсолютно нормальна, бо ганебною є торгівля мертвими душами. На цьому й застрягли.

Загалом кажучи, поема Гоголя, попри свою одвертість, незбагненна й загадкова, як усякий шедевр, як довершений витвір природи, котра втілює свої задуми потаємно од усіх. Для мене є очевидною лише одна передумова виникнення цього твору, так само як і явища, що має назву «Гоголь»: ані «Мертві душі», ані «Ревізора», ані решту не міг створити росіянин. Тільки — українець, і ніхто інший. Обгрунтувань цього погляду задосить, і я не буду наводити їх тут. Зазначу тільки, що Набоков саме про цю очевидність не хоче знати, начебто причетність Гоголя до Росії — то її внутрішня справа. Принаймні таким, тобто пов'язаним лише з Росією, воліють бачити Гоголя його російські дослідники. Звідси — ще одне міркування. Про Гоголя чимало написано тлумачами різних національностей, і ще багато писатимуть, але мені здається, що найголовніше іще не сказано, і висловить це, певно, українець. Ні росіяни, ні євреї, ні поляки, ні німці не можуть ставитися до нього неупереджено, бо всі вони вправі почуватися ураженими його пером. Лише українці не мають потреби зводити з ним рахунки, хоча й їм добряче від нього перепало.

Російська догоголівська література відтворювала парадну сторону дворянського життя. Гоголь показав зворотну, висвітливши такі постаті, що їх нині росіяни соромляться.

Дворянам, котрі емігрували з Росії—1917, довелося вислухати чимало звинувачень на свою адресу. Їм казали, що вони самі у всьому винні, їм закидали, що вони пропили й прогуляли Росію. Лев Толстой у роботі «Так що ж нам робити» (нам — тобто дворянам) застерігав їх про загрозу знищення, про те, що вони таки загинуть, якщо не зміняться, не йтимуть у ногу із часом. Простіше кажучи — якщо не злізуть із шиї уярмлених народів. Але дворяни злегковажили пророчий голос. Тільки одиниці усвідомлювали небезпеку, а для загальної маси дворянства час було згаяно, і хвилі революції згладили зі

digitized by ukrbiblioteka.org

світу нащадків Чичикова, Ноздрьова, Плюшкіна, Коробочки, Хлестакова, Городничого та інших.

Певен, що Лев Толстой був не єдиним дзеркалом російської революції: першим був Гоголь.

Діди й батьки Набокова впині, що він опинився за кордоном, що родина Набокових змушена була тікати з Росії, рятуючись від розлюченого селянства. Статтею про Гоголя він хоче зняти з дворян їхню історичну вину. Задля цього він запевняє західного читача, що образи «Мертвих душ» і «Ревізора» не мають нічого спільного із реальним життям і що вони — лише вдалий витвір красного письменства.

Принагідно слід підкреслити одну важливу обставину, яку приховували від нас протягом останніх 70 років. Річ ось у чому. Дев'ятнадцяте сторіччя у Росії позначене боротьбою дворянства проти засилля німців. Досить перечитати «Війну та мир». Це скорше антинімецький, аніж антифранцузький роман. Досить пригадати суперечки між слов'янофілами й західниками, висловлювання з цього приводу Достоєвського та Костянтина Леонтьєва, а також інші сюжети, відомі гуманітарно освіченому читачеві, — і ця боротьба постане перед очима. На міжнародній арені протиборство росіян та німців персоніфікувалося у «битві канцлерів» — міністра закордонних справ Горчакова й Бісмарка, — що про неї один белетрист навіть написав книжку.

Відгомін цього протиборства (певною мірою воно спричинилося до двох світових воєн і позначилося на них) лунає у роздумах Набокова про те, що банальність — риса німецького характеру, а російській людині не притаманна. Щодо банальності героїв «Мертвих душ» і «Ревізора», то про неї не може бути й мови, бо це, мовляв, не живі людські типи, а фантоми. Набоков запевняє, що струмінь банальності можна помітити навіть у «Фаусті». Немає потреби доводити, що до цієї думки залюбки приєднаються генетичні германофоби, носії боярської антинімецької традиції, започаткованої іще тоді, як Петро І обирав собі наставників і наложниць із німецької слободи.

Безперечно, є сфери діяльності, де росіянин постійно програє німцеві. Зокрема, дворяни довели свою неспроможність створити надійну систему господарювання, землекористування, тобто національну аграрну культуру, яка могла б конкурувати з німецькою. Саме це призвело до зникнення російського дворянства з історичної сцени! Тим-то й комплексує Набоков, представник верстви, яка не спромоглася розв'язати проблему голоду у власній імперії.

Отож німці — банальні, а ми — ні. Куди їм до нашого спадкового естетизму, до нашої російської хвацькості й щиросердя (так і кортить додати — і голодного черева)!

Отже, друже мій, підсумовуючи, констатую: у статті «Николай Гоголь» Набоков спробував врятувати репутацію російського дворянства, обілити його перед судом історії.

Стосовно естетики фіксованих миттєвостей та прихованої театральності життя ми й не збираємося сперечатися з автором, — вона навряд чи застаріє.

Річ, звісно, не в постиці, а в принципах добору об'єктів, і тут автора статті можна зрозуміти. Темрява російського життя жахала Набокова у 1930 році. Як щось неминуще поставали перед його очима усі страхіття Росії — колишні, нинішні й прийдешні. І цілком природним здасться бажання автора побачити крізь суцільний морок світлі плями дворянських гнізд, які дали світові чимало цінного саме тому, що могли існувати не інакше як трудом, потом і кров'ю уярмлених.

м. Коростень

Лесь Танюк

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ «ПРОРОЧОЇ» П'ЄСИ

(«Кассандра» Лесі Українки, «Пророк» Володимира Винниченка, «Народний Малахій» Миколи Куліша)*

Пророк, за біблійною термінологією, провісник волі Божої, отже, той, хто говорить не від власного імені. Виходячи з гасла шекспірівського «Глобуса» — Totus mundus agit histrionem (весь світ грає комедію), на сцені світу він — лицедій або персонаж космічної п'єси, автором якої, драматургом є Бог. Користуючись правом, обов'язком і змогою особливого одкровення, пророк пророкує майбутнє, — або, вдаючись до театральної термінології, у нього провідна, найкраще виписана роль. Від того, чи здійсниться потім його пророцтво, себто від того, який буде фінал п'єси чи її епілог, залежить, фальшивий він пророк чи істинний. У пророка Єремії сказано: «Коли справдиться слово пророче — буде пізнаний цей пророк, що його направду послав Господь» (28; 9). Вустами стоїка Луцилія підтверджує на свій лад цю тезу філософськи розсудливий Ціцерон у діалозі «Про природу богів»: «...в існуванні істинного пророцтва є доказ існування Бога». Тож від часів пророка та судді Самуїла, який уперше систематизував пророчі школи, зробивши їх джерелами морально-просвітницького впливу на людськість, пророки безперервним журавлиним ключем перетинають всю історію суспільства, в тому числі й історію світової драми. Формула «Закон і Пророки» стала не лише типовим виразом сутності Старого й Нового Заповіту, а й однією з одвічних тем драматургії, в тому числі — новітньої доби.

Кожен великий митець — теж до певної міри пророк. На відміну від реальних пророків, які приходять і відходять, щезаючи у сірій каламуті людського безпам'ятства, істинний митець залишається у вічності, — почасти ще й тому, що оперує не застиглими поняттями й дефініціями, а прикровенними й символічними образами, які відкривають людям відтак нецілісний образ майбутнього. Цілісність — єресь (адже вона — прерогатива Бога) або міф, і недарма св. апостол Павло у Першому посланні до коринтян каже: «Частково пророчимо...» Бо часткове і наше знання. Неясне і невитлумачене — наймогутніша потенція мистецького шедевру, і кожна нова доба на свій лад перенаголошує і доповнює Шекспіра, Гете, Шевченка власним досвідом і розумінням, через що — немає їм кінця. Здійснення їхніх пророцтв, наче лінія обрію, відсувається все далі й далі, і щоразу з новою снагою беремося ми до розгадування їхніх таємничих символів.

Об'єктом наших вибіркових зауваг тут є Леся Українка, Володимир Винниченко і Микола Куліш — три, на перший погляд, несумісні постаті, три українські драматурги, які намагалися через своїх героїв — пророчицю Кассандру, пророка Амара та лжепророка Малахія — зазирнути в непевне завтра. Вони — кожен по-своєму — продовжили добре розроблену у світовій драмі тему людини, яка бере на себе місію одмінити чи замінити (через логос — слово) світ, зруйнувати стару модель життя й витворити нову. Після середньовічних мораліте відгуки цієї теми ми знаходимо в комедії Корнеля «Дон Санчо Арагонський», у «Мізантропі» Мольєра, у «Тимоні Афінському» Шекспіра, у «Варраві» Мішеля де Гельдероде, у «Томасі Беккеті» Ж. Ануйя. Інтелектуальним полем такої битви стала драма Ж. П. Сартра «Диявол і пан Бог». На фарсовому рівні вирішено цю тему в «Новому месії» (за романом

* Текст доповіді, прочитаної у травні 1991 р. в Оттаві на конференції, присвяченій слов'янській драмі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Е. Сінклера «Його звуть теслею», вистава йшла у театрі Леся Курбаса), на сентиментально-чуттєвому — у «Лжемесії» Є. Жулавського (вистава йшла на Україні у театрі Гната Юри). До «пророчих» можна умовно зарахувати «Короля Убу» основоположника абсурдистської п'єси Альфреда Жаррі, драму-фарс С. Віткевича «Ян Мацей Кароль Вшекліца», талановито поставлену десять років тому в Польщі, де Вшекліцу грали у портретному гримі Брежнєва, та ін. Тридцяті роки дали нам «Самогубця» М. Ердмана, «Місто правди» Л. Лунца, «Подорож Веніаміна Третього» Менделе-Мойхер Сфоріма (написана давно, ця притча пішла у Москві одразу після постановки «Народного Малахія» — вистави Курбаса, від якої С. Міхоелс був у захопленні). По-своєму розробили її В. Винниченко у драмі «Порок» і П. Тичина у симфонії «Сковорода» (великий Тичина, обравши внаслідок обставин Земне, а не Апостольське, відпав від «пророчого» — і його, як Амара у винниченківському «Пророці», Бог позбавив за це космічної сили). Якщо завершити цей ряд Миколою Кулішем, то новим і суто кулішівським стало те, що тему «пророцтва» драматург доповнив гіркою пародією на характерне для кожної революційної доби захоплення утопістами, які, обіцяючи на землі соціальний рай, нерідко бралися до людини «з голими руками». І наплодили чимало груш на вербі, не збагнувши, що в XX столітті центр пророцтва та віри переходить на особистість (а вона, ми знаємо, менш схильна до перебудови, ніж, скажімо, суспільство), яка виступає суб'єктом трагедії. Особливо завинили ті з утопістів, які продовжували популяризувати ідею: працюватимуть усі, а справедливий розподіл продуктів їхньої праці належатиме «наймудрішим», «найправеднішим». Цю соціалістичну тезу ми надибуємо вже у Платона.

Не один Томас Мор чи Кампанелла мріяли перескочити економічні закони; революція часто висувала до влади людей великого темпераменту, але — малої культури. Вони сприймали навколишнє виключно як один із різновидів міраклю, який потребує не знань, а — віри; крім того, їх провадила свята переконаність у тому, що будь-яку чернетку людського життя соціалізм зможе виправити, переписати начисто. Футурологи марксистського кшталту надто покладалися на гасло: «Хто був нічим, той стане всім». Проте Блазень у «Королі Лірі» був далекогляднішим, пояснюючи: «Із нічого, кумцю, і не вийде нічого!» Так було і в нас — зрікшися сутани, вчорашні проповідники та ксьондзи ставали чекістами, адвокати й письменники очолювали уряди й партії, а недоук-семінарист під загальне обожнювання почав претендувати на ранг уседержителя. Малахіянство було вельми поширене, — історична заслуга Куліша в тому, що він виділив його із загального ряду і дав йому назву. Отож він не просто вигадав свого Малахія, наколотивши для нього химерний коктейль з Біблії, Маркса та Холодної Гори (показово, що діється все у містечку Вчорашньому, «на Міщанській вулиці, номер 37» — який химерно-пророчий сон підказав Кулішеві цю жахливу цифру, що стала роком його розстрілу на Соловках — «з нагоди, — як тоді писалося у рапортах, — святкування двадцятиліття Великої Жовтневої соціалістичної революції», коли було замордовано протягом кількох днів майже всю «соловецьку» українську інтелігенцію).

Останні досягнення природознавчої та філософської думки кінця XIX — початку XX ст. і далі — вчення Соловйова, Вернадського, Холодного, Бехтерєва, Тейяра де Шардена та ін. — впливають на рух символів у художній літературі, а отже, і на прочитання суспільством постаті пророка. Нове знання змінює співвідношення понять добра і зла — в суспільстві і людині, роблячи їхні взаємини щодалі конфліктнішими. Важливий і той факт, що геоцентрич-

на концепція, скажімо, у Миколи Федорова, який мав суттєвий вплив на поступ стичної та мистецької думки у слов'янських культурах, набуває антропокосмічного звучання, вступаючи у жорстоку суперечку з антропоцентризмом. Український вчений і філософ академік Микола Холодний, учень Вернадського, висунув концепцію антропоцентризму (одразу невдовзі після Федорова[1]. Людина стає інтелектуальним (і водночас етичним) мірилом, вона відповідає тепер за події космічного масштабу — в соціальному просторі світобудови в цілому.

Але ще раніше цю річ тонко відчула Леся Українка в «Кассандрі» (1907). Уже тоді здатність суспільства до самовдосконалення видається авторові п'єси трагічно сумнівною. Реалістична Андромаха, що твердо стоїть обома ногами на землі, благає Кассандру:

Доволі з нас уже твоєї правди,
Зловісної, згубливої, так дай же
Нам хоч неправдою пожить в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро![2]

Пригадуєте — пушкінське:

Тьмы низких истин мне дороже
Нас возвышающий обман...[3]

Або — таке звичне для вуха російського інтелігента — переспів «Божевільних» Беранже, зроблений поетом-демократом сатириком В. Курочкіним:

Господа! Если к правде святой
Мир дороги найти не умеет,
Честь безумцу, который пароет
Человечеству сон золотой![4]

Наслідки того навіювання «золотого сну» маємо нині перед очима, — ми з вами знаємо, якими сталінськими артеками й соловками-освенцімами обернулись ці жадання «мрії» як антиномії «реальності». Донцов чи не перший визначив, що Леся Українка саме тому зробила ставку не на групове, не на масове, а виключно на особисте, особове, індивідуальне, що в нашу літературу поетеса внесла «дух непримиренного індивідуалізму»[5]. Несучи на своїх жіночих плечах важкий тягар правди, Кассандра відмовляється від спокуси жити «неправдою в надії», бо неправедні засоби провадять до неправедної мети. Жити треба тільки як живеться, — як росте трава, як сходить сонце, як співає жайвір чи бринить бджола. Лише природне життя істинне. «Що робити? — допитувалася сестра. — Ми в облозі. Як жити?» І Леся Українка пише їй в одному з листів, що вони в облозі, але треба виставити вартових і жити так, ніби немає облоги! Себто жити вільно, розкуто, випроставшись — навіть в умовах жахливого гніту й утисків. І вона, і її Кассандра заперечують дух прийняття фальшивого життя за істинне.

Інша справа — Гелен. Його теорія прагматичного, вигідного для людей пророцтва («Роблю, що треба і що корисно, що почесно», — як тут не впізнати майбутніх пропагаторів соціалізму та й самого «методу соціалістичного реалізму»?) виходить з того, що брехню від правди відділяє тоненька смужка. «Що правда? Що неправда? — каже Гелен. — Ту брехню, що справдиться, всі правдою зовуть». Кассандра вважає себе лише знаряддям невблаганної Мойри: «Вона кує з народів зброю світу, а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї». Через те, пророкуючи фатальні речі, Кассандра виглядає для людей ніби на злу про-

digitized by ukrbiblioteka.org

рочицю. Але Кассандра знає, що пророк не може бути добрий чи лихий, він є лише провісник волі Божої, і не йому кермувати людськими долями. Через те Гелен має привабливіший вигляд, бо він обстоює ідею ніби плідного, творчого слова: «Слово плідне і більше родить, ніж земля-прамати». Проте і Кассандрі, і самій Лесі Українці зрозуміла згубність «солодкої втіхи» корисного пророцтва (якщо це назагал можна назвати пророцтвом). Кінцева нездійсненність пророцтв Гелена показує їхню неістинність.

Отже, теза перша: істинний лише той пророк, якого побивають камінням. Себто істинність його пророцтв не є і не може бути визнаною зараз, вона неодмінно лежить поза межами розуміння тих, до кого пророк промовляє, — інакше-бо навіщо йому промовляти? Микола Куліш скаже про це в «Патетичній сонаті» вустами Марини: «Лише того ідеї переможуть, хто з ними вийде й на ешафот і смерті в вічі скаже». Лише смерть Пророка обезсмертить його ідею, його пророцтво. Нерозіп'ятих месій не буває.

За останні сто років світ дуже змінився.

Роль пророка, його образ, «мета» його існування в художньому контексті відчуває на собі вплив цих колосальних зрушень у культурі й цивілізації. Новими стають і взаємини пророка та народу у драматургії. Все частіше пророк стає носієм не лише добра, а й зла, — як його еквівалента, як його неодмінності. Згадати б епізод із п'єси Винниченка, коли до Амара приходять страйкарі-робітники і просять благословити їх на страйк, — інакше-бо їхні діти будуть голодні. Пророк благословляє страйкарів. Але слідом за ними приходить делегація поліцейських, які теж просять пророчого благословення стріляти у цих страйкарів, — інакше-бо їхні діти будуть голодні. Пророк змушений благословити і їх, бо не існує раз назавше заданої однієї для всіх правди, єдиного Добра і єдиного Зла, — є одвічна боротьба Бога з дияволом. І поле битви, за Достоєвським, — людська душа, і жоден вимріяний людьми соціальний лад не годен тієї боротьби спинити, не годен виграти в ній чи програти. Тому що втрата амбівалентності, отой спин, оте перемир'я означало б початок «епохи громадського ідіотизму» (сказано у О. Мандельштама: «В поезії завжди війна. І тільки в епохи громадського ідіотизму наступає мир чи перемир'я»).

П'єсу «Пророк» Винниченко написав у Франції, закінчив 1930 року, автономно від «Народного Малахія», проте діалог його з Кулішем відчувається. Ще не вибухнула на всіх материках остаточно «велика депресія», ще попереду був жахливий український голодомор 1932—33 рр. та страхітні жнива 1937-го. Щойно приходив до влади фашизм, але німецька «ніч довгих ножів» теж була ще попереду. Що більше загострювалася ситуація в комунізмі та нацизмі, то більшу осанну кремлівському урядові співали залякані європейські «демократи», котрим аж ніяк не хотілося розлучатися з ілюзіями «солодкої казки» про світоперетворення. І передчуття завтрашніх — незворотних! — катаклізмів у п'єсі Винниченка дивовижне. Велика ера амар'янства (себто всесвітньої любові) настає на землі наприкінці п'єси виключно в уяві фанатичної юрми (юрма — завжди юрма, якою вона б не була — американською, українською, російською чи китайською). Юрми, як у цьому хоче переконати суперраціоналіст Райт, — з конкретною метою: аби їм, Райтам енд K^0, було в часи глобальної ілюзії легше маніпулювати людською свідомістю, бо немає нічого страшнішого, аніж збожеволіла череда без погонича. На першому плані у «постіндустріального» Райта — технократичне впорядкування суспільства, режим та економія, конвейєр та організація праці. Людині в цьому світі чисел та комп'ютерних знаків, вигоди й користі, людині з її «Я» тут нема місця, вона зайва. Такий світ вимагає виключно гвинтиків і роботів: до по-

езії, малярства, театру, та й назагал до пучуттів йому байдуже. Щось подібне математизував у романі «Ми» Є. Замятін, а згодом — Д. Орвелл. «Пророк» рушить міф про можливість ощасливлення людства «ерою амар'янства», — і той висновок збігається з висновком Кулішевого Падура з «Маклени Граси», що «соціалізм — це буде лише друга після християнства світова ілюзія»[6]. До речі, коли автор цих рядків зацікавив «Пророком» трупу театру ім. Московської Ради, відомий режисер, учень Станіславського Юрій Завадський захотів був поставити Винниченка, побачивши в його драмі «пародію на антисуспільство, в якому ми живемо — без Бога й совісті». Але з цензурних міркувань для швидшого проходження п'єси по інстанціях (надворі був 1968 рік!) пояснював редакторам та міністерським бонзам, що Винниченко написав, мовляв, п'єсу, в якій «безжалісно викрив міф про народний капіталізм». Після місяцядвох перебалакувань з тими, від кого залежав дозвіл на виставу, Завадський признався мені: «Нічого не вийде. Вони не вірять. Розуміють, добре розуміють, що тут і про нас, і про соціалізм...» Так п'єсу і не поставили тоді в жодному з наших театрів.

Амар у драмі Винниченка — не лжепророк, Амар не має сумніву (подібно до Кассандри), що він — істинний пророк, провісник волі Божої.

Але...

Звернімо увагу на його перший монолог:

Пророк *(голосом звучним, сильним, повним радісної певності)*. І слухайте ще, брати і сестри мої любі! Слухайте, діти всіх народів, усіх релігій, всіх язиків. Я, Амар, посланий до вас Богом, кажу до вас: радуйтеся, бо настав час вашого визволення. Настав час великої, всеспасешної, всецілющої любові. Брати мої бідні, брати мої любі, я не грозитися вам, не карати вас післаиий до вас. І не порушувати законів усіх пророків, здійснити їх я післаний до вас, люди дорогі. Об'єднати все людство в єдину родину всієї землі складено на мене...[7]

І таке інше. Чи не правда, знайомі заклики? І чи не стає в такий спосіб Амар жертвою тих же ілюзій, які сам тиражує і в які сам вірить? Може, Бог послав йому це теж як випробування?

Проте Амарова віра захоплює юрму: сліпі прозрівають, скептики падають навколішки, байдужі зм'якшуються серцем, і навіть пересичена суєтністю й розвагами нудьгуюча донька мільйонера Кет (так і кортить згадати Сина Мільярдера з Курбасової постави «Газу» Г. Кайзера, який зрікся своєї «кляси» й закликав до вселюдської любові «на чистих луках всесвіту»!) вирішує змінити своє життя. Віднині все воно разом з її мільйонами належатиме новій вірі, належатиме Пророкові.

Винниченко у своїй стихії: знову Він та Вона, знову — Кохання та Вищий Обов'язок, знову — Перетворення для всіх — чи особисто Я у перетвореному для мене світі. Проте є у цій його п'єсі і зовсім нове, принципове, одмінне від попереднього Винниченка. Це — уже згадана амбівалентність образу Пророка на тлі амбівалентності світу. Це — роздуми над поступом людства у його змагу між серцем і розумом.

«Я думаю, що в душі людства борються серце і розум за першенство, — писав Лесь Курбас у передмові до книжки В. Обюртена «Мистецтво вмирає» (Київ, 1918). — І що, як одному з них показується не по силі розв'язати велику тайну, яку творить і живить наша фантазія, у всяких обставинах і в усякому ладові, — то воно дає дорогу другому елементові, щоб знов у свій час зайняти його місце. На це виразно вказує постійне чергування позитивно-реалістичних напрямів з містично-романтичними»[8].

Цей маятник постійно розхитується у п'єсі Винниченка, раціональне з ірраціональним утворюють тут рухливу й мінливу єдність.

Європейський Ренесанс і Постренесанс спородили могутню (і цнотливу!) на ті часи ідею безмежної віри в людські можливості, у те, що індивід не лише

digitized by ukrbiblioteka.org

несе відповідальність, а й має право, і навіть обов'язок перебудовувати все довкола себе, позаяк Людина — центр всесвіту. Несучи в собі чимале творче начиння, ця ідея, однак, залишала людину і саме позитивістського героя, яких була більшість, наодинці із світобудовою, нічим того героя не підстраховуючи. Людське «Я» лишалося сам на сам з могутніми силами природи. Так надходив персоналістський злам суспільної свідомості, який, зрештою, призвів у Європі до відчайдушності експресіонізму та розпачу екзистенціалізму, а по той бік демократії — до силового гвалтування природи й людини етатизмом, тоталітаризмом, страхом.

Небезпека цілковитого злиття «Я» людського з «Я» сакральним — один із чинників новітнього аморалізму (згадаймо жахи численних сект з їхніми масовими «ідейними» самогубствами та позбавленням людей власного «Я»). Не можна плутати таких понять, як канал, інструмент — із поняттям мети. Пророк для того й приходить у світ, щоб стати каналом для Божого слова, інструментом прилучення до цілісності. Драма Амара в тому, що він перевищив «повноваження», дані йому від Бога, адже сам він не Бог, а тільки — провісник волі Божої. За це й карає його Господь духовною неміччю (до речі, каральна функція саме у християнстві відіграє неабияку роль!). Пророкові не дано підмінити собою Бога, бо тоді він руйнує творче, самобудівниче начало в людстві, що само по собі є річ Богонебажана.

Існує вертикальний зв'язок: Бог — Космос — Людина. Пророк вийшов по цьому промені з пункту А до пункту Б, але йому не дано ані залишитись в одному з них, ані дійти до іншого. Бог є Бог, і Пророкові немає місця біля нього, він неодмінно розчиниться в Богові. Так само, розчинившися в людях, Пророк перестає бути пророком. У цьому драма і велич винниченківського Амара. Доки він самотній духом, доки дбає про людство, а не про людину, він — голос Бога. Але варто йому зійти із захмарних висот на терен однієї людини, до звичайного людського кохання, — втратити цноту, впасти, як Бог позбавляє його своєї ласки. І Амарові не лишається нічого, як — во ім'я тієї ж Великої Мети, але тепер уже безповоротно втраченої, піддатися всевладній технократії та її облудним планам. Загнаний у кут, він обирає ефектну смерть тепер уже лжемесії, переступаючи оту тонку межу між правдою та брехнею, що про неї говорив лесеукраїнківський Гелен. І востаннє підживлює — власним життям і смертю — упосліджений ним же міф про можливість великої ери амар'янства. Вчора він — знаряддя Бога, сьогодні він — знаряддя технократичної еліти, яка хоче в такий спосіб кермувати світом: для неї важливий хоча б і фальшивий Бог, аби в нього вірила сліпа маса.

Коли формулу «Богові — Богове, кесареві — кесареве» перевертають, і її «персонажі» міняються місцями, віру в істинного Бога можна зберегти тільки через продовження підміни. Цього завжди вимагає масова свідомість (тому вона потребує пірамід для своїх фараонів, мавзолеїв для вождів), яка прагне доступнішого і схильна вдовольнятися ілюзіями, міражем, підміною. Юрма хоче, щоб її обманювали — і вона завжди одурена. Так є в «Кассандрі», так є і в «Пророці».

Так остаточно відчужується віра. І тоді виникає спокуса розширити асоціацію підмін: Бог — Антихрист, бути — здаватись, жити — скніти...

Програвши Амара, Винниченко, однак, виграє шахову партію всієї п'єси, яка віднині — не про Божого посланця, а про Людину, що повірила у своє високе призначення. Не Боги змінять життя на землі, а люди, — і для цього їм треба пережити всі людські драми і втрати, бо й справді — вітру не буде — треба гребти руками.

І це моя друга теза, а третя: життя грає пророком, а не пророк — життям.

По мірі проходження людства крізь брами все нових і нових цивілізацій ми бачимо, як під натиском історичної реальності втрачається привабливість «позитивних» прогнозів соціального щастя. Із прогностики й футурології відомо, що відсоток прогнозів, які реалізувалися, вищий для прогнозів «песимістичних» або «нейтральних», але аж ніяк не «оптимістичних». Останні часто тяжіють до утопії та міфу і насправді виявляються черговою варіацією «золотого віку», Едему чи Раю, тобто реальністю фантоматичною, соціально недоцільною, яка не спрацьовує у масштабах макросистеми — людського суспільства певного рівня організації, хоча ці моделі й виконують своєрідну роль механізму психотерапевтичного самозахисту.

Постать пророка, месії — особливо простежується це на прикладі культури слов'янської — починає перебудовувати, переосмислювати християнські міфи з персонажами драматичної, іноді навіть трагічної святості — у напрямі заниження, адаптації, опобутовлення, аж до амбівалентних ігрищ у формі пародії чи фарсу.

І хто не побачить у постаті Народного Малахія з його ціпком і солом'яним бриликом, з його походом крізь усесвіт-Україну — гірку пародію на геніального старчика Сковороду? Але це саме так. Будь-яка ідея, доведена до крайнощів, обертається на власну протилежність.

«Уже давно помічено, — писав князь Євген Трубецькой, — що фанатизм російської радикальної інтелігенції тісно пов'язаний з її підсвідомою релігійністю. Будь-яку соціальну утопію вона сприймає як релігійний догмат, як одкровення, якого кожна буква священна...»[9]

Так воно і є, з тим хіба уточненням, що це стосується слов'янського радикалізму взагалі, що росіяни тут не виняток.

Еммауські учні не впізнають воскреслого Христа. Мотив невпізнання пророка — теж чисто слов'янський мотив, що навіть перетворив новозаповітне на приказку «Нема пророка у своїй країні».

Кулішевого Малахія Стаканчика теж не визнавали ("І плювали, і били його по ланитах..."). Не визнавали так, що й сам автор у передсмертному листі із Соловків до наркома Єжова (близько 60 сторінок друкованого тексту, архіви КДБ зберегли цей документ) зрікається свого Нармахнара.

Давши героєві таке ім'я (Малахій у перекладі з древньоєврейської саме й означає —«вісник мій», тобто посланець Божий, Ангел мій, Пророк), автор вводить його до системи «пророчого», — але тепер уже в травестії — мислення. Перегорнімо Біблію, і ми знайдемо наприкінці її Книгу пророка Малахія, а в ній — такі слова: «Ось я посилаю до вас ангела мого, а він приготує дорогу переді мною, й негайно за сим прийде у храм свій, що його шукаєте, «ангел заповіту, що його бажаєте, — ось він іде!»

Біблійний Малахій був останнім пророком Старого Заповіту; бичуючи священиків за ухил од віри, він провидів славу другого храму, пришестя Месії і Страшний Суд для ухильників од віри і добра: «Ось-бо настане день, палаючий, як ніч; тоді всі горді й безбожні будуть наче солома, і спалить їх той день, що настане, і не залишиться від них ні кореня, ні галузки». І ми вгадуємо вже у цих параболах лексику Кулішевого Малахія, який перебрав на себе плоть нового Месії.

Звідки «пішов і єсть» Малахій?

Мають рацію дослідники, які вбачають його коріння ще в стилістиці української бароккової літератури, у Мамаях і характерниках (Неллі Корнієнко); мають рацію і ті, хто виводить Малахія з європейської традиції. Так, Магдалена Ласло-Куцюк у статті «Маски Миколи Куліша»[10] подає цікаві паралелі між Малахієм і героєм роману Д. Джойса «Улісс» Леопольдом Блумом. Той

digitized by ukrbiblioteka.org

теж домагається «реформи муніципальної моралі», що разюче нагадує Малахієві проекти реформи людини, «і в першу чергу українського роду, бо в стані дядьків і перекладачів скоро будемо зайців пасти». Як і Малахія, Блума оголошують божевільним: причому цю заяву робить лікар, на ім'я Малахій Молліген. Твір Джойса, підкреслює М. Ласло-Куцюк, був на ту пору відомий в Україні.

Та будь-які літературні паралелі не пояснюють одного: Малахій Стаканчик ще й глибоко конкретний, суто український тип — не письменницький привид, а така ж реальна істота, як Мусій Копистка чи Мина Мазайло. Бо й писаний він був до певної міри з натури. В архіві Ю. Яновського зберігся лист якогось С. Соколенка з Одеси, котрий скаржиться на Миколу Куліша:

«Але коли вже він писав її (тобто п'єсу «Народний Малахій». — Л. Т.) з моїх пригод, треба було хоч для блізиру мене запитати про згоду. Сваволі партії я не потерплю, і партійний білет не захистить його. В даному разі я претендую на соавторство. Прошу автора пояснити, яким чином він довідався про зміст мого листа до тт. Соціальних батьків у день моїх іменин... Відкіль авторові стало відомо про моє бажання бути Наркомом Народним?»[11]

Мав Малахій і інших прототипів. Деякі з них, до речі, належали до урядових кіл тогочасної України і свято вірили, що Сталін дасть їм змогу зробити свою, українську реформу української людності. Тому, сприймаючи Малахія як пародію на їхні «високі мрії», вони ніяк не могли змиритися з тим, що Куліш чинить замах на самісінький «Олімп пролетарської мудрості». Нарешті, важливо збагнути й те, що сама лексика «Народного Малахія», де для пересічної баби Агапії, «більшовики й петлюри» існують в одному контексті, де селяни й міщани непоштиво вживають «святі» слова «Вецека», «Капебеу» та ін., надаючи їм сміхового, бурлескного звучання, — звучала як єресь. Усе це було звільненням Слова з лабет і лещат Системи, розкріпаченням Літератури, а тому й підлягало негайному офіційному осудові ідеологів, які змушували писати все з великої літери, — ідеологів, які впроваджували протокольну шанобливість до нової лексики, до нових казенних понять.

Малахіянство почало трактуватися як політичний синонім троцькізму, опозиційності. Тому Курбаса було наречено від А. Хвилі «лицарем малахіянського образу». Тому Куліш змушений був перепрошувати за створення цього шедевру української драми, удавати, що ставив перед собою набагато примітивнішу мету.

Але факт залишається фактом: під виглядом «пророка» та «божевільного» було вперше так жорстоко скритиковано радянський лад по обидва боки колючого дроту. Сьогодні, як ніколи, ми розуміємо, що мав рацію Микола Хвильовий, сказавши, що це «епохальна п'єса»; вона — промовистий документ доби, філософське застереження нам, сьогоднішнім.

«Народний Малахій» — істинна п'єса, тому їй немає кінця. І вона талановито продовжилася у містерії Ігоря Костецького «Дійство про велику людину» (1948), де поштового урядовця (може, нащадка провінційного поштаря Малахія Стаканчика?) Максимуса умовили, що він — велика людина, і він таки справді зробився двійником «великої людини». Діється там у Максимусовій свідомості, але «малахіянство» Максимуса безперечне, тільки — із зворотним знаком, бо насправді, за Ларисою Онишкевич, Максимус є мінімусом[12].

Тема пророка в культурі XIX—XX ст., зокрема, у слов'янській, розвивається у двох площинах.

Перша. Глибинний жаль і туга за ідеєю єдності людини та її оточення, а отже, людини і суспільства (єдність ця остаточно розпалася на межі століть, а в євразійській цивілізації, що поринула відтоді у глибоку кризу, це відчувається з особливою силою; можливо, і Жовтнева революція, чи, простіше

кажучи, переворот стався саме так, а не інакше, тому що химерно співпав з цією масовою моральною кризою сідомості, — кризою, котра триває у слов'янстві й досі) — формував художній образ пророка у напрямку його трагедійної роздвоєності, внутрішньої напруженості його ідей, з якими він звертається до людства, до фатальних символів та інтонацій. Саме в цьому унікальність Кассандри Лесі Українки, яка хоче існувати поза кризою (пригадуєте, «виставити вартових і жити так, ніби нема облоги»?).

Цим першим шляхом є, так би мовити, інтелектуальна романтична драма з ухилом до провіденціальної ідеї, нерідко з національним забарвленням. Саме в такий спосіб українська драма долала в художній формі розрив образу життя народу та інтелігенції.

Своєрідність, специфіка української драми цього напряму попри весь її уявний песимізм, як це не парадоксально, полягає в тому, що її пророки, маски, події повертають національній свідомості ідею єдності з європейською цивілізацією, її національної закоріненості не у вузькородовому, а в космічному. То є своєрідний «сковородизм» української драми. Такий «Пророк» Винниченка, де мовиться про неможливість збанальнення і підміни Божого — кесаревим, а кесаревого — Божим. Суть-бо не у провіденціальних «реформах згори», не в замаху на Боже. Божим є і звичайне земне життя з його гріхами, коханням, незлагодою, терпке й потужне саме своєю некерованістю. Бо самородність життя і є найвищий Господній дар, — лише пізнавши гіркий присмак втрат, можна сказати собі: «Аз єсьм!»

Другий напрям, що на певному історичному етапі набув активнішого розвитку, завдячує іншому символічному культові пророка. Лінійний прогрес суспільства, перевага в ньому критеріїв прагматизму й позитивізму, ухил у бік утопії з уже явленими в умовах України та Росії 1920 — 1930-х років тоталітарними структурами переосмислює і образ пророка, подвижника ідеї. Він, безумовно, відходить від провіденціальності в бік політизації, як це є в «Народному Малахії», де поштарик переплутав у своїй голові Біблію з Марксом. За доби інфляції блакитних ідей та гарних слів не є випадковою у Миколи Куліша його пародійно «перетворена», себто «реформована» людина — янголятко з рожевим серцем і блакитними крильцями. Мова йде про епізод з «реформаторською машиною» Курбаса — Куліша — Меллера, коли на сцені в Малахієвій уяві виникав доволі складний агрегат, зроблений з різних знарядь праці — тракторового колеса, плуга, фабричних та сільськогосподарських деталей, у тому числі й крил вітряка. Сюди закладали грішних малахієвих сучасників, які потребують реформи: машина починала працювати, вила, коси та колеса грюкотіли, — і з другого боку вилітали янголи «комуністичного раю», зникаючи у «синю далечінь». Блискуча бурлескна пародія на «ідеологічну машину» доби, яка конче заповзялася перетворити «грішний український народ» на дистильованого й духовно кастрованого радянського «ангела». Цей напрям самоіронії дав нам «Народного Малахія».

Проте є посутня різниця між «європейською» пророчою п'єсою і слов'янським її різновидом. Вона — у порівняно вищій мірі добра в ній, виплеканій на гуманітарній традиції слов'янських фольклорів. Культ прагматизму та індивідуалізму, власне, його крайні прояви, принесли в європейський фольклор (навіть казковий) момент неусвідомленої жорстокості. Пригадаємо для прикладу першу-ліпшу дитячу французьку казку, навіть таку невинну, як про Хлопчика-мізинчика (Шарля Перро), етично показову. Там мосьє та мадам дуже просили-благали Бога послати їм дитинку. І не могли натішитися віднайденим Хлопчиком-мізинчиком: така радість, така радість, що й кіна не треба, — сказали б у «Малахію». А проте щойно

digitized by ukrbiblioteka.org

надійшов голод, відправили Мізинчика конати до лісу. Добре, що малий порятувався, завбачливо захопивши якісь зернята чи крупу, аби, розсипавши їх, намітити нитку шляху додому. Практичний український слухач на цьому місці неодмінно поцікавиться: чи не краще було б французькій паніматці зварити з тих зернят пестунчикові кашу, аніж спроваджувати малого до лісу на певну смерть. Малий повернувся, — батьки зраділи, зачали знову його пестити-любити. Але надходять нові злидні, і замість того, щоб урахувати скоєний раніше злочин, мосьє і мадам знову спроваджують малого в ліс до вовків та людожерів. Прагматичний механізм особистої, персоналістської вигоди діє в певних європейських сюжетах безвідмовно, і ходить не про те, що маємо тут зразок гіньйолю; ні, просто мосьє і мадам люблять малого не задля нього, а для самих себе, для власної втіхи.

Є чимало способів довести, що слов'янський фольклор назагал жертовніший, — це має пряме відношення до «пророчої» п'єси, де поняття людина і людство, одиниця і космос виважуються на особливих терезах добра і зла. У слов'янстві пророк і юрма зв'язані одним ланцюгом. Тому так картає себе за важку правду Кассандра, тому приймає «смерть за віру» Амар, тому такий привабливий, попри всі його недоладності і навіть моральну глухоту до смерті коханої доні Любуні, Малахій Минович Стаканчик (втім, чи глухота це? Може, скорбота? Ота вселюдська, яка не дозволяє віддатися своєму особистому горю, коли така біда в цілому світі, коли вмирає не тільки Любуня, а — вся Україна?). Народний Малахій любий нам тим, що він не є насправді «вісник Божий». Він радше — вісник пробудження Людського «Я», страдник за людей, Дон Кіхот з вулиці Міщанської, привабливий навіть після божевільні та «сальону мадам Аполінарії». Тому такий пронизливий фінал цієї фарсово-сакральної п'єси:

МАЛАХІЙ. І плювали, і били його по ланитах. Та він, узявши сурму золотую, подув у ню... (вийняв дудку) і заграв всесвітньої голубої симфонії (заграв на дудку). Я — всесвітній пастух. Пасу череди мої. Пасу, пасу та й заграю.

Агапія засвітила свічечку. Малахій грав. Йому здавалося, що він справді творить якусь прекрасну голубу симфонію, не вважаючи на те, що дудка гугнявила і лунала диким дисонансом[13].

Хіба це все — не про нас, сьогоднішніх? Хіба не здається нам, що ми граємо на золотих сурмах, а наші дудки давно вже не творять прекрасної голубої симфонії? І хіба в такому разі Малахій не є весь наш стражденний і саморятівний український народ, який навіть у такій ситуації не втрачає віри у те, що колись вільно сам пастиме череди свої?

Ми багато говорили про те, що відрізняє ці п'єси між собою. Спинімось на головному — що вони мають спільного, що їх єднає. Іншими словами, якщо з історії слід виносити вогонь, а не попіл, то де ті жарини, з яких можна роздмухати майбутню ватру? А може, й сьогоднішню?..

Тримаймося сучасності! — радять нам Кассандра, Амар і Малахій. Не в майбутті і не в ностальгії нашій за вчорашнім — найвище благо життя. Не прискорюймо ходи майбутнього, бо в такому разі воно вкраде у нас частку нашого сьогодні, не втікаймо у минуле, аби його затримати. Будьмо і шануймося — сьогодні, зараз, цієї миті, бо вона єдина, неповторна, іншої такої миті не буде!

Цей парафраз Паскаля і є підсумок трьох вищезазначених тез.

«Хай кожен перевірить свої думки, і він ствердить, що всі вони — в минулому або в майбутньому. Ми майже не думаємо про сучасність; а як і думаємо, то лише на те, щоб з неї взяти світло, за допомогою якого хочемо освітити майбутнє. Сучасність ніколи не є нашою метою, минуле й сучасність — це засоби, єдине майбутнє — наша мета. Так ми ніколи не живемо,

лише сподіваємося жити; і, оскільки ми завжди лише готуємося бути щасливими, неминуче виходить, що такими ніколи не буваємо»[14].

Може, тому ми так чекаємо на Пророків?

Але — повторюю знову: вітру не буде, треба гребти руками.

Істинний Мужчина та істинна Жінка сподіваються тільки на самих себе. Адже вони — частка Природи, частка Космосу, частка Бога — на кого сподіватись Природі, Космосові; нарешті, на кого сподіватись Богові?

Повірмо в це — і, можливо, нормою універсальної людської етики стане не політичне «перетворення життя», не «перебудова», не «реформи та форми», а швайцерівське благоговіння перед життям, яке виключає надпоривну віру в яву пророків і предтеч, чекання чуда і нового Пришестя.

Будьмо внутрішньо усміхнені і дякуймо Долі, що вона до нас ласкава. Адже це наша Доля. Іншої нам не дано!

[1] *С.Семенова.* Николай Федоров. Творчество жизни. — М., 1990. — С. 60; *Н. Холодный.* Мысли дарвиниста о природе и человеке. — Ереван, 1944.

[2] *Леся Українка.* Твори в десяти томах. — К., 1964. — Т. 4.

[3] *А С Пушкин.* Полное собрание сочинений в шести томах. — М., 1936. — Т.2. — С. 131.

Від пітьми низьких істин дорожчою для мене є
Облуда, що піднімає нас... (Переклад. – *Ред.*).

[4] *В Курочкин.* Стихотворения. — М., 1957. — С. 362.

Пановеі Якщо до правди святої
Світ дороги знайти не вміє,
Честь безумцеві, який навіє
Людству сон золотиїі (Переклад. – *Ред.*).

[5] Украинская жизнь. — 1913. — Ч. 9. — С. 52.

[6] *Микола Куліш.* Твори у двох томах. — К., 1990. — Т. 2. — С. 303.

[7] *Володимир Винниченко.* «Пророк» та невидані оповідання. Комісія для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка. — Нью-Йорк: УВАН. — 1960. — С. 18.

[8] *Лесь Курбас.* Балтимор — Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. — 1989. — С. 94.

[9] Искусство кино. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 29.

[10] *Магдалена Ласло-Куцюк.* Шукання форми. Нариси з української літератури XX століття. — Бухарест, 1980. — С. 233—266.

[11] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Фонд Ю. Яновського, 116. Од. зб. 2950.

[12] Дійство про велику людину І. Костецького // Сучасність. — 1969. — Ч. 10. — С. 96.

[13] *Микола Куліш.* Твори у двох томах. — Т. 2. — С. 83.

[14] Сучасність. — 1968. — Ч. 12. — С. 21.

digitized by ukrbiblioteka.org

Костянтин Москалець
ЗДОБУТИЙ ЧАС

Юрій Андрухович. Екзотичні птахи і рослини. Поезії. — К.: Молодь, 1991, 104 с.

Юрій Андрухович належить до тих українських поетів, поезія й правда яких сформувалися в умовах тоталітарної держави, тобто держави наскрізь брехливої й антипоетичної, від офіційної освіти до ідеологічної пропаганди, катастрофічний вплив яких на юну свідомість можна порівняти хіба що з впливом радіації; не кажучи вже про т. зв. «доблесну» армію, котра калічила і вбивала не лише духовно, а й часто фізично; тому, що залишалося від живої людини, цілком надавалося ролі сумнозвісного «гвинтика»... Якщо ж людський матеріал продовжував чинити опір (а таке траплялося), — існував різноманітний арсенал засобів для «перековки», «переплавки» чи «перестройки»: од безвідмовного ГУЛАГу до «психушок», найвишуканіші (втім, не такі вже й оригінальні) методи цькування, переслідування, знищення, а вряди-годи — й елементарного підкупу. Можна тільки дивуватися тій і досі не усвідомленій широким загалом мужності молодих українських інтелектуалів, з якою вони відстоювали свій дух, — єдине, що в них було, і єдине, що прагнув знищити режим.

Самвидав, де впереміш із працями І. Дзюби, В. Чорновола, Є. Сверстюка, В. Мороза та багатьох інших дисидентів ходили по руках вірші й поеми В. Стуса, І. Калинця, В. Рубана, Василя Голобородька, Т. Мельничука, Г. Чубая, В. Кашки; передачі західних радіостанцій, — по суті, єдині передачі, яким вірили; окремі номери «Сучасності» і книги, видані на тому ж таки Заході, що дивом проникали сюди, — і напружена, безперервна внутрішня праця над першими віршами, новелами, статтями; а ще рок, добрий, істинний рок «Doors», «Pinkfluid», «Genesis» та художницькі ательє — підвали, горища, де можна було побачити справжнє, не соцреалістичне мистецтво, — переважно такими були університети «вісімдесятників», одним із яскравих представників яких є Юрій Андрухович.

Хоч ми й були мов мандрівні актори,
І в нас був Ігор, він сурмив, як ас.
Якась наївна віра у Парнас,
чи то в Прованс, — але рушала гори!..
Отак ми йшли, немов сліпі у море, —
і ти, і я, і всі навколо нас...

("Елегія післяноворічного ранку")

У цьому вірші особливо виразно проступає та барва ностальгії, що, як на мене, є емоційною домінантою для всієї третьої книги поета. Бо ж не треба забувати, що, окрім лінійного, історичного часу, існує ще й час внутрішній, час долі, час, який збігається з вічністю, — і в ньому, лише в ньому живою залишається юність. Разом із зрілістю приходить потреба не тільки у справжньому сьогодні, а й у справжньому вчора; саме тому «Екзотичні птахи й рослини» видаються не лише спробою створити певний цілісний світ, а й спробою попрустівськи повернути втрачений час, воскресити юність у її вічності. «І саме тому, що світ, побудований за законами здорового глузду та природничих наук, є світом недостатнім (це просто скелетом, який, щоб почати жити, має наповнитись почуттями), момент усвідомлення цієї необхідності якраз і є моментом, що вловлюється мистецтвом. Коли світ розбитий на шматки, мистец-

тво приходить і «відновлює його за законами серця» (Дж. Сантаяна, «Основи й призначення поезії»).

Три поверхи вертепу, три замкнені простори, що піднімаються вгору, — «Гербарій», «Музей» та «Планетарій», — є водночас неподільною єдністю поетичного космосу; таким постає перед нами відновлений «за законами серця» довколишній хаос. Ностальгія — це неодмінна передумова створення історії; як справжній лицедій Андрухович хоче переконати читача у зворотньому, — мовляв, історія створює ностальгію, а він як поет просто віддає належне їм обом. Пошуки замку, вулиці чи вертограду є одночасно створенням їх для читача у його власному серці; важко втриматися від спокуси і не порівняти читача з Данте, а поета — з Вергілієм; це пошуки у пітьмі занапащеного духу, і слова поета нагадують слова й інтонацію заклинань чи молитов, які допомагають зуроченій душі позбутися недоброго наслання. Здається, з відчаєм роз'яснює автор топографію часу й простору, в яких нам усім довелось опинитися, а відтак і можливий варіант виходу:

І коли вже позаду сільмаг
і церква, і хрест безраменний,
вибираємо стежку найвужчу,
де білого каменя жили
блідо горять під ногами.
("Пошуки Замку")

Із затятою ретельністю перераховує він ті прикмети, які допоможуть у блуканнях і не заведуть, мов тих брейгелівських сліпих, до моря смерті («Елегія післяноворічного ранку»); втім, і тут він залишається щирим до кінця, не обіцяючи напевно, але припускаючи можливість відшукати Замок, проникнути у вертоград:

Десь отут ми знайдемо або
не знайдемо нічого,
хоча
як легко збігається білою стежкою вниз,
і дві річки таки зливаються
в єдину.
("Пошуки Замку")

Сумніви і тривога з приводу доцільності пошуків Замку, вулиці чи вертограду є невід'ємною, обов'язковою складовою твореного космосу: «Хіба це можливо... Хіба це приємно, хіба легко... Хіба це реально, хіба щось вийде з цього... Хіба це розвага... Хіба це розумно, хіба це нормально...» («Пошуки вулиці»). Без цих сумнівів, без цього борсання у лабетах жахливого, потворного лісу неможливо прийти до здогаду: може, це й нерозумно і ненормально, але якраз це і є істинним, це і є єдиною запорукою свободи: шукати, попри невідчепну очевидність. Свободи як усвідомленої необхідності нема; є усвідомлена необхідність свободи. Пошуки шляхів до Замку (Кафка), пошуки прийнятного способу існування в умовах чуми (Камю), пошуки дороги, яка веде до Храму (режисер Абуладзе), «Ностальгія» й «Офірування» (режисер А. Тарковський), — достатньо і цих довільно вибраних імен, які належать творцям із різних країн, аби переконатися, що маємо справу з тенденцією, інтелектуальним спрямуванням, а конкретніше — зі стилем. Поезія Андруховича є спробою на свій кшталт вирішити питання, поставлене існуючим станом речей, — бо хоча «фейлетонна доба» й не знає кордонів, вона все ж має власні часові межі.

Жоден стиль не витримав доторку нового часу, — все перетворилося в па-

digitized by ukrbiblioteka.org

родію; інтелект, який втратив незалежність, а відтак, єдність, захворів роздвоєністю, скепсисом, іронією, — аж до самозаперечення, бо погоджуватися з таким інтелектом означало погоджуватися з його смертю, а отже, й зі смертю культури. Пошуки стилю, живої духовної єдності і цілісності, а не тоталітарної примусової однаковості походили з інстинкту самозбереження в столітті світових воєн, фашистських і комуністичних режимів, у столітті, коли сталася небачена досі дискредитація і руйнація особистості, цього першоджерела і передумови культури.

«Поза збирає в певну естетичну цілісність людину, віддану під владу випадку і руйновану божественним насильством», — писав у «Бунтуючій людині» Альбер Камю. Перше, що робить наш поет, — приймає позу; достеменно відаючи, що романтична поза вичерпала свої можливості, є освистаною і затюканою, він надає позі іншого смислу: я шарлатан, моє кредо — Бурлеск, Балаган, Буфонада, я, як і всі, чув про «якогось Бога і Царя», знаю навіть про те, що він втратив репутацію десь на межі століть, хіба це не смішно?

Птах не піє, Віща Книга тліє
між безносих масок та гримас.
Нас ніхто не любить, не жаліє.
Подивись, Маріє: все маліє.
Тільки Бозя рюмсає про нас.
("Три поверхи вертепу")

Прийнявши позу, поет починає приміряти «маски людських облич» (Г. Чубай); варто зазначити, що Андрухович уміє дуже тонко виконувати стилізації як на рівні лексичному, так і інтонаційному; він неперевершений майстер характерів, типів, «патретів», парсун («Пані капітанова», «Старий Олійник», «Доктор Дутка», «Мігрант», «Павло Мацапура, злочинець», «До пані Варвари Лангиш» тощо). Якраз у понятті «парсуна» (у значенні «маска») полягає суть вищеозначеного конфлікту й філософська основа поезії Андруховича: особистість (persona) може бути створена тільки Богом; доки Бог був живим чи принаймні присутнім і причетним, доти творчість окремої особистості мала метафізичне коріння, а отже, наповнювалася глибоким сакральним змістом. Так, скажімо, Р. Тагор проголошував, що визволення з пут майї і розчинення в Брахмані можна досягнути через мистецьку творчість: поет надає ритм словам так, як Брахма надає ритми фізичних структур минущому світові. Великий майстер ілюзії співпадає в процесі ритмізації майї з малим помічником, заклиначем ритму, з поетом; людина уподібнюється Богові. Кому уподібнюється поет, коли Бог відсутній? Чи, як запитував один капітан у «Бісах» Достоєвського: «Якщо Бога нема, то який же я після цього капітан?»

Треба зауважити, що в Андруховича акценти проставлено дещо інакше: ідея Бога опосередковано присутня в багатьох його віршах, одначе Бог трактується в них не як суддя чи злочинець, а як свідок і очевидець того, у що перетворюється людина, позбавлена духу, й у що перетворюється її світ, коли зовнішній закон торжествує над внутрішнім:

У приміщенні церкви відкрито вокзал:
почекальні, лампади, ікони, кабіни.
Перелюднені хори гудуть, мов казан,
а в касирок вуста, як фальшиві рубіни.
Туалети і фрески. Колишня зоря
закотилася в тлін, мов Марія у чорнім.
Відчиняєш, як двері, врата вівтаря —
і виходиш, і ходиш по першій платформі (...)

У приміщенні школи відкрито готель:
там завжди хтось із кимсь укладається спати (...)

У приміщенні замку відкрито шпиталь (...)

У приміщенні неба відкрита тюрма.
У приміщенні тіла відкрита пітьма.
У приміщенні духа відкрита розруха.
("Зміна декорацій")

Але задля чого треба було приймати позу і приміряти численні маски; хіба це не компроміс — брати участь у демонічному карнавалі? У тому-то й суть, що Андруховичу як поету не пасує жодна з декларованих нібито масок, ролей і персоніфікацій; його обличчя — це завжди живе обличчя особистості в усій її неповторності. Він знає відповідь на питання «задля чого» і відповідь ця безпосередньо присутня в тексті:

а за морем першим гамерика з плющу
а за морем другим гамерика з терну
щоб не так гостро цілили в душу
одягни їй-дурня брошо пащерну
("Пастух Пустай, поет, баронський син")

Це важко передавана словами пам'ять про високе походження і призначення своєї поезії; болюча пам'ять, якої ні з чим іншим не сплутаєш; це завдяки їй тобі вдалося вижити як особистості в умовах жорстокого, цілеспрямованого гніту; і хоч увага делікатно переводиться на іншого начебто поета, тобто казкаря, а до всього ще й дурня, бо ж у першій строфі приховано натяк на ситуацію шекспірівських блазнів, — помилитися все одно неможливо: перед нами портрет або, швидше всього, стилізований автопортрет, уже не як тип чи характер, а як вища духовна цінність сповна, хоча в умовах неймовірної, безбожної тісноти, в жахливих умовах заблокованої культури, умовах, що їх так достовірно й болісно описала (і пережила) Ліна Костенко (див.: «Літературна Україна». 1991. —№39) та багато-багато інших українських діячів культури всіх поколінь.

бо за морем першим гамерика з меду
а за морем другим гамерика з воску
виглядаєш із неба бодай комету
і болить світло в темницях мозку

так йому тісно між отих гамерик
бо хоч кам'яний берег але він твій берег
і росте з нього мов покруч хвора черешня
рана твоя прийдешня
луна вчорашня

в'язко мені казко
гнітко мені квітко
мілко мені гілко
гірко мені зірко
("Пастух Пустай...")

Вірші Ю. Андруховича — надзвичайно цікавий феномен в українській літературі; певна річ, неможливо в межах однієї рецензії охопити його всебічно, окремої розмови потребують ігровий та сміховий аспекти цієї поезії. Але хочеться сказати ще про одне, що для мене як читача є чи не

digitized by ukrbiblioteka.org

найціннішим у творчості Андруховича, це — неперервність традиції. Ця традиція набагато давніша, ніж може видатися на перший, побіжний погляд, і першоджерела її незмінні протягом усіх віків існування культури; це традиція ритуалу, найвищого служіння Божому в людині; це направа й оздоровлення хворого чи заблуканого духу. У своїх пошуках Андрухович знаходить цілком самобутню відповідь на питання, поставлене йому і кожному з нас немилосердним Сфінксом — нашою епохою, нашою калі-югою; хай мені вибачить поет, але я вдамся до одного простого порівняння: як ворожбит, а давніше жрець відливав переполох, ллючи розплавлений віск у воду, щоб довідатися по утвореній фігурці, хто чи що злякало дитину, а потім лікував її, проказуючи молитву і даючи випити ту воду, — так і Андрухович здійснює цей ритуал, відшуканий, звичайно ж, підсвідомо: зуроченим і переляканим дітям XX століття, братам своїм і сестрам показує він те, що так нажахало їх, паралізувавши душі та свободу волі: профанацію духу, Вавілон, Содом, хлопців у беретах, які мають вівчарок, — цілком реальних радянських вівчарок, а не брейгелівських хортів, — і проказує молитву: «бережи ж Господи хоч оцю Україну небесну», і простягує нам живу воду чистої, справжньої поезії.

Я впевнений, що читачі «Екзотичних птахів і рослин» звернуть увагу і на прекрасні ілюстрації Володимира Кауфмана, цілком оригінальні й відповідні духові поезій (простежте, як змінюється мотив чари, парасольки й гнізда, синтезуючись, врешті-решт, у символ вічності — піщаний годинник).

Володимир Підгора

СИНТЕЗ МИСТЕЦЬКОГО МИСЛЕННЯ АНДРІЯ АНТОНЮКА

Лише високодуховна людина може обійняти багатомірність мистецького мислення Андрія Антонюка — і його язичництво, переплетене з християнством, і фольклоризм, перевитий українською історією, і демократизм художньої мови професіонала, і наївність, щирість вислову з глибокими філософськими зануреннями у психіку людини, минулі події і можливості прояву майбуття в сьогоденні, і дивовижну красу барв, які можна проаналізувати технологічно, і таємничість картини, причиною з'яви якої є сам Господь Бог і якій, як величній духовності, завжди притаманні недосяжні пізнанню глибини, незбагненність смислу буття, світу і Всесвіту. Його фігуративне мистецтво — про народ і для народу. При всій своїй складності цей художник простий і зрозумілий. Відображаючи традиції українського народу — його історію, звичаї, легенди, перекази, повір'я, природу,—він давно став загально укаїнським художником. І водночас Андрій Антонюк своїм мистецтвом наголошує на характерні особливості одного з регіонів — Півдня України.

Батько митця, Данило Антонюк, — з Вінниччини, мати, Наталія Ковпак — з Миколаївщини. Андрій народився 1942 року в Богополі, на околиці міста Первомайська, Миколаївської області.

Почалося захоплення мистецтвом з перемальовування. В дитинстві виявив цікавість до «кавунів», написаних сусідом, церкви — ще одного зображення, що висіло на стіні у хаті. Художник і зараз пам'ятає те враження: «Це було так тепло... Ото й почав з тих кавунів. Я уже шестилітнім відчув, що моя доля — бути художником. І коли бабуся привела мене в церкву на першу відправу, — молився, щоб Бог дав мені стати художником. То був початок, був перший поштовх». Мама й бабуся навчили його читати псалтир по-старослов'янськи. Дома шанували також і «Кобзар» Тараса Шевченка.

У 1949 році пішов до школи в Богополі. Її згадує з великою любов'ю і вдячністю. Це була єдина українська школа з сімнадцяти у Первомайському. У школі діяв гурток малювання, яким керував викладач української мови Василь Вацюк.

Наступний період свого життя Андрій Антонюк пов'язує з Леонідом Островським, який ще до війни закінчив художній інститут. Він і навчав дітей малювання у міському палаці піонерів, давав «школу» — реалістичний метод малювання з натури, постановки-натюрморти, пейзажі. «Для мене він був ніби названий батько, бо з перших днів, як побачив моє велике бажання малювати, — привабив, привернув, поливав теплом своєї душі. Хоч і привчав до роботи з натури, — дуже уважно ставився до моїх вражень, композицій. Завдячуючи йому, я добре склав екзамени до Одеського художнього училища» — розповідає Андрій Антонюк.

В Одесі навчання просувалось легко. Як і в кожному з таких мистецьких закладів, там переважав малюнок з натури. Але на третьому курсі уродженцю Богополя цього

digitized by ukrbiblioteka.org

Відчиняємо ворота, 1990 р. (полотно, темпера, олія)

стало замало. «Намалював з натури — це добре, а далі що? Як його використати в композиції? І крім того потрібно, щоб кожен з нас мав своє власне обличчя, щоб усі були різними. Химочка, Антенець, Стрельников, Онуфрієв, Маринюк, Цюпко, Шопін — ми замислювалися над цим. Так народжувалася південно-українська школа», — говорить Антонюк. В училищі він малював «для душі», для себе на народні теми, намагався стилізувати, щоб манера була ближчою до народної. Але у цій манері Андрію не дозволили робити диплом. Проте він був на вірному шляху — інтуїтивно це відчував...

Після служби в армії у 1965 році поїхав на Закарпаття, де діяла міцна школа закарпатського живопису. Андрій Антонюк мав там задосить, як він полюбляє говорити, «поштовхів». Йому відкрилося українське народне мистецтво — гуцульське, бойківське, церковна архітектура, малювання на склі, різьблення... Роздумував: яким же шляхом іти в мистецтві? Багато завдячує художнику Федору Манайлу. Ось як про це він згадує: «Закарпаття і Манайло дали поштовх... А головне — прийшло усвідомлення — ще більше! — що я українець, що моя Батьківщина — Україна. Проте я не кинувся в копіювання. У «Бабусі» немає Федора Манайла. Інша форма, інша манера. Я там по-справжньому відчув, що я — степовик. У мене, мабуть, в генах посіяний степ. У жилах постійно лунають мелодії степу. У Карпатах хотілося руками розсунути гори, хотілося простору. І от на контрасті цих гір і краси моїх рідних місць обрядові моменти, свята, весілля, які я спо-

стерігав на Закарпатті, — нагадали мені все те, що я бачив у дитинстві... Хай трохи, але воно проблиснуло — посівання, гадання, Маковія, релігійність загалом. А потім — у мене ж були мама, бабуся... Це і стало фундаментом. Я відчув, що то міцна опора — всі обряди, фольклор, пісні... Я відчув, що більш вільно можна думати у формі».

Два роки життя на Закарпатті не пролетіли легко. Поруч була дружина Олена, з якою разом училися в Одесі, а тепер тут, на заході України, «кочували» від Мукачева до Рахова, з Рахова — до Ясині, з Ясині — до Хуста. У пошуках заробітку доводилося оформляти вітрини магазинів...

У 1966—67-му роках на батьківщині дружини, у Волгограді, Андрій Антонюк відкрив персональну виставку. У той же період залишає карпатський край і поселяється в Одесі.

У 1968 році, як вважає, знайшов особисті форму, бачення, «уже був у своїй одежі, відчув, що буду робити так, а не інакше». Написав невеличку роботу «Моя бабуся», яка стала наріжним каменем його творчості. Йдучи від іконопису, від народного мистецтва, вдало поєднує площинний живопис з просторовим. У постаті жінки читається об'єм. Інтер'єр кімнати, в якій вона знаходиться, автор намагається сплощити. Стіл повернутий до глядача. Монументальні узагальнені форми обведені контуром. По формі і розумінню натури художник близький до принципів бойчукізму. Кольори у нього не локальні, а складні, «живописні» і дуже стримані, суворі. Саме за живопис цієї картини Андрій Антонюк одержав першу премію в Угорщині. Одначе художника туди не пустили: «Подумаєш — премія!», — кому потрібне міжнародне визнання двадцятишестирічного молодика без прописки, без постійної роботи, без

Кирило і Мефодій ,1989 р. (полотно, темпера, олія)

звань, нагород і «солідності»? Не пущать!

У «Моїй бабусі» художник передав почуття, дух святості. Ця жінка постає величною, непорушновічною. У своїй молитовній позі вона — Мати Роду. Біла сорочка, білий фартух ніби зливаються із стінами хати. Жінка невіддільна від хати, власне — вона і є сама хата, її символ. Художник максимально лаконічний. Проте необхідна атрибутика ним не пропущена: на столі кілька яблук, у кутку — вила. Андрієві Антонюкові завдяки цій лаконічній художній мові вдалося створити образ Батьківщини, образ народу.

«Такі роботи — і Андрій Антонюк називає крім «Моєї бабусі»,

digitized by ukrbiblioteka.org

Підростай, сину, 1990 р. (полотно, темпера, олія)

«Маму», «Мою Венецію», «Живі води», «Животворящого Хреста», «Відродження», «Благословіння вод», як зарубки на життєвій долі, їх тримаєш завжди біля серця». Так він говорить... А я, переглядаючи його доробок, міг долучити до його переліку ще п'ятдесят... Поклавши руку на серце, мушу сказати: цьому майстрові часто вдається висловитися до кінця і повносило. Останнім часом — що не картина, то знахідка.

Того ж 1968 року в Одесі відбулася персональна виставка Антонюка. Окремі з його творів експонувалися вже за кордоном (Єгипет, Угорщина, Італія, Франція).

У 1970 році Андрія Антонюка приймають до Спілки художників.

Віднайдення національного стилю почало завдавати багато клопоту. (Від 1970 року художник постійно живе у Миколаєві). Його полотнам все частіше перекривають шлях до глядача. Наступав 1972-й — рік страшного гоніння і нищення української культури. Репресії, арешти української інтелігенції — закрутився новокультівський маховик.

До 1977 року художник влаштовував квартирні виставки в Одесі, Москві (виставлявся таким чином разом з persona non grata — Феодосієм Гуменюком).

Коли у Спілці художників зрозуміли, що перед ними оригінальна творча особистість, яка не лише не вкладається в прокрустове ложе соцреалізму, але й має яскраво виражене національне українське обличчя, — то почалися і залякування жупелом націоналізму, і замовчування, і серія інших прикростей... Художник Андрій Антонюк зізнається, що більше сил витратив не на

Десь поїхав мій миленький, 1990 р. (полотно, темпера, олія)

те, «щоб себе знайти, а на те, щоб себе зберегти»...

У 1974—1975 роках створив «Автопортрет», в якому зобразив себе у рідній хаті на Богополі. Власне, це роздуми в хаті, від якої відірвався, пішов. «Змушений був фізично піти. І повернутися не можу. Якось так гостро відчув: із смертю батька мати також може піти, у будь-яку хвилину... Зобразив голі стіни, без рушників, без прикрас, майже порожній інтер'єр... Відчуття зруйнованого, того, що залишив... Мама й бабуся — все від них — і малюється, й пишеться», — розповідає Андрій Антонюк. У 1978 році померла бабуся, у 1984 — мама.

У 70-і роки прийшло до художника усвідомлення величезної складності розвитку української культури в його «вужчій» батьківщині, а також складності, багатогранності впливів на його духовне зростання. Життя навчило цінувати і справжню дружбу, і справжніх людей. І душа його розхилена до світу. І коли робить висновок: «Степовики — це змішана культура», — то стверджує це і на основі вивчення краю, і на основі власного досвіду.

А через те, що життя Андрія Антонюка було багатошаровим і багатовимірним, і чистота звичаїв, обрядів, побуту, свят і буднів рідного українського народу не була «стерильною», а його історія майже завжди була понівеченою, то і в мистецтві художника немає канону — ні однієї-єдиної релігії та філософії, ні одного-єдиного стилю та нації. У мистецтві Антонюка — справжня духовна розкутість, всеосяжність, всеохопність мислення. «Неправильний художник, — казали про нього деякі львів'яни, коли 1986-го у столиці Галичини відбулася його персональна виставка — який орна-

digitized by ukrbiblioteka.org

Святий вечір, 1988 р. (полотно, темпера, олія)

мент малює, такого немає в українському мистецтві».

Андрій Антонюк: «Так я не копіювальний і не букварний орнамент малюю. Я відчуваю ці речі космічніше. Я передаю дух цього краю... Я б і церкву розмалював не так і в церковні канони не помістився. Там також є свої «партократи» — догми, схеми. Мені постійно доводилося воювати із цими канонами... Віру в Бога я намагаюсь пронести у своїх світських картинах. Щоб люди в них відчули Бога. А Бог єдиний, і я підкоряюсь і згинаю коліна перед ним... Всі відповідальні перед ним. Та у кожного своя стежина до Бога... Треба досягти відповідного стану і молитись до свого Бога. Не треба йти до об'єднання церков — це дурниця, як і інтернаціоналізм... Ми всі провідники чогось — або добра, або зла...»

Упродовж років майстер убирав цілющі напої «українського космосу». Кожному, хто побував на його виставках, впадає у вічі переважання національних українських сюжетів і тем, їх поетичність, музикальність. Роботи дуже конкретні, «прив'язані до землі», до степового роздолля, Синюхи і Південного Бугу, до білих мурів, що оточують двори, до криниць і дзвіниць — символів буття. «Я не з тих художників, які довго шукають образи. Вони можуть бути одні і ті ж на всю творчість. Це — близькі твої люди» — підкреслює Андрій Антонюк. І справді, всюди він зображає своїх: маму, бабусю, дружину, сина, батька, себе, односельців. Світоглядна концепція художника полягає в тому, що для нього мистецтво не є натуралістичним відображенням життя, а є відображенням поезії життя. Згадуючи Василя Сурикова, він говорить: «Пишу радість ... Необхідно, щоб у художника був дитячий погляд на світ. І якщо художник не зберігає світлого бачення, нічого у нього не вийде...»

Крім предметного духовного світу своєї творчості, Антонюк повинен був знайти колірний еквівалент південного степу. Глядачі його картин визнають, що художникові вдається передати відчуття світла і теплоти барв, яких ніде немає, — крім півдня України. Там, у тому освітленні, прості речі набувають казковості. Як на передньому, так і на задньому планах — однакові чіткість і насиченість кольорів. Справді, станеш на могилі, і кришталева прозорість повітря дозволяє побачити аж ген там — далеко — іншу могилу... А в дитинстві Антонюковім ще й «баби» кам'яні стояли.

Нанесення тонких, майже прозорих шарів фарби по сухому полотну ускладнює колір, з'являється його особлива глибина і внутрішнє світло. Запитую у майстра: «І скільки лесирувальних шарів буває у тебе?» — «Десь сім, а то й десять. А сім — то вже сьоме небо. До семи дотягую майже завжди. Бог якщо відкриває сім, то вже добре. А, виявляється, можна й далі іти. Вже робиш, як аквареллю зверху...» Пластичність форми проявляється все глибше і глибше, зображення випливає ніби з глибини століть. Притаманний йому теплий золотисто-коричнево-червоний колорит (побудований інколи на контрастах із синіми, чорними або зеленими тонами) пахне вічністю. «Для мене сучасності, мабуть, і не існує, — говорить художник. — Я хочу, щоб моє мистецтво було не хвилинним відображенням дійсності. Є вічні речі, на яких тримається Всесвіт. Я прагну передати відчуття вічності...» І картина для нього не є мертвою схемою дії — сучасної чи минулої. Він примушує глядача жити часом пройденим, нинішнім, прийдешнім. Дія в картині для нього має розгортатися; ось людина народжується, виростає, живе, помирає... Не тільки «Моя Венеція» (1981) ілюструє цю концепцію. Там мати зображена і як сама вічність — символ домівки, символ рідної землі, рідного краю, і як діюча особа в різних життєвих обставинах — вона годує курей, іде до церкви, згрібає жниво, засіває землю зерном добірним. Це простежується в багатьох творах: «У життя вічне», «У поході. (Бузькі козаки)», «Животворящому Хресті», «Відчиняючи ворота», «На Богополі», «Богопільській мадонні»... Все несуттєве у творах відсіяне. Художник розуміє, що вся вивіреність, вишуканість і вибірковість, вся узагальненість може бути небезпечною якщо не для нього, то, може, для когось іншого:

Микола Реріх, пророк ,1991 р. (полотно, темпера, олія)

«Твори не повинні бути космополітичними. Я відчуваю ясно, що в моєму призначенні є і постійна робота у напрямку повернення чи навернення людей до землі, до природи, наших традицій». У його майстерні з любов'ю розставлені речі з материнської домівки — ікона мамина, лампадка, горщик, макітра, ложки, рубель, макогон, бандура, вишиванка, рушничок... Він бере їх до рук. Ці речі увесь час із ним. Дорожчого для художника не може й бути.

Коли Антонюк аналізує етапи свого творчого зростання, то роки 1970—1976-й визначає як намаган-

digitized by ukrbiblioteka.org

На човні, 1990 р. (полотно, темпера, олія)

ня здобутися у картині на декоративну площину, досягти того, щоб давати простір не за рахунок повітряної перспективи, не імпресіоністично, а з допомогою кольору, пластики, фігур. Саме ними «прорвати» простір. З 1976 року з'являються роботи, які його починають задовольняти. А по-справжньому дозріло його мистецтво наприкінці 70-х — початку 80-х років («Картини стали і монументальні, і наче від ікони, і всі умовні, і все там є»).

З 1981 року пішло поглиблення чисто пластичне, і живописне, і тематичне. Андрій Антонюк: «Я не скачу у пошуках вислову, не займаюся формотворчістю ради форми. Мене це цікавить менше. Моє призначення в тому, щоб передати народну пісню, думу, народний дух якомога глибше, дійти до найпотаємніших їхніх глибин.

Різні картини Джотто чи Рембрандта показують нам, що мистецтво знаходиться у постійному розвитку. У своїй манері я бачу можливості такої глибини, яку має лише космос. Це має бути живописно-філософське поглиблення. Якщо ти творець, а все у тебе вкладає Бог, то ти мусиш менше грішити і намагатися бути достойним своїх думок.

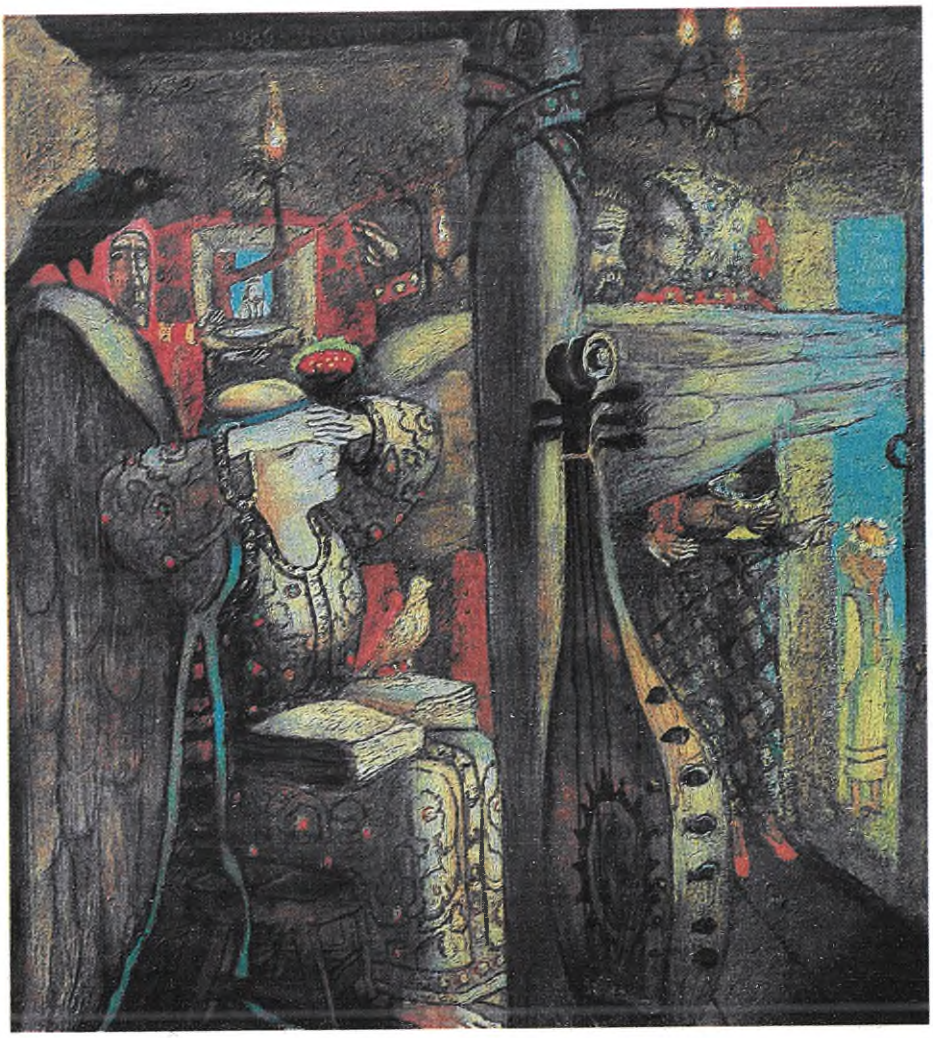

Червона калина, 1990—1991 рр. (полотно, темпера, олія)

Треба постійно бути на сторожі шляху, куди йдеш, щоб не схибити».

Андрій Антонюк не працює з натури з 1970 року. Не малює ні ескізів, ні етюдів. Інколи робить невеличкі начерки, композиції якихось деталей. Коли починає писати картину, то не знає, що з неї вийде, якою вона постане, чим усе закінчиться. Це стосується тих робіт, які називає імпровізаціями. Наприклад, «Срібне весілля» (1991). Знає лише одне: який відтворити настрій, хід же картинний, композиція виникають під час роботи.

Такі картини, як «Благословіння вод» задумує довго, але пише швидко. «Коли доростаєш до розуміння картини, — закінчуєш за тиждень-два. Коли художник знає, що сказати, то і форма знаходиться, і колір. Аби було від Бога, а не від темних сил... Для мене Босх — то титан поруч із Сальвадором Далі. Правда, Далі не пігмей, а великий майстер, але його заряд — від чорної душі. А у Босха через страшні катаклізми ниточка веде до світла. І він рятує катастрофічність світу. А Сальвадор — ні. Всі ми в руках Творця, і він не зробив так, щоб ми загинули...»

Техніка живопису Андрія Антонюка змішана. У роботі над картиною нижній тонкий шар він пропи-

digitized by ukrbiblioteka.org

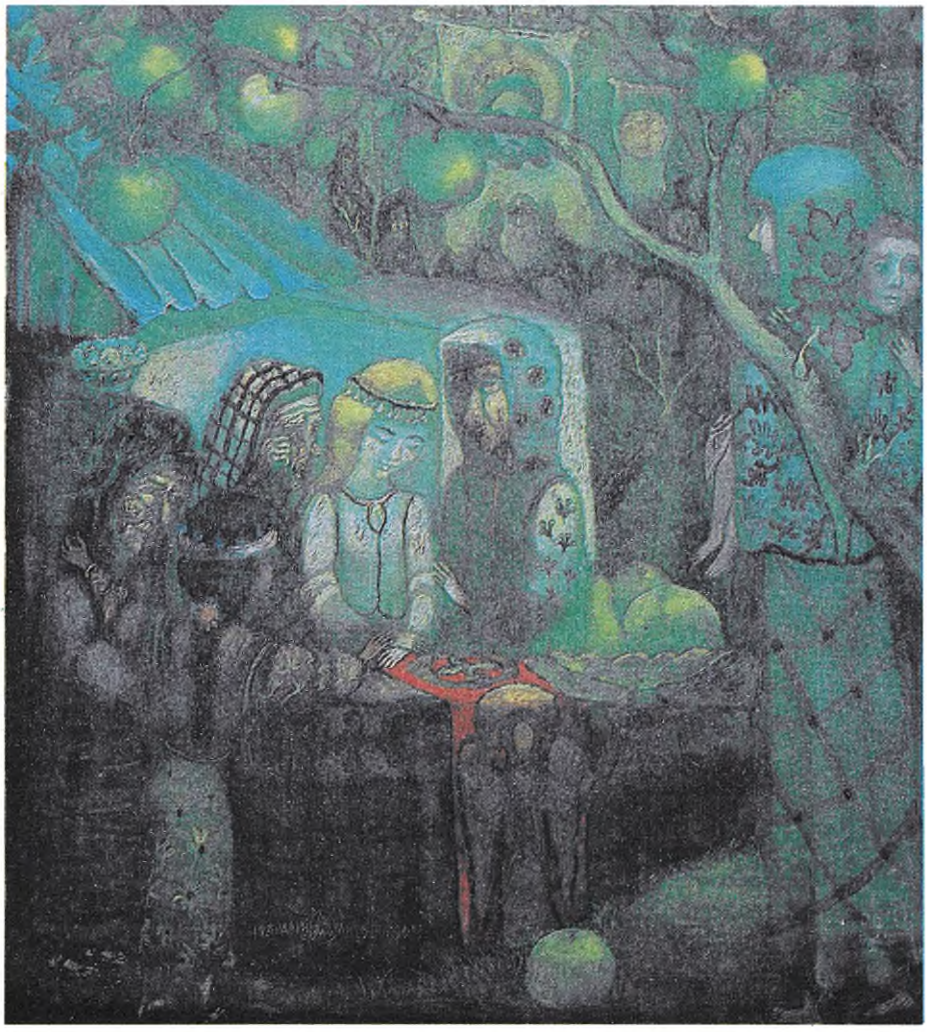

На спаса, 1989 р. (полотно, темпера, олія)

сує у техніці акварелі або темпери. Тобто підмальовок робить земляними фарбами. Темпера козеїново-олійна. Зверху ж, коли ідуть кольори, виконується пастозна прописка олією. Олією пишуться світляні місця. Тіні і задні плани — темперою. Художник знає, що поєднання олії і темпери застосовував ще Боттічеллі. Він часто звертається до старих майстрів, більшість яких писали на тонованих полотнах, бо біле полотно «збиває з пантелику». Якщо лінійна композиція у «почеркушці» ним задумана, то одночасно він бачить і композицію колірну. «Моє тоноване полотно — це темперна підкладка, яка буде основним кольором, гамою картини. Я знаю, де буде який колір. І колорит мусить бути задуманий. Коли малюнок перевів з ескіза, тоді вже сама фактура веде художника: працюєш чи клаптиком тканини, чи ліктями, чи руками — де промив, де змив, де білило поклав... А пензлик потрібно мати лише один, маленький...» Палітру він не застосовує, бере шматок скла, який потім викидає.

Багато картин Андрія Антонюка опинилися за межами країни. Думаю, що варто якнайшвидше створити галерею Антонюка, щоб зберегти для нащадків його дивовижне

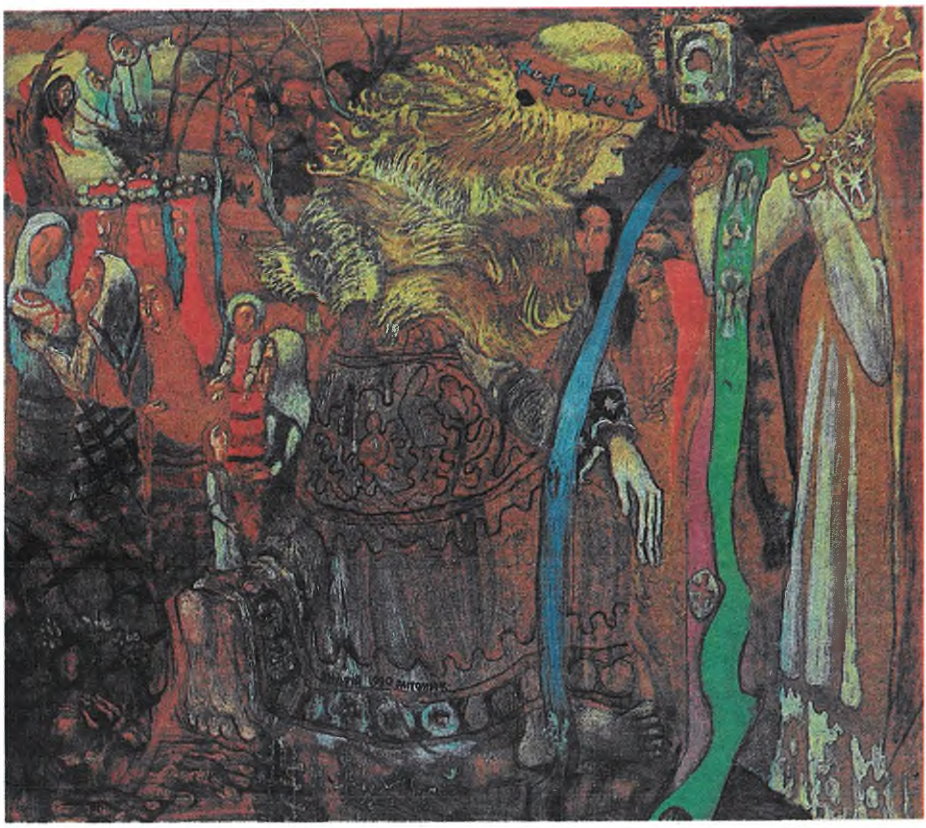

Свято моєї душі, 1990 р. (полотно, темпера, олія)

мистецтво. Багато прихильників і знавців образотворчості називають Антонюка геніальним майстром.

Про свого колегу талановита художниця Галина Севрук висловилася так: «Ще не вмерла Україна, як родить таких митців, як Антонюк, ще є порох у порохівницях, ще не вмерла козацька слава! На тлі повної безликості й бездуховності сучасної Спілки художників, це — чудо відродження, це поезія, пісня України, це невмируща душа народу, що живе вічним, неповторним життям».

Суто декоративно-орнаментальне мислення, властиве народному традиційному мистецтву, Андрій Антонюк переплавляє у горнилі свого філософського сприйняття навколишнього, і розуміння величності людей, народного духу та української історії скеровує на творення монументальних образів і композицій. І тому його декоративізм стає барвистістю, святковістю, урочистістю відтвореної духовності чи поезії життя. Художник виділяє головне в ситуації, в образі людини, в її позі, жесті, виразі обличчя. Із порушенням пропорцій, тобто з деформацією зображення натури, яка виявляє глибину, суть образу, він доносить до глядача символічне його звучання, очищає його від другорядного.

Україна настільки багата проявами свого національного мистецтва, що говорити про якусь стерильну чистоту стилю наприкінці XX століття абсурдно. Ми говоримо «візантинізм», але стародавня Україна ще в XI столітті зробила його своїм кревним, так переосмислила його своїм творчим розумом, що, скажімо, мозаїки Михайлівського золотоверхого собору стали суто національним надбанням. Укра-

digitized by ukrbiblioteka.org

Моя Венеція, 1981 р. (полотно, темпера, олія)

їнське барокко увійшло у світову мистецьку скарбницю як здобуток саме український... Так на основі чого будувати сучасну українську образотворчість? На основі фрески, мозаїки, ікони? Чи на основі народного мистецтва — вишивки, ткання, кахлів, різьблення, розписів, писанки, «Козака Мамая», тієї ж ікони? На основі барокко XVII—XVIII століть? А може, на основі творчості Шевченка, Трутовського, Соколова, Жемчужникова, Васильківського, Пимоненка, Світославського, Левченка? На основі творчості бойчукістів? Чи використовуючи досягнення Архипенка, Нарбута, Жука, Петрицького, Михайліва, Грищенка... Цей ряд можна продовжувати. Українське мистецтво — це цілий світ. Ніколи не будучи відірваним від світового мистецького процесу, воно перейшло, мабуть, через усі мистецькі стилі і досягло вершинних злетів у найрізноманітніших прийомах і манерах. Ми повинні усвідомити єдність культур усіх епох розвитку України. Твори Андрія Антонюка можуть здаватися дорогоцінною мозаїкою (як, скажімо, «Святий вечір», 1984, чи «Богопільська мадонна», 1988—89), фресковим розписом (акварельний поліптих з Миколою Реріхом, 1986, чи «Блакитний очіпок», 1988). Інколи його робота сприймається як ікона («Отець Андрій», 1989; «Бог у всьому», 1991), килим («На нас чекають добрії люди», 1978—82), вітраж («Моя Венеція», 1981), народна картинка («Морозе, Морозе», «Каменяр», обидві — 1986). Інколи це — символізм XX століття («Червона калина», 1990—1991, «Срібне весілля», 1991) чи вершинний злет доби Ренесансу, скажімо, у твор-

Милосердіє, 1989 р. (полотно, темпера, олія)

чості Ван Ейка («Благословіння вод», 1991). Мабуть, настав час синтезу різних стилів і епох українського мистецтва, синтезу, який би був проведений на основі стилізації, узагальнення і типізації образів. У творчості Андрія Антонюка я бачу дуже вдалу спробу синтезувати досягнення як українського мистецтва, так і мистецтва світового.

м. Київ

digitized by ukrbiblioteka.org

Роман Корогодський

ДОВЖЕНКО В ПОЛОНІ

Далекого 1928 року Юрій Яновський опублікував у харківському часописі «Життя й революція» нарис «Режисер Олександр Довженко». Майстер лише починався. Режисер створив свій перший повнометражний фільм «Звенигора», але оскільки перший же твір Довженка виявився виразно національним, відразу ж постала проблема «бути чи не бути?». Яновський розповідає художнику фільму «Звенигора» Василеві Кричевському притчу: «До кобилячого табуна потрапив за родоначальника, через брак жеребців, віслюк (уявім, що кобили не битимуть його копитами). Що ж буде згодом? Напіввіслячий рід. А коли десь приб'ється кілька ослиць по дорозі — то і цілком табун виродиться на ослів, буде миршавіти, дурнішати і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осляче панічне схлипування і зойки»*

Даруйте мені прозору образну паралель і мораліте, та, нема ради, сталося найгірше... Однак, сьогодні істотні не скрушні констатації, а наука, історичні уроки. Отже, викладу (лише пунктирно) причини, за яких унеможливлювалася діяльність О. П. Довженка на терені українського національного кіно. Наслідок очевидний, а от причини не такі вже прості. Та найповчальніше — методи.

Першою руйнівною причиною була схема панівної комуністичної ідеології, що передбачала мистецьке відображення перманентної класової боротьби.

Друга причина була пов'язана з ворожим ставленням більшовиків до селянства як дрібно-буржуазної стихії. З огляду на соціально могутній прошарок добрих українських господарів-середняків, з одного боку, з другого — на міцні позиції есерів на Україні, що становили хребет Центральної Ради, і, нарешті, — глибокі фольклорно-етнографічні й історичні коріння української культури. З огляду на ці три чинники більшовики повели планомірний, стратегічно осмислений наступ на українське селянство. Повна перемога була досягнута у 1932—1933 роках — голодомор, сім з половиною мільйонів жертв. Україна економічно й політично була поставлена на коліна. Відбулась омріяна більшовиками «друга революція».

Третя причина — відкрито вороже ставлення більшовизму до національної інтелігенції. Процес СВУ був першим ударом на сполох — почались відкриті провокації і терор. «Великий перелом» тут стався в наступному за голодомором році — 1934-му. Масові арешти представників української інтелігенції від бібліотекарів, учителів, агрономів до письменників, художників довершили Великий Погром — духовно-культурні джерела нації були перетнуті. Саме тоді, 1934 року, з'явилася страхітлива в своїй реальності констатація: «Будем домолочувать (ворога докінчувать, під проводом партії), всі гвинти загвинчувать (в праці, в науці), комунізм увінчувать».

Ось тло, на якому довелося діяти, входити в мистецьке життя Олександрові Петровичу Довженку. Вчорашній есер, що активно співробітничав із

* Життя й революція. — 1928. — Кн. 3. — С. 104.

Центральною Радою, відступив з нею до Кам'янця-Подільського (до речі, разом з Остапом Вишнею, Петрицьким, Липою, Сосюрою та багатьма іншими). Отже, перший «гріх» — Центральна Рада. Другий «кримінал», який волів забути Довженко — боротьбізм. Він разом з Блакитним і Шумським змушений був перейти від боротьбістів до КП(б)У. І от 1939 року він мав «творчі» страждання, коли писав свою «Автобіографію». Як витлумачити свої «гріхи»? А може, сховати? У цих муках народилася сторінка шоста відомої «Автобіографії» Довженка.

1939 року Довженко волів не афішувати свої блукання в партійних хащах, щось зовсім не називаючи (есерство), а щось викреслюючи (боротьбізм), спрямив ситуацію (цитата): «На початку 1920 року (на берегах дописав) «під час партійного тижня» я став членом КП(б)У». А тепер цитую, як було написано і що було викреслено: «На початку 1920 року я вступив до партії боротьбістів. Цей вступ, неправильний і непотрібний, відбувся у такий спосіб. Я дуже хотів поступити до Комуністичної партії більшовиків України, те вважав себе негідним переступити її поріг. Тому я вступив у боротьбісти, неначе як у підготовчий клас гімназії, яким вона, звісно, не була ніколи, і сама думка про таке порівняння, пам'ятаю точно, наскільки здається зараз абсурдною. Та це було. Через кілька тижнів партія боротьбістів улилася в КП(б)У і, таким чином, я став членом КП(б)У»*.

Не позбавлено цікавості, що 1964 року при виданні творів Олександра Довженка в 5 томах, сторінка 6 «Автобіографії» з'явилась уже так, як була написана 1939 р., а при виданні 5-томного зібрання творів 1985 року «Автобіографія» знову зникла. Про всяк випадок? На це питання я відповім пізніше.

Відомо, хто робив оці маніпуляції, та біда не в тім.

Справжня біда всього українського Відродження 20-х років розпочалася задовго до того, як його винищили. Причина була все та сама — відсутність державності, яку ще Шевченко точно схарактеризував: «На нашій не своїй землі». Психологічне відчуття споконвічного сирітства української інтелігенції...

Та повернімося до життя і творчості Довженка, який у 25 років опинився і до смерті перебував під ковпаком ЧК, ОГПУ, МДБ, КДБ... Саме у цьому факті треба шукати відповідь на всі метаморфози та деформації, які чатували на геніального українського митця. Не раз і не два художник змушений був іти проти себе, ламати себе, творити протилежне щодо уподобань, традицій, власних переконань. Від «Звенигори» аж до «України в огні» силою своєї геніальної вдачі, дивовижної й до цього часу непізнаної поетики митець утверджував великі естетичні цінності кіно як мистецтва. Зокрема Довженком усупереч, наперекір усім догматам комуністичної квазірелігії були винайдені власна форма, власний стиль національного кіно — поетичний кінематограф. Це явище світового масштабу. Це цілий естетичний материк. Школа з великої літери, причетність до якої визнають такі видатні кінематографісти сучасності, як Параджанов і Тарковський, Іоселіані й Лариса Шепітько, Іллєнко й Пелешан. Слава Довженка дійсно світова, та нема де правди діти: попри геніальні тропи, поетику режисера в усіх його фільмах проглядає жорстка більшовицька концепція історії України. Митець змушений був триматися цих поглядів, бо був полоненим тоталітарного режиму. Почесним полоненим у прямому розумінні, про що, зокрема, свідчать купюри листів, які я нещодавно опублікував у «Слові», «Книжнику», «Голосі України». На черзі — нові публікації, які однозначно засвідчують неволю —

* ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. І, од. зб. 16. *Переклад з російської.*

digitized by ukrbiblioteka.org

абсолютну неволю — в якій творив Довженко. За цих умов ламався моральний стрижень цієї видатної особистості, митець дедалі частіше скаржився на втому, занепадав фізично, нарікав на долю.

Отже, висновок однозначний: тоталітаризм зламав життя одного з небагатьох українських митців світового рівня. Посмертно натомість створено міф про геніального радянського режисера, яким пишалася вся багатонаціональна культура Країни Рад. Світова кінокритика визнала за Довженком кіно-Олімп 1958 року (також по смерті художника), бо світовій громадськості, як і сьогодні, немає діла до проблем української історії, до наших специфічних умов національного самоутвердження. Міжнародному товариству важко зрозуміти нашу ненормальну ситуацію. Довженківська трагедія не має нічого спільного з переслідуваннями Зощенка, Шостаковича, Ахматової, Пастернака, Солженіцина. Цю трагедію я називаю шекспірівською, бо надзавданням влади було — зламати художника, примусити його піти проти свого народу, проти його славної та кривавої історії, зробити елементарним знаряддям пропаганди.

Чи був прецедент? Та ще скільки! Існує навіть залежність: чим талановитіший митець, тим більший тиск тоталітарних структур. Отак народжувалася «хрестоматія» — «Із-за гір та з-за високих», «Людина стоїть в зореноснім Кремлі», «Партія веде». Тут важливо відчути, збагнути справжню трагедію художника й відрізняти його митця, від запобігливих трубадурів і панегіристів режиму. Якщо в першому випадку відбувається стражденний процес ламання характеру, психологічного тиску, приневолення, то поруч існували людці без усяких моральних, етичних запобіжників. Вони справно виконували всі директиви на ниві культури, переводячи газетні передовиці в драматургію, прозу, поезію, «твори» образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно. І, нарешті, існувало звичайне люмпенство, бандити, донощики, які в цьому підігрітому бульйоні людиноненависницьких пристрастей плавали-гуляли, «як рибка по Дунаю...». Останні були найнебезпечнішими. Академік Корнійчук, уславлений усім золотом нового соціалістичного світу, міг собі дозволити лібералізм, коли не було прямої інструкції на знищення. Він ліниво, байдуже споглядав зі своєї персональної хмарки за копирсанням борзописців. Якщо він когось і ненавидів, то лише своїх конкурентів. І звичайно, нонконформістів 60-х, які наважились не визнати його «геній».

Творча інтелігенція не була в безповітряному просторі. У повітрі ширяв непідробний ентузіазм: маси співали, танцювали, завзято працювали на дідька, марширували зімкнутими шерегами, й ніхто не мав права випадати з отих лав. Звичайно, й у фашистській буденщині з'являлися відчайдухи — смертники, чия рафінована інтелігентність і людська гідність були вищими за страх — Валеріан Підмогильний, Євген Плужник, Микола Куліш, Лесь Курбас, Михайло Бойчук... Це винятки, і ми не маємо, вважаю, морального права осуджувати тих, хто відкуповувався чи то віршами, чи то фільмами... А ще неприпустиміше все змішувати за принципом: «Усі вони одним миром мазані». Не одним! Навіть тоді, коли всіх українських поетів загнали в кошару й примусили скласти колективну поему-лист «Слово великому Сталіну про визволення України» *

Я не хочу називати прізвища цього «кооперативу» поетів, бо серед них є імена, які ми всі глибоко шануємо. Вони були справжні поети. Як і Довженко. І був тоталітарний режим, де якийсь ідеолог заплановував певну акцію й механічно підключав підручних посіпак виконувати високі вказівки. Спробуй-

* ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. І, од. зб. 22, арк. 1—83.

но не виконати!.. Хотілося, щоб фахівці спростували чи ствердили: чи міг, скажімо, Розенберг або Геббельс спустити таку ось директиву своєму вірнопідданому літераторові, яка, читачу, перед вами:

«Дорогий Олександре Євдокимовичу! Вкрай важливо, щоб Ви написали для «Литературной газеты» нарис, який, гадаємо, повинен (!) називатися «Слово Сталіна».

Ваш виступ ввижається нам публіцистичним оповіданням про те, як із залізною закономірністю збуваються всі великі накреслення товариша Сталіна. Приклади цьому можна знайти в усіх галузях нашого будівництва, історії партії, історії нашої країни, країн народної демократії і т. д.

Сподіваємось, дорогий Олександре Євдокимовичу, що «Литературная газета» одержить Ваш нарис не пізніше 10—15 листопада.

Привіт!

Генеральний секретар СРП СРСР (О. О. Фадєєв)

Головний редактор «Литературной газеты» (В. В. Єрмилов)

22 вересня 1949 р.*

Отож, ушанованому всіма мислимими преміями, нагородами, званнями академікові УРСР і СРСР т. Корнійчукові замовляють панегірик, наперед визначаючи тон, зміст, термін і навіть назву («повинен називатися...»). Спробуй-но не виконати!..

Припускаю, що й Фадєєву спустили цидулу «до виконання» якийсь Александров чи сам Маленков. Отак утворювалась «вертикаль» ідеологічної служби режиму, перед якою будь-який класик, геній — ніхто, громадянин Зеро. Йому наказують, і він квапиться. Зціпивши зуби безсонними ночами. Як М. П. Бажан. Бог відвів йому час покаятись у спогадах про свого друга Ю. І. Яновського.

О, недаремно, ні, в степах ревли гармати,
Іллялась наша кров, і падали брати...
О, недаремно, ні, моя старенька мати
Зняла з своїх дітей дукати і хрести!..

Володимир Миколайович Сосюра звільнив нащадків від потреби коментувати цю болісну строфу, написавши «Третю роту». Але ж було б ненормально від кожного великого творця чекати подібного «паралелізму». Роздвоєність душі до добра ніколи ще не призводила. За все сплачено сповна.

Це — справді шекспірівська трагедія, що недостатньо осмислена. Спробуймо спокійно подивитися на себе. Гадаю, настав час делікатно поміркувати про внутрішню капітуляцію чесної людини, про внутрішні страждання неув'язненого громадянина, який відчуває, як йому боляче втрачати свою чесність і громадянське заангажування. Як йому важко добровільно відмовлятися від себе. Це абсолютно наша ситуація, що не має історичного аналогу. Адже ні від Шевченка, ні від Франка і їхніх «товаришів з тюрми» не вимагали віри в небесну освяченість трону Миколи І чи Франца-Йосипа, не вимагали персональної участі в зміцненні царату, не вимагали оспівування імперії, тюрми народів як «Союза нерушимых». Нічого такого, як мені здається, не було. Опинившись у цьому драматичному стані, наші пророки минулого століття відчули духовно необмежений екзистенційний простір, де передбачене поняття персонального вибору. І вибирали вони як вільні люди і громадяни.

А ось «на корню» куплена радянська еліта. Хотів, аби стала відчутною

* ЦДАМЛМ України, ф. 435, оп. І, од. зб. 1219, арк. 4. *Переклад з російської.*

digitized by ukrbiblioteka.org

різниця між змушеним славослів'ям національних митців і юродством, до якого вдався О. Є. Корнійчук, чию «Присягу» з незначними скороченнями я наводжу: «На смерть І. В. Сталіна, березень 1953 р.».

«Великий вождь, рідний батьку, дорогий, любий Іосифе Віссаріоновичу Сталіне!

Біля Вашої труни, в глибокій скорботі стоять народи-брати й серед них український народ, якому Ви дали за своє життя невимірно більше, ніж все те, про що він мріяв, за що боровся протягом багатьох століть свого життя. Нас століттями жорстоко закріпачували свої та іноземні гнобителі. Ви вчили нас розрізняти ворогів народу й перемагати їх у класовій боротьбі:

Земний низький Вам уклін від усього народу
Спасибі, любий батько Сталін!
Наша культура була розчавлена і слово рідне геть вигнане.
Ви відродили нашу національну науку, літературу, мистецтво,
запліднили її своїми безсмертними ідеями.
Земний низький уклін Вам від усього народу.
Спасибі, любий батько Сталін!

Для нас і майбутніх генерацій немає й не може бути вищої честі — виконати всі плани, що накреслені генієм товариша Сталіна в ім'я щастя, миру і радості всіх людей Земної кулі.

Хай живе у століттях безсмертне ім'я, безсмертна слава Сталіна!*

...«Тиран подох, але стоїть тюрма». Спробуймо подивитись, як реагують на цю подію «в'язні» тюрми.

13 березня 1953 р. О. П. Довженко записує в «Щоденник»: «Сьогодні мені сказав Борис Лавреньов **, що дружина його бачила, як шостого числа, себто на другий день після смерті Сталіна, коли почався великий траурний похід народу до свого Вождя, Б/ольшаков/, мій міністр, приїхав на стадіон «Динамо» грати в теніс. Він любитель тенісу. Всі, хто був на стадіоні, одвернулись од нього з огидою і обуренням.

...Ой, кому ж ми доручили улюблену кінематографію, в які паскудні руки попала вона!» ***

Ну як тут не згадати мудрого отця Павла Флоренського, який передбачав, що суперечність у законі, «антиномія», розчахнула всю нашу істоту, все наше існування — скрізь і завжди суперечність. Небанальність руйнівного конфлікту полягала ще й у тому, що квітучій буйним цвітом антиномії об'єктивно протистояло Шевченківське заповітне «неложними устами». Українська інтелігенція з дитинства сприймала цю ідею. Всім ходом виховання і навчання утверджували її у молодості. І, нарешті, втілювали у революційнім пориві до національного визволення і Відродження.

Фатальний поворот історії примусив цілу генерацію творчої інтелігенції вже в зрілому віці відступитися від цієї моральної максими. Серед найвидатніших представників цієї когорти був Довженко. В обивателя може з'явитися спокуса все звести до єдиного знаменника за принципом Тичина і Нагнибіда — лауреати Шевченківської премії, а Довженко і Корнійчук — Ленінської та Сталінських... Один присягається на вірність «батькові

* ЦДАМЛМ України, ф. 435, оп. І, од. зб. 637, арк. 1. *«Присяга» мала виголошуватися від імені українського народу російською мовою. Рефрен ("Спасибі...") — українською. Зберігається авторське написання рефрену. Переклад з російської.*

** Російський радянський письменник-романтик, автор повістей оповідань про громадянську війну.

*** *Олександр Довженко.* Україна в огні. — К., Радянський письменник. — С. 377.

Сталіну», а другий переживає, що знаходяться людці, які кощунствують у дні всенародної скорботи. Отож, яка різниця?

Вивчаючи архіви цих письменників, однозначно запевняю: різниця принципова.

Що керувало Довженком, коли він 1939 року приховав своє перебування в партії боротьбістів, мені зрозуміло. Однак абсолютно не зрозуміло, чим керувались упорядник творів у 5 томах і редактор першого тому, коли зробили дві великі купюри в тій же злощасній «Автобіографії». Ось їх зміст: «Я заявив тоді керівництву — Попову, Любченку й Хвилі, що ними незадоволений. Як тільки приїхав до Москви, я одразу з великим душевним хвилюванням написав лист товаришеві Й. Сталіну з проханням з а х и с т и т и м е н е і допомогти мені творчо розвиватися. Товариш Сталін моє прохання почув. Я найглибшим чином переконаний, що товариш Сталін в р я т у в а в м е н і ж и т т я. Абия не з в е р н у в с я д о н ь о г о в ч а с н о, я, б е з у м о в н о, з а г и н у в б и як художник і громадянин. Мене б уже не було. Це я з р о з у м і в н а в і т ь н е о д р а з у, але цього я вже ніколи не забуду, й кожний спогад мій про цю велику благородну людину наповнює мене почуттям глибокої синівської вдячності й поваги до нього» *.

А поруч — друга купюра: «Закінчивши сценарій (йдеться про «Аероград». — *Р. К.*), я звернувся в письмовій формі до товариша Сталіна з проханням дозволити мені прочитати йому особисто цей сценарій. Як я на це наважився, зараз сам собі дивуюся. Лише пам'ятаю, що д а л о с я ц е м е н і в е л и ч е з н и м з у с и л л я м. Але бажання бачити людину, якій я був зобов'язаний усім, було настільки великим, і бажання якось віддячити йому було таким невідпорним, що я поборов своє хвилювання і лист написав. Крім того, в мене була якась внутрішня глибока впевненість, що своїм приходом і читанням я його не шокую.

Великий Сталін прийняв мене в той же день у себе в Кремлі, як добрий московський хазяїн, представив мене схвильованого й щасливого, товаришам Молотову, Ворошилову й Кірову, вислухав моє читання, схвалив і побажав щасливої роботи. Я вийшов від нього і побачив, що світ для мене став іншим. Товариш Сталін своєю батьківською увагою неначе зняв з моїх плеч б а г а т о л і т н і й т я г а р в і д ч у т т я с в о є ї творчої, а отже, й п о л і т и ч н о ї н е п о в н о ц і н н о с т і, я к у м о є о т о ч е н н я н а в і ю в а л о м е н і р о к а м и. (розбивка скрізь моя. — *Р. К.*). Подальші мої чотири зустрічі з тов. Сталіним зміцнили мій дух і підвели мої творчі сили. Фільм «Щорс» я зробив за порадою великого вчителя».

Свідомо не став коментувати «Присягу» О. Є. Корнійчука — картина більш-менш ясна. Інакше у Довженка. Не від імені українського народу пише він, а від власного імені. Від імені власного страху, від ситуації повного вакууму, в якому опинився митець, опинився не з власної вини, а у зв'язку з національною трагедією, з новітнім вавілонським полоном. Будемо, нічого не втрачаючи, засуджувати Довженка? Перечитайте ще раз купюри: йдеться про велике нещастя геніального художника, який змушений був шукати захисту — в тирана. І зважте, все, про що я пишу, він добре розумів — саме тому виник щирий і щемкий фінал «Автобіографії»: «Признаюся, я дуже втомився і через те не зовсім здоровий. Я перестаю бути швидким. Якщо шановний читач побачить, що я через л ю д с ь к у с л а б к і с т ь п р и м е н ш и в с в о ї н е д о л і к и і п о р о к и і виставив себе в світлі, більш яскравому й ефективному, ніж дозволяє звичайна скромність, то це, мабуть, так і є.

* ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. I, од. зб. 16, арк. 13—14. *Переклад з російської.*

digitized by ukrbiblioteka.org

Тому прошу не судитимене суворо і порадити мені що-небудь, добре пам'ятаючи, що одна людина не може багато [зробити], навіть коли природа наділила її щедрими дарами і добрими побажаннями»* (Розбивка скрізь моя. — *Р. К.*).

Людині, яка так уважно та прискіпливо вдивлялась у себе, було 45 років. Попереду на Довженка чекали ще страшніші випробування. Ні, ніколи не з'явиться в мене навіть тіні докору до видатного художника. Не лише з пієтету, а з відчуття реальності того полону, в якому перебував О. П. Довженко. Людина водночас сильна і слабка.

Довженко своєю творчістю доводив, що саме його кіно — явище планетарне, вселюдське за своїм значенням, бо було занурене у найглибше міфопоетичне підгрунтя українського буття. У цьому — вічність Довженка. Однак людина ще й суспільна істота. Соціум потрапляє в силове поле розмаїтих історичних змагань. Думаючи про Довженка, саме це необхідно враховувати.

Та хто мені пояснить, що керувало укладачем і редактором, які ідеї, які острахи, коли вони свідомо вилучали всі сліди трагедії митця, деформували реальну картину тоталітарної доби. Страждання живої людини витіснили залізобетонним міфом і «драму глухими темними дворами на смітник винесли».

Наше рабське минуле і сучасне жебрацтво породило — не могло не породити — спокусу приховування та викривання.

Вчорашній лютий ворог поетичного кіно, руйнач театру, образотворчого мистецтва, фаховий гонитель культури — сьогодні збирається створювати неігровий фільм про ... поетичне кіно. Про Параджанова, Іллєнка, Осику, Муратову, яким він не давав голови підвести, яких люто переслідував. Режисер-документаліст, який прославився найзастійнішими стрічками, сервільною пропагандою брежнєвщини, збирається робити фільм про ... Довженка. Коли я про це довідався, вигукнув: вони не мають морального права! Гай-гай, хто в цій країні керується моральним правом? Дай Боже, пам'ятати хоча б про карний кодекс...

Уже немає того Міністерства культури, котре збиралося робити фільми про поетичне кіно та Довженка, і я внутрішньо змирився: хай твориться воля Божа! Українське кіно довготерпляче, на Україні багато сонця — вистачить на всіх. Звичайно, як годиться, Каїнова частка буде значно більшою, ніж Авелева. Та це ще несмертельно.

Зовсім інше моє ставлення до історії культури. Прокурорський тон тут неприпустимий. Необхідно зрозуміти, що всі грали свої ролі на кону Абсурду. Впевнений, що той час потребує якомога детальнішої обсервації, введення в науковий обіг значно більшої, а головне — нової інформації.

...Москва, Кутузовський проспект. Уявляю, як у сутінках стоїть О. П. Довженко, вдивляється у круговерть тамтешніх потоків авто, у знеособлений рух велетенської змії. Стоїть і нагадує мені смертельно втомленого Лаокоона. Спалахують і згасають картини заповітного куточка на Чернігівщині, де біля Сосниці зустрічаються дві тихі річки Убедь і Десна. Дідівщина, батьківське гніздо, Батьківщина... І «ріка мого народу» — Дніпро, куди наступної миті вже простує думка Майстра.

Олександр Довженко. Твори в 5 т. — К, 1964. — С. 35.

Ось він гірко посміхнувся, пригадавши притчу Юрія Івановича Яновського, свого недавно померлого друга, про кобилячий табун і могутнього осла, власне, про наслідки такого союзу, «дружби навіки...»

Певно, тужливо заскімлило серце. А може, душа? Треба на щось наважитись. Якось треба звідси тікати. Але як? Куди? Немає хати. «Квартирю забрали...»* Треба звернутися до своїх — раптом дозволять повернутися до золотоверхого Києва... Господи, скільки того життя!

Уявляю, як різко повернувся Олександр Петрович до столу й написав оцей лист, оцей крик душі:

«До Президії Спілки Радянських
письменників УРСР
Вертатись хочу на Вкраїну.
Президіє! Допоможи мені житлом:
давно колись його одібрано в мене. Великої квартири мені не треба. Тільки треба мені, аби з одного бодай вікна було видно далеко. Щоб міг я бачити Дніпро і Десну десь під обрієм і рідні чернігівські землі, що так настирливо ночами почали маритись мені.
З пошаною *Ол. Довженко*
1956 — X — 10
Москва**
Відповіді в архіві немає...

Геніальному митцеві залишалося перебувати в Кутузовському полоні півтора місяці. Рівно сорок п'ять днів. Далі — смерть... «Вільний. Нарешті вільний...»

---

* *Р. Корогодський.* Задушевний голос.// Слово. — 1991. — Червень. — Ч. 12 (34). — С. 5.

** ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. І. од. зб. 22, арк. 1.

digitized by ukrbiblioteka.org

Христина Хомицька
ПАМ'ЯТІ МЕРАБА МАМАРДАШВІЛІ
(погляд з юрби)

Є люди, потрапляючи в силове поле яких, уже не можеш і не хочеш з нього вийти. Тут не мають значення ні національність, ні вік, ні стать — це суто духовний феномен: могутній інтелект, потуга думки, глибина душі владно притягують серця. Таким був і покійний Мераб Мамардашвілі (його не стало 25.11 1990 р.), видатний грузинський філософ, мислитель, добре знаний у світі, та донедавна замовчуваний і проскрибований на Батьківщині. Це доля багатьох яскравих особистостей, та особливо прикро і страшно втрачати тих, кого ми, полюбивши, так і не змогли пізнати, бо їх сади із золотими яблуками ще й тепер за сімома замками для пересічного читача. Праця Мамардашвілі «Символ і свідомість» у співавторстві з О. П'ятигорським видана в Єрусалимі 1982 р., «Класичний і некласичний ідеал раціональності» — в Тбілісі 1984 р., «Як я розумію філософію» — в Москві 1990 р.

Та дещо стало доступним і для нас, провінційних шанувальників та неофітів у світі інтелекту. 17.02 1989 р. я побачила і почула Мераба Костянтиновича в телевізійній передачі «Философские беседы», що виходила тоді під орудою теперішнього редактора «Правды» І. Фролова. Треба сказати, що від передачі до передачі І. Фролов проносив естафету несхибної цілеспрямованості і самоповаги марксиста, чим дуже знудив своїх немарксистських глядачів, до яких і я належу. Та все ж я вдячна вельмишановному редакторові «Правды» (хоч його газета не з найкращих): за одним столом з ним сидів Філософ М. Мамардашвілі, котрий говорив про цнотливість філософського акту як індивідуальної дії поринання в глибини свідомості, де не було жодних соціальних класів, ані класової боротьби, лише людина і таїна буття. Попахкуючи люлькою, Мудрець з грузинським прізвищем прихильно вислуховував своїх колег і міркував, думав у голос про найголовніше — про першоджерела людської душі.

Більше я його не бачила. Зате прочитала його статті та інтерв'ю в журналах «Вопросы философии», «Философские науки», «Філософська і соціологічна думка», в збірнику «Человек в системе наук» (М., «Наука», 1989). Не скажу, що мені вдалося все і відразу зрозуміти, адже закостенілий, заідеологізований мозок потребує тривалого лікування і насамперед здорової крові, очищеної від отрути застійних і дозастійних часів. Ми розучилися (не навчилися) не лише мислити, але й почувати, змінився сам хімізм наших почуттів, знецінених страхом і мукою виживання. Тому так тяжко збагнути, що таке справжнє не «перевернуте на голову, та ще й перекручене» життя. Серед тих, хто навчає нас гідності, віри, мужності був і назавжди залишиться Мераб Мамардашвілі.

На щастя, не вдалося матеріалістичному «мозковому скреготу розуміння» заглушити всі сили душі. Філософ — це той, хто пробуджує, хто заповнює пустоти, породжує духовність. Бо духовність — не просто набір цінностей чи високих понять, а певні «трансформовані стани, в яких відтворюється ціле реальності, завжди іншої, ніж наші уявлення і логічні ходи». І якщо нема достатнього числа людей, котрі своїм зусиллям підтримують ці стани, якщо розірвані цивілізаційні волокна і зруйновані «машини» культури (мистецтво, література, наука), то ми потрапляємо в «задзеркалля», в світ «тіней», в «антисвіт», що імітує життя. Цей стан людських душ і суспільств М. Мамардашвілі називає «антропологічною катастрофою». То повна капітуляція людини, що відмовилася від свого онто-

логічного обов'язку — виростати поза власні межі. Замість Декартового: «я мислю, я існую, я можу», з'являється безпорадно-нігілістичне: «не я можу». Нігіліст вважає, що існує якийсь механізм (історичної необхідності, долі, соціального ладу), який вирішує за нього його життя. Так народжуються люди, не здатні до духовного зусилля самореалізації, люди без гідності, що не розуміють людинотворячої праці думки, «останні люди» (Ф. Ніцше), раби. Тому дивним видається М. Мамардашвілі інтерес частини сучасної російської інтелігенції до ідей Федорова, який закликав воскрешати померлих. Страшна символіка, тривожний підтекст такого інтересу — відгук російського нігілізму з його напередвизначенням, «всевидячим оком» гаданих законів історичного розвитку, які руйнували внутрішні джерела думки. Бо думка — це живий акт, живий діяльний стан, жива «пульсуюча точка».

Принагідно хочу зауважити, що в цьому контексті особливо небезпечною мені здається наша українська ситуація. Адже «виморочний» соціалізм намагався зробити українців тінями «тіні», тінями «зомбі» — старшого брата. Тепер прагнемо воскресити не одного померлого героя як свого сучасника. Віддаючи шану покійним, не забуваймо про гідність живих, про інтелектуальну відповідальність та достоїнство думки. Нехай нові культи не поглинають всіх наших сил. Можливо, це хвороба зростання, нормалізації нашого життя, та загрозливі симптоми наростають: елементи несправжності, театральності в наших зібраннях, нові (часто вони до болю нагадують старі конструкції) стереотипи поведінки і патріотичних промов, тупцювання у бистрині часу і щораз частіша імітація думки та почуття. Кант писав, що найважчим є рух у свідомості. Люди можуть виконувати ритуал, але не робити при цьому найголовнішого — здійснювати руху душі.

Застигла свідомість — це нонсенс, згідно з розумінням М. Мамардашвілі, — це «труп свідомості». «Свідомість — це парадоксальність, до якої не можна звикнути» — так називається інтерв'ю з філософом, опубліковане в «Вопросах философии», № 7 за 1989 р. Проблема свідомості лежить у центрі філософських роздумів і досліджень М. Мамардашвілі. Свідомість у Мамардашвілі — це не буденна емпірична свідомість і не та філософська категорія, якою так безапеляційно розпоряджається марксизм («матерія первинна, свідомість вторинна», «буття визначає свідомість» — втовкмачували нам у голови протягом десятиліть). Матеріалізм чи ідеалізм, первинність чи вторинність, базис чи надбудова — всі ці ярлики і стереотипи слід відкинути, вступаючи в простір філософських уявлень Мамардашвілі. В його філософії нема ніші, котру може заповнити ідеологія — комуністична, релігійна чи будь-яка інша, бо ідеологія виростає з елементу подвоєння, повторення думки, її трансформації, а наш філософ працює на межі, що розділяє знання і незнання, буття і небуття, завойовуючи той «живий смисл», який відрізняє мислення від ідеології. «Живий смисл», «жива думка», «живий акт», «духовний вимір життя» — така животворяща душа філософії Мамардашвілі. Тому проблема свідомості, як і все живе, сповнена у нього незбагненної таємниці і дива: «це щось, до чого неможливо звикнути». Ось лише кілька визначень свідомості: «свідомість — космологічна постійна, що має онтологічний статус»; «місце зв'язності з іншим, до якого не можна перейти продовженням власних сил»; «певне упорядковане приховане «ціле»; «локальна присутність глобального»; «всепроникаючий ефір», «величезне пульсуюче тіло, що породжує нові форми, проходячи через хаос». І за кожним із цих визначень — колосальна праця філософа, що аналізує «нові сили в людському «я» (Кант), те найголовніше, що робить людину людиною.

Імена Декарта і Канта зринають найчастіше, саме ці мислителі стояли

digitized by ukrbiblioteka.org

біля витоків нової європейської філософії, їх тексти перечитує та інтерпретує Мамардашвілі, перекладаючи сучасною філософською мовою. Саме Декарт і Кант, вважає Мамардашвілі, переглянули «весь існуючий спосіб мислення, заклавши фундамент усієї європейської культури, яка в глибокому розумінні є християнською культурою». Це були філософи, котрі здобули живий вогонь думки з-під кори застиглої лави академічних нашарувань десятиліть та віків. Вони показали, що людина вільна лише тоді, коли керується не причинною, а ідеальною мотивацією і що світ побудований так, що в ньому можлива моральність, акти знання, моральної дії та оцінки. Тільки завдяки цим актам людина реалізується як людина, на свій страх і ризик піднімаючись по «вертикалі», керуючись внутрішнім голосом (в релігії — це голос Бога), сам на сам із світом. Тому свідомість у Мамардашвілі — моральне явище, а демократія з її гласністю, правопорядком, вільною циркуляцією інформації відповідає самій суті законів свідомості. Цивілізаційні механізми дають людині шанс, простір і час для самобудування, самореалізації, для осмислення життя, бо думка існує лише у виконанні, в публічному просторі. Адже людина не вся в людині, «...ми взагалі живі лише в тих точках, в яких проходить струм комунікації, відбувається зустріч спорідненого, злиття станів, взаємоототожнення свідомості в різних людей, а не чисто логічний акт».

Хаос не позаду і не попереду нас, говорить Мамардашвілі, а навколо кожної точки культури. Тому так легко втратити орієнтацію, зірватися в безодню, бути поглинутим «чорною дірою», куди потрапляють цілі народи і обширні людські простори. Це доісторичні і довартісні світи, в яких торжествує абсолютне зло, порушуються онтологічні закони людського життя. Люди, «поранені в бутті», живуть в химерному, виморочному світі і потроху вироджуються. Антропологічна катастрофа — найстрашніша з катастроф, що загрожують людству.

Всі ми — жертви свого часу і свого суспільства, котре позбавило нас гідного людини життя, забрало в нас світові простори, забрало й простори духовні, заштовхавши в тісний закуток марксистсько-ленінської догматики. Тому й не дивно, що, ковтнувши свободи, люди накинулися на окультизм, релігійні вчення Сходу, екстрасенсів і чаклунів.

Та вічно жива традиція європейської дисциплінованої думки. Як пише Умберто Еко (Італія), західна людина завжди «намагатиметься впорядкувати ... життя переважно за вказівками розуму», навіть у XX столітті, котре називають століттям кризи раціоналізму, зумовленої світовими війнами та найновішими даними природничих наук, насамперед фізики. І завжди людям буде потрібна філософія («думка думки») і філософи, здатні шляхом граничних зусиль здобувати нове знання про найголовніше, в найтяжчі часи втримуватися в просторі думки, мислення. Філософ осмислює світ і себе в ньому, він далекий від «погоні за подіями», його знання універсальне, а світогляд загальнолюдський. М. Мамардашвілі говорив: «...Кожною часткою своєю я, без сумніву, почуваю себе грузином — на рівні всіх реакцій: сексуальної, фізичної і т. д. Та внутрішнє життя у мене перебігає як у громадянина світу. У будь-якому місці я почуваю себе, як удома».

Так, він був громадянином світу, але помер від великої любові до Грузії. У свій останній день в московському аеропорту, коли він очікував літака на Тбілісі, що запізнювався, до нього підійшли кілька співвітчизників і почали дорікати філософові, що він не підтримує президента Грузії Гамсахурдія. І серце філософа не витримало, бо він жив у своїй гордій батьківщині «енну

кількість століть» і не вмів, не навчився ковтати несправедливість та образу. Поховали його в Тбілісі, де він працював в Інституті філософії.

Його знали, шанували і любили у світі, він усюди почував себе добре, та ніколи не думав виїжджати з країни: «Пощо мені виїжджати — хай виїжджають вони». «Вони» залишилися, а він відійшов у вічність.

«Життєвий хаос» підстеріг філософа в один з найкритичніших, найдраматичніших моментів в історії його Батьківщини, котра здригається від ударів своїх озлоблених і нещасних дітей, а тепер — ще й від стихії землетрусу. Так ніби зло, нагромадившись у душах, досягло критичної межі та індукує двигтіння земної кори.

Стародавні філософи твердили, що «зло робиться саме собою, а добро треба робити спеціально і весь час наново, воно, навіть зроблене, саме не перебуває, не існує». Всі видатні мислителі в міру своїх сил і можливостей творили добро, здобуваючи простір для думки, де людина може, розірвавши причинно-наслідковий ланцюг, піднятися над ситуацією, випрямитися (бо життєві пристрасті нас усіх згинають) і пов'язатися «по вертикалі з можливостями Всесвіту». Як писав друг М. Мамардашвілі Олександр П'ятигорський: «Якби не було таких людей, як Декарт, Спіноза, потім Берклі, Кант, то Європи не залишилось би — принаймні тої, котру ми знаєм, погана вона чи добра». Від себе додам: і таких європейців, як наші сучасники — Мераб Мамардашвілі, Андрій Сахаров, Василь Стус. Можливо, таких людей небагато, але вони є і будуть, доки живе людство, і, навпаки, людство живе доти, доки є такі люди.

м. Городок.
Травень 1991.

«У КОЖНОГО — СВОЯ ДОЛЯ І СВІЙ ШЛЯХ ШИРОКИЙ!..»

(Давнє інтерв'ю із сучасником поетеси Уляни Кравченко Михайлом Рудницьким)

Олег Коцюба: Чи доводилося Вам особисто бути знайомим з відомою українською поетесою Уляною Кравченко? Коли і де Ви з нею зустрічалися? При яких обставинах?

Михайло Рудницький: Так. Я був особисто знайомий з поетесою Уляною Кравченко і — як це дивно не звучить — був єдиним сучасником-спогадачем, хто написав і надрукував свої спогади про неї. Кілька разів я був її гостем у Перемишлі *. Якщо не помиляюсь, це було в кінці двадцятих років. Перед тим ми листувалися. Одного разу вона запросила мене до себе і ознайомила зі своїми новими спогадами про Івана Франка, її великого друга, вчителя і видавця, а також — оборонця. Вона просила допомогти надрукувати цей твір у якомусь львівському часописі. Твір — з певних міркувань, як мені здавалось, — не надавався до друку.

О. К.: Як називалися ці спогади, може, «Пісні і квіти — для нього»? ** Чи Ви допомогли їй надрукувати цей твір?

Столиця Західної Галичини. Після війни Сталін віддав це місто полякам.

** Інтимні спогади Уляни Кравченко про Івана Франка подарував О. Коцюбі син Каменяра Тарас Франко. О. Коцюба подарував їх музеєві поетеси у м. Бібрка, Львівської області.

digitized by ukrbiblioteka.org

М. Р.: На ці запитання мені сьогодні тяжко відповісти однозначно. Відтоді минуло майже п'ятдесят літ. Не пам'ятаю тепер назви твору, хоч названий вами, можливо, і є той інтимний спогад, про який я щойно згадав. Не пам'ятаю, чи допоміг його надрукувати в якомусь часописі. Нічого не можу сказати про долю рукопису; якщо він не був опублікований і я не повернув його авторці (а скоріше всього так воно і було), імовірно, що він лишився в архівах якогось тогочасного друкованого органу.

О. К.: Чи збереглося Ваше листування з Уляною Кравченко?

М. Р.: Частина мого архіву загинула під час Другої світової війни. Я не раз переглядав те, що лишилося, знайшов листи від інших визначних сучасників. Листів Уляни Кравченко не знаходив. Проте не втрачаю надії, що хоч би частина їх ще віднайдеться.

О. К.: Скільки років було поетесі, коли Ви бували у неї в Перемишлі? Як вона виглядала? В яких умовах жила і працювала?

М. Р.: У той час Уляні Кравченко було далеко за шістдесят. Маленька, кволенька. Бідно, але акуратно одягнена у все темне. Привітна, говірка, гостинна. Разом із нею на найманій квартирі жила котрась із дочок. Донька, здається, кінчала університет у Берліні, давала приватні лекції німецької мови і латини — з того й жили. У приміщенні — нужденність крайня: жодних коштовних речей, жодних картин, прикрас. На книжковій полиці кілька десятків книжок і портрет Івана Франка — збільшена його фотографія у вишиваній сорочці. Коли письменниця говорила про Івана Франка, здавалось, обличчя її світилось, а сама вона молоділа. З великою пошаною і вдячністю згадувала свого друга. «Вихід у люди» завдячувала саме йому. В шістдесят з лишком років ще писала вірші, видала збірку поезій «На новий шлях». Цікавилася сучасними поетами, літературними течіями, тенденціями.

О. К.: Як Ви, доктор філологічних наук, професор української літератури прославленого Львівського університету, оцінюєте Уляну Кравченко як поетесу, як людину, як громадянку?

М. Р.: Переконана демократка, яку на ті і сьогоднішні часи рідко можна було зустріти. Противник будь-якої дискримінації. Жінка мужня і смілива. Лірика її привертає наївною відвертістю, довірою до читача, майже сповідальністю. Читаєш вірші і відчуваєш її страждання і біль. Її лірика для мене така ж зворушлива й мила, як поезії французької поетеси Марселіни Деборт-Вальмор: ніяких «хитрощів», ніяких «таємниць», усе — від чистого незіпсованого жіночого серця. Розрахунок — на чистих, віруючих і стійких. Доля цих двох жінок-поеток складна, нелегка, гірка. З тою суттєвою різницею, що Деборт зазнала слави у себе на батьківщині за життя і шанована посмертно, а Уляна Кравченко була маловідомою при житті, маловідома і скупо шанована по смерті.

Сучасники поетеси за часів Австро-Угорщини, а надто при панській Польщі не так думали і дбали про рідну культуру, як про виживання.

З різних причин, окрім Івана Франка, Вічного Революціонера, Україні майже не були представлені галицькі письменники, серед котрих десятки оригінальних і величних постатей, таких як Т. Бордуляк, А. Чайковський, М. Яцків, П. Карманський і ін.

Що ж до громадянської лірики Уляни Кравченко, то вона нагадує дзвін молота на наковальні, як у її вчителя Івана Франка: поетеса вистраждала свою правду і заявила про неї на весь голос. Цікава, оригінальна постать. Освіту отримала «невеличку»: закінчила Львівську вчительську семінарію, але була більш освічена і начитана за тодішніх викладачів університету. Перекладала зі старих мов, а також — із французької, німецької, польської.

Здавалось би, звідки це у семінаристки — сільської учительки, для якої боротьба за хліб насущний витісняла будь-які інші інтереси?

Франко-редактор дуже суворо й вимогливо ставився до панночки — початкуючої поетеси, до певної міри — снобки. Про це знаємо з їх листування. Добре виховання в сім'ї, щира релігійність і совісливість не дозволили їй в часи скрути стати на шлях пристосовництва. Навпаки! Чим тяжче їй жилося, тим ближче вона ставала до трудового населення Галичини.

Юлія Шнайдер грала на фортепіано, компонувала музику до своїх поезій.

Ця «чарівна бабуся» ще й досі перед моїми очима.

Мала, мала Галичина своєю інтелігенцією! Дай, Боже, кожному таку!

Однак, у Галичині поважалися інші люди. Про це письменниця розповідає в автобіографічних нарисах «Перший рік практики» та «Із записок учительки». Твори ці написані на замовлення І. Франка для жіночого альманаху «Перший вінок». Але цензура не дозволила друкувати їх.

Кожного відвідувача (і при кожних відвідинах) «чарівна бабуся» «нагороджувала» якоюсь книжечкою. Маю від неї кілька збірочок з дружнім дарчим написом.

Поезією поетеси, як це парадоксально не звучить, у ті роки захоплювалась читаюча молодь і жіноцтво. Українське панство і освічені кола орієнтувалися на... Європу, декадентські шлягери.

Чимало її поезій відомі як пісні...

Її твори ще не раз перевидаватимуться.

Не можу не відмітити ще однієї характерної риси нашої поетеси. За австро-угорського панування вона, німкеня, нарекла себе українською і зробилася українською письменницею, виразницею кривд і болю галицького трудового люду. Юлія Шнайдер зробилася Уляною Кравченко.

У зв'язку з цим завжди пригадується інша літературна постать — російський поет Фет, оспівувач метеликів і солов'їв. Він теж був німець, а коли його мати Шарлотта Фет (теж німкеня) вийшла заміж у Німеччині за російського поміщика Афанасія Шеншіна, Фет — будучи вже повнолітнім і навіть уже й не дуже молодим — зрікся всього німецького заради того, щоб зробитися російським поміщиком і жорстоким сатрапом.

Воістину: «У кожного — своя доля і свій шлях широкий!..»

Львів, 1973 р.
Розмову вів Олег Коцюба

digitized by ukrbiblioteka.org

Олег Воловина
СКІЛЬКИ НАС У США?
Географічний розподіл

Українці, подібно до решти емігрантів у США, спершу селилися лише в певно визначених місцях країни, головним чином на північному сході та півночі центральних штатів. Основною причиною такого вибору була можливість дістати роботу. Ця причина визначала також і урбаністичний характер українських поселень. Хоча географічна окресленість перших поселень все ще чітко визначена, українські американці приєдналися до решти населення Сполучених Штатів у пошуках кращих економічних умов.

Найбільшу скупченість українців бачимо иа північному сході, середньому заході та Каліфорнії. Штати Пеисильваиія, Нью-Йорк та Нью-Джерсі мають кожен понад 10% всіх українських американців, а Каліфорнія, Мічиган, Огайо та Іллінойс кожен від 5% до 10% всіх американських українців, на решту штатів припадає менше 1%.

На таблиці 1 позначено 12 найбільш густоиаселених штатів. Майже половина всіх українців мешкає у Пеисильванії, Нью-Йорку та Нью-Джерсі, причому в Пеисильванії живе щоп'ятий український американець. Для порівняння можна зазначити, що в дев'яти штатах Америки мешкає половина населення США.

У семи штатах налічується три чверті всіх українських американців, тоді як така сама кількість американців мешкає у 20 штатах.

Хоча за останні два десятиліття відчувається значний відтік городян з міст, включно з великою кількістю українських американців, до інших частин країни, більшість українців обмежується все-таки досить вузьким числом перерахованих штатів. Міські зони Нью-Йорку та Філадельфії налічують понад 50 тисяч українців кожна, в той час як у Чикаго, Детройті та Пітсбургу нараховується по 30 тисяч українців. Таблиця 2 показує, що половина всіх українських американців мешкає у 15 метрополіях.

Таблиця 1. Кількість українців, що проживають у 12 найбільш густонаселених штатах: США, 1980

Штат	Число	Процент	Загальний процент
Всіх українців	730,056	85,9	...
Пенсильванія	143,826	19,7	19,7
Нью-Йорк	127,678	17,5	37,2
Нью-Джерсі	80,751	11,1	48,3
Каліфорнія	49,724	6,8	55,1
Мічиган	47,189	6,5	61,5
Огайо	45,820	6,3	67,8
Іллінойс	40,987	5,6	73,4
Коннектікет	25,229	3,5	76,9
Флорида	25,227	3,5	80,3
Массачусетс	17,102	2,3	82,7
Мериленд	13,975	1,9	84,6
Міннесота	9,522	1,3	85,9

Таб. 2. Кількість українців, що мешкають у приміських зонах: США, 1980.

Приміські зони	Кількість	Процент	Загальн. процент
Всього українців	730,056		
1. Нью-Йорк, Нью-Йорк, Нью-Джерсі	56,340	7,72	7,72
2. Філадельфія, Пенсильванія, Нью-Йорк	52,740	7,22	14,94
3. Чикаго, Іллінойс	37,420	5,13	20,07
4. Детройт, Мічиган	34,640	4,74	24,81
5. Пітсбург, Пенсильванія	34,200	4,68	29,50
6. Нью-Арк, Нью-Джерсі	23,920	3,28	32,77
7. Клівленд, Огайо	20,220	2,77	35,54
8. Лос-Анжелес, Лонг Біч, Каліфорнія	19,660	2,69	38,24
9. Нассау—Саффолк, Нью-Йорк	18,440	2,53	40,76
10. ПС Пенсильванія	14,420	1,98	42,74
11. Аллентувн—Ветлеген—Істон, Пенсильванія, Нью-Джерсі	11,440	1,57	44,30
12. Нью-Брунсвік—Перт Амбой—Сейревілл, Нью-Джерсі	11,200	1,53	45,84
13.Вашингтон, Дистрикт Колумбія	10,180	1,39	47,23
14. Баффало, Нью-Йорк	10,020	1,37	48,60
15. Янгставн—Уоррен, Огайо	9,400	1,30	49,90
16. Рочестер, Нью-Йорк	8,860	1,21	51,11
17. Міннеаполіс—Сент-Пол, Міннесота, Віск.	7,720	1,06	52,17
18. Сіракузи, Нью-Йорк	7,420	1,02	53,19
19. Бостон, Массачусетс	7,060	0,97	54,15
20. Балтимор, Мериленд	7,020	0,96	55,12
21. Олбані—Трой, Нью-Йорк	6,840	0,94	56,05
22. С. Франциско—Оукленд, Каліфорнія	6,700	0,92	56,97
23. Ф. Лаудердейл, Голлівуд, Флорида	6,180	0,85	57,82
24. Патерсон, Клуфтон, Пассейк, Н.-Й.	5,820	0,80	58,61
25. Анагейм, Ана Гроув, Каліфорнія	5,720	0,78	59,40
26. Тампа, Петерсбург, Флорида	5,180	0,71	60,11
27. Джесі Сіті, Нью-Джерсі	5,120	0,70	60,81
28. Лонг Бранч Асбері Парк, Нью-Джерсі	4,480	0,61	61,42
29. Сан-Дієго, Каліфорнія	4,440	0,61	62,03

Відтік від центрів перших поселень спричинявся головним чином економічними причинами: здобувши освіту, українці просувалися далі по країні від місць своїх перших поселень у пошуках роботи і кращих економічних умов. Штат Каліфорнія слугує прекрасним прикладом цього процесу. Спершу у Каліфорнії оселилася незначна кількість українців. У 1940 році Каліфорнію ще не зараховували до 12 штатів, найбільше заселених українцями, але вже 1980 року Каліфорнія посідала п'яте місце по заселеності українськими американцями. Так, наприклад, міська зона Лос-Анжелесу — Лонг Біч — налічувала майже 20 тисяч українських американців у 1980 році, посідаючи 8-е місце по заселеності українцями. Отже, процес відтоку тісно пов'язаний з процесом соціального поступального руху українських американців, про що свідчитиме наступний розділ. Воловина

digitized by ukrbiblioteka.org

(1986) показав, що процес географічного розпорошення пов'язаний також із ростом асиміляції.

Соціоекономічний статус: освіта, робота, заробітна плата

Перші українські емігранти у переважній більшості були неосвічені. Американська еміграційна служба зазначає, що 50% емігрантів, котрі прибували напочатку XX століття, були неписьменні. Високий рівень неписьменності був наслідком політики гноблення, котру провадив царат Росії та уряд Австро-Угорщини стосовно українців, а також жахлива бідність, яка панувала на околицях міст, звідки походила більша частина переселенців. Рівень освіти другої хвилі еміграції, надто по другій світовій війні, був уже значно вищий, але залишався низьким у порівнянні з рівнем освіти населення США. Отже, не слід нехтувати цим фактором, аналізуючи сучасний рівень освіти, роботи та заробітку українців.

Якщо обов'язкову початкову освіту не мав 1 відсоток всіх американців, то з американських українців її не мали 3 відсотки. Незважаючи на це, досягнення в сфері освіти широкого українського загалу були вражаючими. Кількість років, витрачених українцями на навчання, в середньому вища, ніж в американців. Ця перевага завдячується тому, що значна частина українців здобула університетську освіту. Близько 32% всіх американців мають однаковий рівень освіти — коледж, для українських американців цей престижний рівень іще вищий — 38%, для американців українського походження — 48%. Менше восьми відсотків американців скінчили «гредюіт скул», а українців скінчило понад дванадцять відсотків, українців американського походження — 17 відсотків.

За українцями усталилася слава працелюбних людей. Це знаходить своє яскраве відображення у статистичних даних про робочу силу. У 1980 році 6,5% всіх американців чоловіків віком від 16 років були безробітними. Серед українців відсоток безробітних був нижче 5. Різниця між відсотком безробітних серед жінок була ще більше промовистою: 6,5% американок і 3% українок.

На таблиці 3 показано, що українські американці — і чоловіки, і жінки — мають вищий соціоекономічний статус у сфері зайнятості, ніж американські чоловіки та жінки. Українці обох статей мають вищий ступінь зайнятості у сферах управління та фахової спеціалізації: відповідно 4,6% та 1,7%. До цієї категорії належать найбільш престижні та найвище оплачувані професії: виконавчі директори, менеджери та різногалузеві професійні працівники. Перевага українським чоловікам та жінкам надається головним чином через вищі показники у підкатегорії «фахівці» (професіонали).

Українці обох статей мають вищі показники у категорії професій технічної, адміністративної та торговельної галузей, але залежно від статі змінюються й показники. У порівнянні з американцями, українці-чоловіки мають нижчі показники у підкатегорії професій, пов'язаних з торгівлею, тоді як серед показників американок та українських американок практично не існує різниці. Істотно нижчий відсоток зайнятості українських американок у професіях, пов'язаних із сільським господарством, що зумовлено історичними причинами: першими поселеннями українців в урбаністичних районах США та браком неспроданих земель на час так званої першої хвилі еміграції.

Таблиця 3. Процентний розподіл працюючих у різних галузях виробництва: американці та українські американці

Фах (галузь)	Чол.		Жінки	
	Амер.	Укр.	Амер.	Укр.
	Зайняті у сфері виробництва по 16 роках			
Управління та фахова спеціалізація	23,6	28,0	21,5	23,2
Адміністративна, управління	12,6	12,5	7,4	7,1
Фахова спеціалізація	11,0	15,5	14,1	16,2
Технічна, торговельна, адміністративна	19,0	19,9	45,6	46,6
Технічна	3,0	4,2	3,1	3,4
Торговельна	9,1	8,0	11,2	11,3
Адміністративно-допоміжна	6,9	7,7	31,2	31,9
Сфера обслуговування	9,2	9,3	17,9	16,5
Виконання робіт по приватних замовленнях	0,0	0,1	1,4	0,8
Обслуговування	2,3	2,2	0,4	0,5
Обслуговування	6,9	7,0	16,1	15,2
Фермерство, лісництво, рибальство	4,3	1,9	1,0	0,6
Точне виробництво, ручні, ремонтні роботи	20,7	20,0	2,3	2,1
Оператори, виконавці	23,2	20,9	11,7	11,0
Оператори машинного виробництва, виконавці, інспектори	9,7	10,2	8,8	8,1
Транспортні працівники	7,2	5,0	0,8	0,5
Зайняті фізичною працею	6,3	5,7	2,1	2,4

Таблиця 4. Процентний розподіл індивідуального прибутку американця та українського американця віком від 15 років, США, 1979

Заробітна плата	ЧОЛ.		ЖІНКИ	
	Амер.	Укр.	Амер.	Укр.
Ніякого заробітку	7,7	5,3	23,6	21,8
менше 2.000	8,1	6,6	15,3	13,4
2.000—7.999	23,6	20,2	35,6	34,3
8.000—9.999	6,9	6,0	7,2	7,5
10.000—14.999	16,0	15,8	11,0	13,4
15.000—24.999	23,7	27,8	6,0	8,0
25.000—49.999	11,7	15,4	1,1	1,4
50.000 і більше	2,3	2,9	0,2	0,2
Середнє	$ 12,192	$ 13,766	$ 5,263	$ 6,890

Практично не існує різниці серед показників американців та українців чоловіків у сфері обслуговування, в той час як українські жінки мають нижчі показники у цій категорії. Процентний показник у сферах точного виробництва, ручних та ремонтних робіт, а також серед операторів і робітників значно нижчий для обох статей українців.

Вищий рівень освіти та кращі посади зумовлюють і вищий рівень заробітної плати українським американцям. Середня зарплата для американців становила $ 12.192 доларів у 1979 році, тоді як 50% українських аме-

digitized by ukrbiblioteka.org

риканців віком від 15 років заробляли $ 13.778 доларів на рік (табл. 4). Ця перевага українських чоловіків зумовлена насамперед двома причинами: незначна кількість українців без будь-якого заробітку та значна частина українців з високим заробітком. Різниця між заробітками серед українських американок та американок становила 627 доларів на користь перших. Ця різниця більша, ніж у чоловіків.

Вищий заробіток українських американців, вищий процент зайнятості та більша кількість членів сім'ї є складниками значно вищого рівня добробуту українських американців у порівнянні з рівнем життя всього американського народу. Досить красномовним є факт, що майже половина українських родин має річний прибуток 25 тисяч доларів чи навіть більше; українські родини мають в середньому на 5.000 більше, аніж американські родини (таблиця 5).

Таблиця 5. Процентний розподіл родинного заробітку американців та українських американців: США, 1979

Заробіток	Процент	
	Американці	Українці
менше 5.000	7,3	2,8
5.000—9.999	13,1	7,5
10.000—14.999	14,7	10,8
15.000—19.999	15,1	13,7
20.000—24.999	14,4	15,5
25.000—34.999	19,1	25,3
35.000—49.999	10,7	16,1
50.000 і більше	5,6	8,3
Середнє	$ 19,917	$ 24,890

Соціоекономічний статус українців у США — показник зростаючого добробуту нації. Неписьменні селяни та некваліфіковані робітники за 2—3 покоління наздогнали й перегнали середніх американців у сфері освіти, зайнятості та заробітної платні.

Костянтин Матіїв
«...Я ще визволю їх»

Калинець І. М. Тринадцять алогій. Міф про козака Мамая. Ладі і Марені: Поезії. — К.: Рад. письменник, 1991.

Прочитавши збірку Ігоря Калинця «Тринадцять алогій», я довший час не міг відшукати для себе такої формули, яка узагальнювала б здобуті враження, переживання та відкриття; аж тут пригадалися слова Слуги Божого Митрополита Андрея з його праці «Молитва і знак хреста»: «Постановивши собі Бога возвеличити, прославити, не може людська душа бути вдоволена першим словом, що їй на гадку приходить, шукає другого, ліпшого, бо бачить перед собою вірою те світло, яким є Бог, бо Бог є світлом, але бачить заразом, що це світло є неприступне, бо Бог жиє в неприступнім світлі, та хоч воно неприступне, воно душі проявляється, воно перед нею відслонюється, Бог об'являє себе, а об'являє себе як любов, бо Бог є любов'ю».

Три збірки, об'єднані під однією обкладинкою, є переконливим доказом того, якої копіткої праці вимагає висловлення непередаванних словом почуттів, знахідок і втрат шукаючої душі. Не випадково ж один із найсильніших циклів «Орати метеликами» закінчується цими словами:

коли зблекнуть світлини
як старі злущені дзеркала
скажи
посеред гармидеру
де автомобільні ріки омивають
яблуньки нашого подвір'я
на які не зважуються сісти
дикі птахи
скажи
це той
що забув тверезу мову людей
і пішов орати метеликами
серед зілля-журілля
де навіть волам не під силу

Уважно вдивіться в світлину на початку книги; ви побачите обличчя трохи втомленого чоловіка, заглибленого в себе; обличчя чоловіка, якого ще кілька років тому боялися впізнавати на львівських вулицях колишні знайомі, обличчя одного з Нескорених, що повернувся з тюрем і заслання, — і це повернення було однією з перших прикмет початку національного визволення. Можливо, дехто з читачів «Тринадцяти алогій» навіть розчарується, не знайшовши в цій книзі «гострих» віршів публіцистичного характеру, на зразок тих, що заповсюдили останнім часом періодичні й неперіодичні видання, перетворившись таким чином на звичайнісіньку кон'юнктуру, яка загрожує тотальною профанацією найсвятішим, найвистражданішим переконанням. У випадку з І. Калинцем ви зустрічаєтеся насамперед з д і й с н и м поетом. І зустріч ця відбувається не на людному мітинговому майдані, а в майже келійній тиші і самоті, — інакше ви просто не зрозумієте найглибшої суті цієї сугестивної поезії, — а суть цю сьогодні і завжди необхідно усвідомлювати.

«Поезія келії» — це поезія людини, яка перебуває у принципово відмінних, ніж її сучасники, часі й просторі; обходячи зараз момент фізичного усунення поета з батьківщини, хотілося б підкреслити значимість самоусунення з недійсної дійсності, дійсності окупованої, яка настирливо вимагає компромісу з нею, компромісу як визнання. Поет відмовляється визнати недійсне, поет нехтує можливістю компромісу; в історії культури найближчий при-

digitized by ukrbiblioteka.org

клад подібної позиції — поезія італійських герметистів. До цієї традиції в українській літературі належать, по суті, всі постшістдесятники. Один із них у передмові до антології «Вісімдесятники» (Едмонтон, 1990) пише: «Звичайно, це сумні співпадіння, адже свої перші вірші сьогоднішні сорока-п'ятдесятирічні «дебютанти» опублікували, як правило, ще у 60-і роки: це стосується і Віктора Кордуна, і Василя Голобородька, і Михайла Саченка, і Василя Рубана, і Миколи Воробйова, і Станіслава Вишенського... — що сталося з ними, так званими «постшістдесятниками», спадкоємцями і творчими опонентами своїх старших колег — «шістдесятників»; що сталося з іншими тогочасними молодими поетами — з Ігорем Калинцем, з Василем Стусом?..»

Мабуть, одна з можливих відповідей на це болюче питання знаходиться в збірці «Тринадцять алогій». Ви знайдете тут глибоку самостійність і незалежність духу, духу, що перебуває в своєму часі й просторі, — це вічний час і вічний простір українського християнства та фольклору, це вічно незаймана територія, де наш поет спокійно може говорити з живими Свідзинським і Антоничем, вільно рухатися в просторі рідної історії, переходячи з епохи в епоху, — від скіфської пекторалі до козака Мамая, від язичницьких часів — до Максима Березовського:

І знову повертаєшся
із суденцями наших сердець
на омелодійпепім потоці часу
із Нагірних мрій
у сипкі спогадання
Незабутньою Репризою —
щоденною Ностальгією.

Час і простір Духу — це жива Вічність; і Ностальгія поета одночасно тяжіє до двох протилежних полюсів, — одним із них є вічно юна Європа, в незгасному пориванні до якої століттями живе Україна, — живе, оберігаючи Захід ще з часів Захара Беркута й Івана Вишенського, — до сьогоднішнього дня.

Вергає на тебе громи бог із Афона,
анахорет із Вишні:
хоче тільки твою аскетичну золоту душу,
а живі радісні очі,
сповнені гріховного поривання
за кам'яним Окцидентом,
кляне святими вустами.

Другим полюсом, до якого спрямована інтенція поета, є власне Україна в її протистоянні, в її трагічній роздвоєності, думаючи про яку, згадуєш символічну гераклітівську А (альфу) — образну фігуру лука (символ війни), що при перевертанні виявляється лірою (символом миру)...

Прекрасна наша Унія у
Протистоянні!
Була б прекраснішою — у Згоді!
Такий мій Універсал і Панегірик.

Поет користується найрізноманітнішим арсеналом для створення образу, вислову, який викличе адекватні асоціації в душі читача; оживає все, доторкнуте його пером, навіть звична топоніміка:

розійшовся вітер
Здолбунів здобув
Гуляйполем погуляв
скрута під Крутами
а в Конотопі то і коня стеряв
("Місяцеслов. Листопад")

Завважте, ці рядки написані в 1976 році, коли з суспільної думки трагедія під Крутами була вилучена (жителі Крутів досьогодні переконані, що це зовсім не трагедія!), поет натякає, — але в ті часи про подібні речі не хотіли знати, — а якщо людина чогось не хоче знати, тим більше з власної історії, — це вже не вповні людина. Калинець просто нехтує комуністичними табу і вето; він мислить і творить як вільна людина, — він просто не з цієї «держави», яка плекає манкуртів і винищує поетів. Можливо, героїзм та мужність людини якраз і полягають у тому, що

вона є вільною тепер, не очікуючи сприятливих обставин, зручного моменту. «Кишеньковий месія», а насправді «дрібний біс», який з'являється у вірші Г. Чубая, присвяченому І. Калинцю, спокушає саме з цієї точки зору:

а якщо ви так і помрете не звершивши
нічого геройського тож хіба не геройством було ваше доброчесне стояння в
черзі на героїзм ("Хроніка")

Саме тепер мають бути сказані найважливіші слова і зроблені найрішучіші вчинки; бо оце тепер-і-тут є вічним завжди-і-скрізь, — у вірші, так само присвяченому І. Калинцю, про це говорить ще один його духовний побратим Василь Голобородько:

Вдивляємося одне одному в очі,
вигукуємо найважливіші, ніби
щось загрожує нашому
існуванню цієї миті, слова крізь
товщу повітря,
спресованого у важку океанську
воду...
("Шукачі могил")

...У 1895 році Поль Клодель залишив Європу і на певний час поселився в Китаї; для Ігоря Калинця Китай сповна був присутній у Львові 70-х років, — Китай хунвейбінів з комсомольськими значками і броватого «Мао» на телеекрані; відбулося те, що називають феноменом «внутрішньої еміграції», — Калинець покинув видимий «Китай» задля невидимої, але живої і вільної Європи духу, задля дійсного Львова й істинної України, бо ж: «Королівство Боже всередині вас є».

Видимий «Китай» жорстоко помстився поетові, — і багатьом його духовним братам і сестрам, — за цю негацію, за зневагу внутрішньо вільної людини, особистості, до ідеології колективного рабства і її баскаків. Тим часом, окремі рядки Калинця виразно нагадують «Imitatio Christi» Хоми Кемпійського:

возрадуйся
був ясен початок
тривка тривожна середина тепер
гряде кінець у світлі мучеництва
живосвіте

І як новий Адам, поет мусить знову давати імена квітам і сузір'ям, у слові відтворювати незнищенний відтепер космос і лад (цикли «Зільник», «Знаки Зодіаку», «Лапідарій», «Кохання у семи барвах», «Місяцеслов»). У внутрішній гармонії поет перемагає довколишній хаос, у власній свідомості з'єднує розірвані історичні періоди до однієї неперервної цілісності («Міф про козака Мамая») і особистою вірою долає зневіру.

Певна річ, не всі вірші з «Тринадцяти алогій» беззастережно припадуть до вподоби читачеві. Особисто в мене внутрішній бар'єр виникає перед циклом «Різдвяне алогійне», де таке вимогливе до себе перо поета раптом починає химерувати, ламаючи синтаксис, бавлячись асонансами і значеннями, будуючи надто хисткі асоціативні мости, — усе це чомусь нагадало футуризм початку століття, зокрема експерименти В. Хлєбникова; те ж саме стосується деяких віршів з «Калинової сопілки» і «Маленьких алогій». Сила і привабливість Калинцевих поезій, Калинцевого стилю полягає не просто в алогійності, а у внутрішній логіці його світу; там, де поет дотримується законів свого світу і своєї волі, він виграє найбільше, а разом з ним виграє і читач.

Хочеться вірити, що вслід за цією добре виданою книгою (художник Володимир Кауфман як завжди блискуче виконав своє завдання) прийдуть до нас і інші збірки неповторного українського поета з прекрасною і трагічною долею; Європа повертається в Україну, а разом з Європою повертається Ігор Калинець.

Важка його любов — така
релігія усіх релігій.
Але живе священна Ліга
страждальців страдного вінка.

digitized by ukrbiblioteka.org

Михайло Скаліцкі
МІСЦЕ ДЛЯ «АВАНГАРДИСТА»

Юрій Винничук. Спалах. — К.: Рад. письменник, 1990.
Юрій Винничук. Діви ночі. — Дзвін. — 1991. — № 7.

От, шановний (-на) пане (пані), раз ти взявся (чи взялася) читати цього опуса, то я тобі скажу таке: говорити сьогодні будемо про Юрія Винничука — прозаїка українського, котрий видав свою першу книжку року 1990-го у видавництві, що називалося тоді ще «Радянський письменник», а нині «Український...» Книжка називається «Спалах», є там кілька оповідань і дві повісті, може, ти їх і читав. Може, ти також читав ще повість «Діви ночі» його ж таки, а ні — то заглянь до сьомого числа львівського часопису «Дзвін» за 1991 рік, бо про неї ми також скажемо кілька слів. Ба навіть якщо ти й не читав нічого з творів Винничука, однак послухай, що я тобі казатиму, може, тобі захочеться прочитати.

Тож почнімо нашу розмову з книжки «Спалах». Не можна сказати, аби назва була надто вдалою, бо якщо розглядати книжку, хоч вона і збірка, як щось єдине, то саме оповідання, яке дало назву збірці, випадає з цієї єдності. Навіть більше того, я, наприклад, назвав би книжку «Вибране». Але нехай уже, «Спалах» то й «Спалах». Хоча, з іншого боку, «Спалах» може мати метафоричну двозначність: доки ти ще не читав книжки, можеш зрозуміти назву у тому смислі, що сам факт її виходу є «іскрою, з якої загориться полум'я», тобто спалах, як початок процесу видавничого «горіння»; коли ти вже книжку прочитав, у тому числі й заголовне оповідання, то можеш зрозуміти спалах у смислі, в якому Володимир Висоцький співав: «Мы ждали от них помощи, они же нас покинули, и первыми отправились на дно», — тобто спалах як процес нищення, як зрадництво «проводирів народу», у результаті якого й стався спалах. Сюжет оповідання «Спалах», якщо ти його не читав, такий: герой-оповідач поселяється в місцевості, де живуть якісь дивні зайці, сусіда розповідає йому нібито правдиві історії, котрі сталися з людьми, що пробували тих зайців полювати; оповідач намагається розгадати таємницю і, зрештою, дізнається, що зайці — це гуманоїди, котрі прилетіли на Землю з іншої планети, а вигляду такого прибрали через оказію, прийнявши зайців за розумних істот; тих «зайців» мусила вивезти із Землі рятувальна експедиція, зумисне прибула, аби знищити невдах-одноплемінників; спалах, тобто підрив тієї частини «літаючої тарілки», у якій «зайці» нібито мали повернутися до рідної планети, став актом елементарного вирішення усіх проблем позаземної цивілізації, пов'язаних з названою оказією. Мораль цієї байки зрозуміла, проте, надто вона прямолінійна, не кажучи вже за те, що сама ситуація «спалаху» позбавлена характерологічності, тобто ніхто того акту нищення не переживає безпосередньо в самому оповіданні. Автор створює зовсім інше переживання, це страх героя і його дружини, якщо не перед «зайцями», то перед чимось невідомим, перед явищами, що виходять за межі сприйняття. Це почуття страху автор вдало формує у читача, розкриваючи його через свого героя-оповідача і через недомовленість про почуття дружини героя (недомовленість діє як додатковий, нічим нібито не вмотивований подразник, що підсилює моє читацьке переживання). Проте, коли таємниця «зайців» розкривається, почуття страху зни-

кає, натомість залишається порожність душі героя, котрий майже не реагує на акт масового знищення розумних істот. Зрештою, так воно й мусило бути, бо не було в його душі любові до когось із цих створінь конкретно, а розв'язка наступила надто швидко, аби така любов розвинулася в його душі, а разом з любов'ю — і жаль за загиблими розумними братами. Словом, враження таке, ніби автор не впорався з матеріалом чи просто полінувався оповідання дописати. Тому, як на мене, не варт було виносити назву цього оповідання як загальну назву книжки.

Щодо інших оповідань цієї ж збірки, то вони зроблені куди краще, з точки зору їх художньої цілісності, особливо «Так пахла та конюшина» і «Порядок — це все», хоча останній, ідейно пласкіший. Можна сказати, гарні оповідання, але докладно я на них зупинятися не буду: все-таки сила Юрія Винничука не в цьому жанрі, — от повісті, то вже діло третє.

Перша повість збірника називається «Королевич-машкара», з авторським означенням жанру як «повість-каруселя». Передати враження од цієї «каруселі» важкувато, бо почуття, які вона викликає, вельми вже тонкі, часто ледь уловимі, а частіше повість викликає цілу гаму почуттів, розібратися в яких не так просто. Але коли грубо, то: жила собі в містечку Люботині (яке, очевидно, мало претензію стати українською Йокнапатофою, та чомусь не спромоглося), жила стара діва, на ім'я Марта, а що у старої дівки серце було дівоче, то й вигадала вона собі казкового королевича — «італійця» Антося, і явився той Антось перед Мартою і виявився недостойним її кохання, — така, сказати б, ідейно-тематична засада повісті, той стрижень, на який «нанизуються» коралі сюжету. Прикро, правда, що автор обманює свого читача епіграфом: «І коли вона пригорнула його й поцілувала, то враз та машкара з нього спала, і перед нею з'явився королевич небаченої вроди», — і будує повість, на перший погляд, нібито у цілковитій до цієї тези відповідності, та насправді — як антитезу до традиційного закінчення народної фантастичної казки. Таким чином, виявляємо у повісті два плани: епічний, зумовлений необхідністю дотримуватися формального узгодження сюжету повісті з казковою епічністю; і ліричний, необхідність якого випливає з авторського завдання. Варто, мабуть, наголосити на суті цього завдання — воно двозначне, хоч і єдине, тобто двоєдине: сформувати в читача відповідне переживання від прочитаного як цілого, як висловлювання (у термінології М. М. Бахтіна), а отже, відшукати такі методи й засоби (тобто стиль), які б відповідали вимогам такого формування, тобто були б адекватні потрібному переживанню; з іншого боку, стиль самоцінний, тож авторське завдання обмежується самим процесом висловлювання, поза його цілісністю. Одразу можна сказати, що у повісті Винничука «Королевич-машкара» авторське завдання — поняття широке, тобто включає в себе і стиль — як самоціль і як засіб формування цілісної естетичної реакції (читацького переживання). Причому перше вдається авторові куди краще, автор навіть хизується своєю вправністю до розповідання всіляких історій: «Я можу описати цю ніч зовсім інакше», — і має рацію, бо описує інакше, а, я певен, міг би описати інакше ще і ще. І той м'який ліризм, яким сповнена повість, яким огорнено образ Марти чи тітки її Чорної Маньки, чи колоритні, аж соковиті, містечкові історії, з живими і характерними прихильниками «чаю-пива», чи історія Антося (скрізь автор почу-

digitized by ukrbiblioteka.org

ває себе наче риба у воді) — цей ліризм пронизує мене, я переймаюся ним, переймаюся почуттями героїв, навіть «негативних», таких, як Ляля, вона ж Бузинова пані. Проте відчути весь трагізм ситуації, у якій опинилася при своєму Королевичу-машкарі стара дівка Марта, мені заважає ота формальна епічність, з якою автор не в силі впоратися: десь, на якусь мить, автор жертвує лірикою і залишає мене наодинці з оповіддю; вірніше, не наодинці, але ліризм виявляється не безпосереднім, тобто не передається безпосередньо до читача через сприйняття ліричного героя, а опосередковується епічною розповіддю, химерним сюжетом Мартиної самопожертви заради свого принца. Щоправда, трагедія не обертається фарсом, але й не сягає трагічної сили у своїй розв'язці, від того страждає й цілісність того читацького переживання: я, прочитавши гарну повість, залишаюся ні в сих ні в тих — може, воно так і треба? Будемо вважати наразі, що так, а тим часом візьмемося за іншу повість, перепрошую, не за ту, що в книжці і називається «Місце для дракона», а за ту, що в часописі «Дзвін», — це повість із міського життя «Діви ночі» (звичайно, така перестановка «доданків» не є моєю забаганкою, тим більше, що сума від того може змінитися, — не маємо тут, однак, математичних управ).

Кажуть (і так воно є, нас-бо цим ділом поготів не здивуєш), що ця історія йшла до тебе не так довго, як марудно. Щоправда, автор припустився маленької некоректності, виставивши датою написання 1978 рік, тоді як з тексту виходить — за десять літ опісля, тобто року 1988-го. Певно, йому хотілося довести тобі, що й десять літ тому він був не ликом шитий, хоча могли бути й інші причини — друкарська помилка, наприклад. Але нас такі дрібниці хвилювати не повинні, нас має цікавити художній твір як такий, був би він написаний хоч і 1958-го. А почнемо з назви, бо так само як хороший воротар — то пів футбольної і т. д. команди, хороша назва — то півтвору. Як у футболі, так і в літературі: є письменники, котрі вміють давати назви своїм творам, і є, котрі навпаки. Юрій Винничук, судячи з усього, належить до цих других, бо й з інших назв, і з цієї випливає, що не охоплюють вони собою всієї цілісності (цілого просто) твору, тобто не можуть слугувати узагальнюючою метафорою, редукцією твору в смислі його художньої ідеї. У тому ж разі, коли письменник не годен редукувати свій твір у назву, він дає йому яку-небудь нейтральну, скажімо, «Історія про те, як посварилися...» тощо.

Мусимо повірити авторові (або дуже в тому засумніватися), що він щиро прагнув написати історію під назвою «Діви ночі», щоб, як це називають критики-фахівці, «освоїти» добре забуту стару тему проституції, притому не лише проституції жіночої, а й чоловічої, але саме української проституції і саме в українській літературі. Треба сказати чесно: попри прекрасне знання «матеріалу», нічого в нього не вийшло: нещасна українська література в особі її авангардового родича, не спромоглася бодай наблизитись до жаданого «освоєння» — натомість вона отримала гідний подиву концептуальний роман, якому я б дав назву «Цинік». Ти, мабуть, досі прочитав-таки «сенсаційну» повість Винничука, тож не міг не помітити, що головні герої в ній не повії «з Одеси» Марунька і Леська, не сутенер і контрабандист Франьо, поготів не якийсь там міліціянт Микола чи циган Ося, — головний герой один і єдиний — це оповідач Юрко. Аби не одна дещиця, можна було б упевнено сказати, що між автором повісті Юрієм Винничуком і

оповідачем Юрком немає ніякої естетичної відстані (за М. М. Бахтіним), проте така дещиця є, і вона рятує автора від ототожнення зі своїм героєм. Юрко як молодий поет убив собі в голову, що мусить пізнавати життя, у тому числі й життя «дівок ночі», за всяку ціну. Юрко-поет знаходить і філософське обгрунтування своєї позиції: «Хочеш пізнати багно? — запитував наш філософ вісімнадцятого століття Паїсій Величковський і відповів: «Стань ним» — і морально-етичне: Купрін, бачте, задля написання своєї «Ями» працював навіть у борделі й отримував гонорари від повій, не гидував цим ділом і Ремарк. Словом, стає Юрко сутенером: «І я став», — став, довершимо фразу, багном. До речі, про надзвичайну близькість між позиціями автора й оповідача Юрка свідчать апеляції до «цнотливого» (гонорового, або «щепетильного» по-російськи) читача. От Юрко підраховує свій зарібок: «Таким чином, крім мештів «Саламандра» і десятки від профури, я заробив ще півсотні. І все це за один день».

«Як? І ти посмів узяти ці гроші?» — чую обурений вигук читача. А наша читачка галицького виховання, яка досі лише хихикала в кулак, тепер закотить очі на лоба і прошепоче: «Боже! Яка ницість!»

«Ні, я не стану переконувати вас, що згріб ті гроші й здав у міліцію... Я вчинив, як улюблений вами Штірліц. Адже він теж діставав платню і то від кого — від фашистів!»

Але я про цю близькість отут-о «забуваю» і... до речі, про Штірліца. Певно ж, він отримував платню від фашистів за ту роботу, яку виконував, працюючи на... на кого б ти думав? Так і герой Винничукової повісті отримав гроші за добре виконану роботу сутенера, а сам Винничук — за те, що добре розповів нам, у чому та робота полягає. Тут ніяких проблем. Крім однієї: автор загадує нам qui pro quo, тобто пропонує нам вирішити, куди дівати нечесно (тобто злом) зароблені гроші, замість вирішити, чи варт було взагалі пускатися тої авантюри, «завдяки» якій наш герой добровільно став багном. У такий спосіб автор намагається забити тобі й мені баки, аби я чи ти не ставили під сумнів саму можливість ницої поведінки заради... А оце вже цікаво: заради чого? Певно, заради того, аби покрити її у майбутньому «ділом добрим», тобто повістю із міського життя «Діви ночі»? По-перше: дав би мені Господь Бог звідати, як слово наше відгукнеться? По-друге: ти не помітив, що герой Винничукової повісті через оцю оказію, в яку він сам себе пошив, намагаючись при тому показати себе мовби поза нею, постійно змушений «іти» на діла «добренькі», тобто пом'якшувати образ того зла, личину якого він на себе нап'яв, а значить..? Безперечно: значить — поступатися і поезією, і правдою.

Пригадуєш, що я там казав за авторське завдання й естетичну реакцію? «Пробі! — скажеш. — Ти тут винайшов якусь заумну проблему, а це ж лише «репортаж», так каже оповідач Юрко, яка тут може бути естетична реакція? Справді, яка? Прекрасне чтиво, та й того. Ні, справді, я отримав величезне задоволення од самого процесу читання, як, сподіваюсь, автор од писання, дізнався багато чого нового, але, попри всю красу стилю і того, що між письменників називається «деталлю», повісті як цілого, як висловлювання, як художнього висловлювання не вийшло. Чого не скажеш про повість-казку зі збірника «Спалах» — «Місце для дракона». Пригадуєш, я з «доданками» там щось не зладив?

І тут я кінчаю лаяти Юрія Винничука й починаю вихваляти. Поготів, є ж за що! Перепрошую, одне

digitized by ukrbiblioteka.org

застереження: як на мене, то годилося б повісті мати назву або «*Місце* дракона», або «Місце *дракона*», тоді взагалі було б прекрасно. Проте, хай навіть так, як є: «Місце для дракона» доконана річ. Сюжет, якщо ти ще не читав, такий: у сонному (чи дрімучому) князівстві Люботинському раптом вилупився дракончик; виховав його пустельник, і потрафило ж йому виховати того дракончика — як би це сказати? — гуманоїдом, та ще й не без поетичних здібностей; аж тоді прокинувся від сну Люботин, наїхало туди всіляких лицарів, бо була там князівна на виданні, і... того дракончика (звали його, до речі, Грицьком), як водиться, забили, а князівну видали за переможця дракона. Казка? Звісно, казка. Проте епічний сюжет, у даному разі, з його хепі-ендом, який оминути не можливо, й не варто було б, дозволяє авторові написати справжню трагедію, лиш трохи змістивши акценти. Більше того, саме епічний сюжет з хепі-ендом стає тим фатумом, який тяжіє над учасниками драми убивства дракона, наче присуд богів у грецькій трагедії: дракон має бути забитий, бо інакше князівна не вийде заміж, а князівство залишиться без спадкоємця трону. І все б нічого, та дракон (дракончик, йому ж усього лиш 8 років) — добрий, навіть лякливий; автор наділяє його свободою волі і він, супроти волі епічного сюжету, обирає пасовисько замість нищівних «рейдів» по довколишніх ланах, обирає віршування і філософські бесіди з пустельником замість щорічної людської жертви. І це б могло йому зійти з рук, та... сюжет невблаганний, він вимагає свого фатального сповнення. Залишається одне: вблагати того, хто наділений свободою волі, тобто Грицька, дракона, добровільно піддатися волі сюжету і сповнити свою природну роль, яка вже йому у тому сюжеті відведена, а саме: дати себе прилюдно зарізати. І старий люботинський князь таки умовляє Грицька скоритися. Звичайно, після таких змовин, подвиг убивства дракона перестає бути подвигом і перетворюється на ритуал, причому на чисто суспільний ритуал (адже Грицько не просто жертовне теля, а, як би це сказати? — гуманоїд), у якому всі учасники знають свою роль. Так сповнюється присуд сюжету. Так загибають усі хоч трохи розважливі й мудрі люди в князівстві Люботинському: пустельник, Грицько і старий князь, — а лицар Лаврін забирається геть у свою землю, — тож нам випадає здогад, що небавом збурене Грицьком сонне царство знову пірне у звичну дрімоту. Чудова річ. І прекрасно зроблена.

А тепер, оскільки досі ми розглядали окремі твори Юрія Винничука, мусимо поговорити й про речі загальніші. Скажімо, про те, що нині називають українським літературним авангардом і про стосунок до цього явища тих Винничукових творів, які нам удалося прочитати. Причому нам варто одразу ж детермінувати різницю між поняттями авангарду і модернізму. Скажемо так: модернізм — явище художнє (принаймні допоки воно не виходить за межі художнього); авангардизм — явище суспільне. Є між ними дещо спільне, і це спільне — у погляді на мистецтво (а в нашому випадку, на літературу) як на щось незнане. І в модернізмі, і в авангарді головне питання ставиться так: що є література? У першому випадку — як така, у другому — як суспільне явище. Мусимо визнати, що модернізмом у згадуваних творах Винничука і не «пахне». Бо, з іншого (чи з того самого) боку, модернізм є не так руйнацією традиції (а традиція — це, до певної міри, спекуляція на аналогічному сприйнятті, тобто на

формуванні наперед відомого почуття, яке ти, читачу, уже коли-небудь відчував), як є формуванням іншої традиції, засади якої у ще невідомому тобі почутті. Цього у Винничука нема. Він цілком аналогічний, тобто традиційний письменник. З авангардом справа і складніша, й простіша. Заковика у тому, що в мистецтві, яке розвивається, скажімо так, нормально, саме модернізм є основою авангарду, тобто, має місце якісний перехід суто художнього явища в суспільне. Крім того, з художньої (естетичної) точки зору, мистецтвом можна визнати лише те, що має катарсистичні ознаки (тобто слугує «клоакою, куди б душа могла зливати свої нечистоти», — Ніцше); із суспільної точки зору, мистецтво може бути й інше. Тому сьогоднішній український андеграунд вбирає в себе і катарсистичне, й інше мистецтво. Інше, в даному разі, — це мистецтво, що виходить за рамки усталеного суспільного на нього погляду, а скорше, — за рамки т. зв. «соцреалістичного методу». Таким чином, до андеграунду (чи авангарду) може бути віднесено все, що намагається бодай у суспільній сфері висловити щось, що було табу для соцреалізму. До речі, українська література, навіть та, яку ми нині називаємо «офіційною» чи «офіціозною», без усяких маніфестів чи крикливих заяв витворила такий андеграунд ще у «застійні» роки у формі хоч би химерного роману, традицією якого почасти скористався й Винничук у повісті «Королевич-машкара». Сьогоднішній український авангард іде далі, справді освоюючи певні теми і прийоми, які доти освоювати було зась у відповідності коли не з Карним кодексом УРСР, то з принципами видавничої політики. І в такому смислі Юрія Винничука справді можна обізвати авангардовим письменником.

От і все, на сьогодні.

digitized by ukrbiblioteka.org

НАШІ ГОЛОВИ, ЗДАЄТЬСЯ, ПОТРІБНІ РОСІЇ

Колишнє радянсько-американсько-болгарське підприємство «Новитекс» змінює вивіску. Тепер це (навіть складно писати) російсько-українсько-американсько-болгарське об'єднання, філія якого відкрилася у Харкові — підприємство «Інком».

Об'єднання засноване у Москві на базі Академії наук (тепер вже Росії), комп'ютерна техніка постачатиметься з Болгарії, навчання проводитимуть викладачі з Нью-Йоркської школи бізнесу, а майбутніх менеджерів та технічних керівників готуватиме Харківський філіал «Інком». Але після проходження курсу навчання випускники «Інкому» вирушатимуть на роботу в Москву.

Звичайно, це навіть приємно, що у Харкові відкрили школу для навчання основам бізнесу й підприємницької діяльності. Однак подібна «кооперація» нагадує не співробітництво, а знайому співдружність, якщо не одверте зманювання вкрай потрібних Україні фахівців.

БУКОВИНЦІ ВЧАТЬСЯ БІЗНЕСУ

Буковинці зрозуміли просту істину: власні проблеми найкраще вирішувати власними силами. Тому й вирішила обласна Рада народних депутатів скористатися досвідом вихідців із Буковини — бізнесменів, підприємців, представників ділових кіл, які добре розуміються на законах ринку. Головна мета такого зібрання — налагодити контакти, співробітництво із земляками, залучити їх до економічного, науково-технічного й культурного відродження області.

На першій зустрічі, яка мала назву міжнародний форум«Букова віть», було досягнуто певних результатів. Фірми та підприємства зі США, Канади, Англії, Італії, Німеччини, Ізраїлю, Угорщини та інших країн проявили зацікавленість до створення у Чернівецькій області вільної економічної зони. Координатором дій виступив Міжнародний буковинський клуб, який створили учасники форуму.

ПЕРША НАЦІОНАЛЬНА ЗБІРНА

Мало хто знає про те, що минулого року у розиграші Кубка світу з плавання вперше виступила національна збірна України, а синьо-жовтий національний прапор кілька разів піднімався під звуки національного гімну «Ще не вмерла Україна», коли український спортсмен ставав на вищу сходинку п'єдесталу.

А розпочалося все з того, що збірна СРСР відмовилася виступати у розиграші Кубка світу. Причина проста — брак валюти. Спортсменам з України запропонувала свої послуги Канадська федерація, взяв-

ши на себе витрати на проживання і харчування, сплативши вартість квитків на авіарейси. Підтримав цю акцію Канадської федерації голова Української Спортової Централі Америки і Канади Мирон Стебельський, а головним спонсором збірної України став бізнесмен Микола Бойчук.

Збірна України виступала у складі шести спортсменів: двох хлопців і чотирьох дівчат. Справжнім відкриттям року і героєм у розиграші Кубка світу став виступ плавця з Вінниці Павла Хникіна, який здобув три золоті й одну срібну нагороди. Він був першим на дистанціях 50 і 100 метрів батерфляєм і на стометрівці вільним стилем, ставши лідером турніру.

ІВАН ФРАНКО НАРОДИВСЯ В НАГУЄВИЧАХ

Відомо, що 1 грудня 1991 року разом із Всеукраїнським референдумом і виборами Президента України де-не-де відбулися і місцеві плебісцити. Один із таких пройшов на Дрогобиччині (Львівщина) у селі Івана Франка.

Саме так з 1952 року офіційно називається це чудове село, де народився визначний український поет, прозаїк, драматург, фольклорист, філософ, громадський діяч Іван Франко. Відомо, що більшість людей вживали колишню назву — Нагуєвичі, бо дивно якось звучало: Іван Франко, який народився в селі Івана Франка...

Звичайно, простіше було б відновити стару назву села, але місцева влада була проти. Вирішили провести місцевий референдум, напередодні якого, до речі, серед жителів села провели «роз'яснювальну» роботу: що залишати, а що викреслювати.

Однак селяни значною більшістю проголосували за повернення рідному селу Івана Франка історичної назви — Нагуєвичі.

СТВОРЮЄТЬСЯ КНИГА ПАМ'ЯТІ

Благородною справою нині зайнята група фахівців (історики, художники, журналісти і просто ентузіасти), які збирають матеріали до Книги Пам'яті. Це буде життєпис-реквієм загиблим під час другої світової війни.

Творча група під редакцією І. Семенюк працює з грудня 1988 року. Виконано велику роботу, зокрема в Києві, де зібрано інформацію на 66 тисяч (до 1991 року) воїнів-киян. Автори цієї книги не просто називають прізвища загиблих, а відшукують і добирають архівні матеріали на кожну особу, користуючись меморіальною публіцистикою того часу, розповідями їхніх бойових друзів та родичів, домашніми та музейними фотознімками, архівами спецслужб, які донині тримають чимало цінних матеріалів.

Книгу Пам'яті попередньо планують видати в трьох томах до 9 Травня 1995 року — до 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною. Звичайно, це дуже складна і копітка робота, адже фактично не відомо, скільки людей полягло, захищаючи українську землю, яка вся була охоплена полум'ям війни, скільки загинуло жителів України — військових і мирного населення, скільки було замучених у сталінських і гітлерівських концтаборах, скільки без вісті пропало тощо.

digitized by ukrbiblioteka.org

Одне слово, такого обліку радянська історіографія не вела.

Колектив працює, міська Рада виділяє певні кошти, є комп'ютерна техніка. Є велике бажання увічнити славу наших батьків і дідів. Зробити це треба і для того, щоб нащадки не знаходили через пістоліття в навколишніх лісах Київщини останки загиблих у роки минулої страшної війни.

ПАМ'ЯТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

Наприкінці 1991 року в селі Олешня, що на Чернігівщині, відбулися урочистості з нагоди 135-ліття від дня народження славної доньки українського народу, відомої громадсько-культурної діячки, засновника жіночого руху в Україні Софії Русової.

Глухе поліське село, мабуть, ніколи не стрічало стільки гостей з Києва і закордоння. Приїхали онуки та правнуки Софії Русової з усього світу. Організаторами свята стали Республіканська асоціація українознавців і Союз українок республіки.

Нащадки Софії Русової уперше побували на Україні, на рідній землі. Співали «Ще не вмерла Україна», «Ой у лузі червона калина» та інші національно-патріотичні пісні.

Але, як писав поет, на святі «радість із журбою обнялись».

Сесія сільради відхилила пропозицію присвоїти ім'я Софії Русової Олешнянській середній школі, а також одностайно проголосувала проти підняття синьо-жовтого прапора над сільрадою (хоча відомо, що національні прапори підняті над Верховною, обласною і районною Радами). А після проведення урочистостей, де представники місцевої влади зайняли пасивну позицію, вони надто пильно цікавилися: хто з місцевих жителів брав участь у святкуваннях, хто ні; хто співав, хто не співав... Слава Богу, хоч меморіальна дошка на честь Софії Русової залишилася в Олешні.

Не робить честі представникам сільської влади приховування від жителів села правдивої інформації про свою славну землячку, яка була членом Центральної Ради в роки Української Народної Республіки, заступником міністра освіти, професором інституту імені Драгоманова у Празі, почесним головою Світового союзу українок. Час прокидатися від ідеологічного дурману компартійного минулого.

ЧОМУ НА БІРЖАХ «ТИХЕ ЖИТТЯ»

З 1 січня 1992 року почав діяти Закон «Про цінні папери й фондову біржу». Це, звичайно, позитивний факт, оскільки відтепер біржі, яких в Україні нараховується майже півсотні, матимуть змогу продуктивніше функціонувати. Але чи зможуть? Адже прийнятий Закон лише відкриває мінімальні можливості для підприємницької діяльності, фактично не гарантуючи вкладів інвеститорів, не забезпечуючи правами й обов'язками біржових посередників тощо.

Прийнятий у червні минулого року Верховною Радою України, цей Закон лише зараз вступає в дію, коли нагальна потреба в ньому була ще років три тому. Інший Закон «Про брокерські контори», який обговорювався теж торік улітку, здається, так і помер у комісіях пар-

ламенту, а Закон «Про товарну біржу» (один з перших законів Президента України) також далеко не повною мірою сприяє розвиткові торговельно-посередницької діяльності. І взагалі, в тому випадку, коли не прийнятий чи не спрацьовує Закон про роздержавлення і приватизацію, коли не існує, по суті, нормального фінансового ринку, проблема, пов'язана з біржовою діяльністю, самоусувається. І це зрозуміло. Адже лише тоді фондові біржі зможуть мобілізовувати кошти, перерозподіляти їх з однієї галузі в іншу, з державного сектора в приватне володіння.

Якщо ж виконавча влада й надалі гальмуватиме прийняття законів, що стосуються ринкової економіки, то й біржова діяльність, яка вже майже рік б'ється в тенетах державних структур, ледве животітиме. У 1991 році, наприклад, обсяг пропонованих у продаж товарів на біржах становив ледве два відсотки від загальної кількості товарів, реалізованих у республіці. Таку низьку ефективність торгів можна пояснити не лише обмеженою кількістю товарів чи їх високою ціною, а насамперед відсутністю ринкової економіки.

digitized by ukrbiblioteka.org

АНОТАЦІЇ

Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видання четверте, з одмінами й додатками. Том І. — Передрук з видання «Української накладні», Київ — Ляйпціг. — Накладом Ради Оборони і Допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки. Нью-Йорк, 1991. 460 с.

Дмитро Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. Передрук з видання: *Дмитро Чижевський.* Нариси з історії філософії на Україні. Рік 1983, Мюнхен. — Накладом Ради Оборони і Допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки. Нью-Йорк. 1991. 176 с.

Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. З додатком Нового періоду Історії України за роки від 1914 до 1919. — Накладом Ради Оборони і Допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки. 1990. Нью-Йорк. 560 с.

Олександр Дорошкевич. Підручник історії української літератури. Київ, 1929. — Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1991. 352 с.; 8 с.

Богдан Лепкий. Начерк історії української літератури. Ляйпціг, 1923. Коломия, 1912. Краків, 1930. — Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1991. 333 с.; 274 с.; 276 с.; 18 с.; 12 с.; 16 с.

Омелян Огоновський. Історія літератури руської (української). Частина II, 1—2. Вік XIX (Поезія. Драма). Львів, 1889. — Фотопередрук Олекси Горбача. Мюнхен, 1991. 962 с.; 16 с.

Іван Багряний. Тигролови. Роман в двох частинах. Третє видання. Видання фундації ім. Івана Багряного. Детройт, 1991. 278 с.

Ігор Качуровський. Свічада вічності. Лірика. Інститут Літератури ім. М. Ореста. Мюнхен, 1990. 208 с.

Ігор Качуровський. Золота галузка. Антологія іберійської та іберо-американської поезії. Видавництво Юліана Середяка. Буенос-Айрес — Мюнхен. 1991. 112 с.

Іван Кошелівець. Літературний процес дещо з віддалі. Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі. Париж, 1991. 94 с.

Юрій Бача. А матері твоїй завиджу. (Оповідання). Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 1991. 256 с.

Юрій Бача. За і проти. Про умови розвитку української літератури в Чехо-Словаччині після 1945 року. — Кошиці, 1990.

Микола Мушинка. Політичний русинизм на практиці. — Союз русинів-українців ЧСФР. Пряшів, 1991. 12 с.

Stefan Kozak. Ukrainscy spiskowcy i mesjanisci. Bractwo Cyryla i Metodego. — Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa, 1990. 284 с.

ПРО АВТОРІВ

Розпутенко Іван — кандидат економічних наук, старший викладач Республіканського інституту підготовки менеджерів при Кабінеті Міністрів України, економічний радник Української республіканської партії. Проживає в Києві.

Кулик Володимир — фізик-теоретик, працює в Інституті теоретичної фізики. Пише вірші, друкувався в альманасі «Вітрила», в республіканських газетах. Проживає в Києві.

Микола Рябчук (нар. 1953 р.) — письменник, перекладач, публіцист, літературний критик. Абсольвент Львівського політехнічного та Московського літературного інститутів. Автор книжок «Потреба слова» (1985) та «Зима у Львові» (1989), а також багатьох статей в українській і зарубіжній періодиці. Зараз живе у Києві, працює заступником головного редактора журналу «Всесвіт».

Кость Москалець народився 1963 року у м. Бахмачі на Чернігівщині. Заочно закінчив Літературний інститут у Москві. Працював у Львівському театрі-студії «Не журись!» — як виконавець пісень на власні тексти. Опублікував поетичну збірку «Думи» (1989) та низку віршів, перекладів, оповідань та літературно-критичних статей у періодиці. Найпомітніша публікація — повість «Куди мені подітися?» у «Прапорі», 1990, ч. 4. Зараз живе у Бахмачі.

Юрій Виничук народився 1952 р. в Івано-Франківську. Закінчив Івано-Франківський педагогічний Інститут, служив у війську, працював чорноробом. Протягом двадцяти років написав чимало поетичних та, особливо, прозових творів, які лише останнім часом отримав змогу публікувати. 1991 року побачили світ його поетична збірка «Відображення» та збірка прози «Спалах». Працює у Львівському театрі-студії «Не журись!» Перекладає також зі слов'янських мов, пише літературну критику.

Часопис «Сучасність»,
крім поштових відділень, можна також замовити безпосередньо через редакцію. Наш розрахунковий рахунок № 161503/700815 в Укрбанку «Відродження» в оперу Укр. ПСБ м. Києва
МФО 300012

Набрано на комп'ютерному комплексі «Сучасності».
Надруковано на комбінаті друку «Радянська Україна».
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50.
Друк офсетний. Зам. 0144102.

digitized by ukrbiblioteka.org

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1992 РІК:

	одно число:	*річно:*
Україна:	2,30 крб	24 крб
Німеччина:	9 DM	90 DM
Великобританія:	4 фунти	40 фунтів
Канада:	6 кан. долярів	60 кан. долярів
всі інші країни:	6 ам. долярів	60 ам. долярів

ПЕРЕДПЛАТА В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму міністерства зв'язку України), ч. індексу 74459; на рік: 24 крб., на півроку: 12 крб., на квартал: 6 крб.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австралія: Sučasnist/
Mr.D. H.Pyrohiv
75New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melboume

Арґентина: Sučasnist/Dr.M. Wasylyk
Nahyel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

Велико-британія: Sučasnist/Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx.HA1 1TG

Ізраїль: Sučasnist/Mr.
G.Shakhnovich
Harav Maymon St.
2, Apt. 31
Bat — Yam

Швейцарія: Sučasnist/
Dr.R.Prokop
Muristrasso 82
3006 Bem

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з *Канади* та з країн, де немає представництва, просим надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в ам. долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

Адреса адміністрації в Україні:
254655, Київ- МСП, вул. Мельникова, 63.

Адреса адміністрації в США:
SUČASNIST/Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545
Fax.: (201) 622-1933

ISSN 0585-8364.СУЧАСНІСТЬ. 1992. №2. 1—192

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів найновішого документаційного матеріалу та фільмів для розваги.

* **ЛИС МИКИТА** 94 хвилин. Ціна: 30 ам. долярів
Новітня постановка в двох діях (Львів, 1990) оперетки за поемою І. Франка — для дітей.

* **ПРОПАЛА ГРАМОТА** 76 хвилин. Ціна: 35 ам. долярів
Пригоди козака Василя та його товаришів-козаків, у дорозі до столиці Російської імперії (Кіностудія Довженка, 1969); сценарій Івана Драча за М. Гоголем; у головних ролях — Іван Миколайчук, Ліда Вакула і ін.

* **РОЗДУМИ НАД МИНУЛИМ** 36 хвилин. Ціна: 35 ам. долярів
Документальний фільм Славка Новицького з нагоди 100-річчя поселення українців у Канаді.

* **КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I)** 30 хвилин. Ціна: 12,95 ам. долярів
КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин. Ціна: 15,00 ам. долярів
Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3—10 років.
Ціна двох фільмів для дітей (I+II) разом: 25 ам. долярів

* **ЧОРНА ДОЛИНА** 95 хвилин. Ціна: 35 ам. долярів
Фільм кіностудії «Джерело» (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.

* **ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. долярів
Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.

* **КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. дол.
Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських долярах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектікут зобов'язує податок. Приймаємо замовлення зі США і Канади на конто кредитових карток Visa, Master Card та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video
744 Broad St., Suite 1115 Newark, NJ 07102-3892

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

ГАЛЯ КОШАРЕВКА
«Українська література в Австралії: проблеми дослідження»

ДАНИЛО ШУМУК
«Я знав Василя Стуса»

МИХАЙЛО МІЩЕНКО
«Яка ідеологія нам потрібна»

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ
«Національна самосвідомість українців XVI—XVII ст.»

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК
«Місяцева зозулька»

digitized by ukrbiblioteka.org